

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

2

EMIAI KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Egy könyvtárosi életpálya és tanulságai (Emlékezés Kőhalmi Bélára)

Ha a vállalásnak, melynek indítékai a legmélyebből fakadó érzések, az el nem múló tisztelet, hála és szeretet, eleget kívánok tenni, és Kőhalmi Béla könyvtárosi életpályája jellemző vonásainak és az abból levonható tanulságoknak összefoglalására kísérletet teszek, elsősorban hozzá, a tőlünk tíz esztendeje eltávozott tanítómesterhez kell segítségért fordulni.

Azoknak a szépen ötvözött mondatoknak némelyike, amelyeket ő mondott el Szabó Ervin halála negyvenedik évfordulóján, az ő életpályáját, eszményeit is jellemzik, és szemérmes érzelmi fűtöttségük Kőhalmi Béla gazdag lelkivilágának kitarulkozásai:

„Szabó Ervin alakját megrajzolni: ezt a feladatot évek múltával egyre nehezebbnek látom — mondja Kőhalmi Béla —, mintha a domborművű alak, amilyenek idáig láttam, szoborrá formálódna és kilépne az időből.”¹

Igen, Kőhalmi Béla, akinek mélyen kék szeme pillantását még sokan magunkon érezzük, kezd szoborrá formálódni, és kilép az időből. Az időből, amely jelenti az ifjúkort és a vele induló, nagyszerű kortársakat, a férfikort, amely meghozta a pálya minden örömét, korszerű kezdeményezéseinek sikerét, majd a magyar proletárállam könyvtárügye megújításának gyönyörű feladatát, de a hosszú emigráció alatt, majd itthon a család megélhetéséért vállalt robotmunka minden keservét is. Kilép az időből, amely jelenti az öregkort is, és vele az éledő reményeket, a bátran, csendesesen viselt csalódásokat, az igazi tanítóvá válást, az elmélyedő tudományos munkálkodást, az akadémiai bizottsággal való gondos, szeretetteljes törődést és a szakma becsületét mentő bölcs igazságok kimondását. És a szoborra, neve mellé, hogy senki se tévedjen, véssük rá a szót, amely az ő esetében epiteton ornans: „könyvtáros”.

Számaára ugyanis a könyvtárosság nem volt „kényszerpálya”. Annak rangját példaképein, barátain, elődein mérte: Szabó Ervinen, Dienes Lászlón, a Fővárosi Könyvtár hozzá közel álló többi munkatársán, a pályakezdés idején más könyvtárakban dolgozókon: Gulyás Pálon, Fitz Józsefen, Ferenczi Zoltánon és Trócsányi Zoltánon, az elődök közül Szinnyei Józsefen, Szabó Károlyon. És aki ismerte őt, jól tudja, hogy milyen becsben tartotta Panizzit, Léopold Delisle-t, Michael Denist, Friedrich Adolf Ebertet. (Ugye az élők nem veszik rossz néven, hogy róluk nem esik szó.) Vallotta és magára nézve kötelezőnek is tartotta azt, amit nemrégiben Móra Ferenczel kapcsolatban

¹ KŐHALMI Béla: *Szabó Ervin, a könyvtáros*. Bp. 1959. 7 p. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. Új sorozat 5.)

Tömörkény István mondásaként idéztek: „Könyvtárba, múzeumba csak az az ember való, aki szerelmes a mesterségébe.”²

A pálya iránti szerelem kora ifjúságában ébredt fel benne, és sírjáig kísérte. Élénk, érdeklődő szelleme igen hamar a könyvekhez vezeti el. Öt esztendősen korában válik apátlan-anyátlan árvává, és őt, a fővárosi adótitkárviselő gyermekét a főváros árvaháza, a József-fiúárvaház neveli több mint tizenkét éven át.

1969-ben, élete utolsó évében, 85. születésnapja körül, a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmával a legyöngült fizikumú, látási zavarokkal küzdő Kőhalmi Béla két alkalommal is vallomást tesz múltjáról, életpályájáról.

18 éves korában, 1902-ben kerül a Városházára rapidíjasként, és vallomása szerint már az első hónapok után tapogatózik a Fővárosi Könyvtár felé. Szabó Ervin még akkor nem dolgozott a könyvtárban, és több mint hat évet kellett várnia, míg vágya teljesült.

A fiatal városi tisztviselő magányos, és szenvedélyesen olvas. A Dob utcában lakik, és onnan jár vásárnaponként könyvekkel megrakodva a Városligetbe. Első irodalmi próbálkozásai érzelmes tárcanovellák, amelyeket a *Magyarország* közöl.

Hamarosan abbahagyta a szépirodalmat, vallotta Bereczky Lászlónak,³ és 1906-tól a *Budapesti Napló* Madzsar József által megindított, majd Jászi Oszkár szerkesztésében megjelenő *Szabadgondolat* című melléklete számára, ismeretlenül, cikkeket küld be. Az első címe: *Drága népbutítás*, ezt követte a Thury Zoltán halálára írott *Osztályirodalom* című írás. A harmadik közlemény címe *Hit és tudomány* volt. Ez érlelte meg a szerkesztő Jászi Oszkár elhatározását, hogy személyesen is megismerkedjék Kőhalmi Bélával, akit idővel benső barátjává fogadott. Meghívta azokra a baráti összejövetelekre a Modern Kávéházba, ahol a *Huszedik Század* munkatársai, akik közé hamarosan Kőhalmi Béla is tartozott, rendszeresen találkoztak.

Feloldódott magányossága. „Egészen addig, míg Jászival nem találkoztam, nem voltak barátaim” — vallja több mint hatvan év után.⁴ Jászi Oszkár nyitottságának és ragyogó szellemének lehetett valami varázsa, ami összetartó erőként közel hozta egymáshoz azokat, akik valami újat, valami szépet és okosat akartak megvalósítani a magyar glóbuson. Annak kifejtése, hogy a magyar progresszió század eleji táborá miként alakult ki, messze túlhaladja e megemlékezés kereteit. Litván György kitűnő munkája, a *Magyar gondolat* — *szabad gondolat*⁵ mélyrehatóan elemzi ezt a jelenséget, kimutatva, hogy miként kerültek a szociológia új útjait kereső, a magyarországi nemzetiségi kérdés jelentőségét csalhatatlanul felismerő, de a marxizmusban kételkedő Jászi Oszkár közelébe a marxista Szabó Ervin és Varga Jenő, az agrárszocialista Dániel Arnold, az anarchista Batthyány Ervin, a polgári radikális Rácz Gyula, a jogfilozófia olyan egyéni utakat követő képviselője, mint Somló Bódog és mindazok, akiknek nevével a Társadalomtudományi Társaság folyóiratának, a *Huszedik Századnak* hasábjain találkozunk.

² Péter László: *Móra Ferenc a Somogyi-könyvtárban*. = Könyvtári Figyelő 1979. 590.

³ *Beszélgetés a nyolcvanöt éves Kőhalmi Bélával*. = Könyvtáros 1969. 10. sz. 571–576.

⁴ Szentmihályi János: *1919 és a szocialista könyvtárügy*. Beszélgetés Kőhalmi Bélával. = Népművelés 1969. 16. 3. 6–7. p.

⁵ Litván György: *Magyar gondolat — szabad gondolat*. Bp. 1978. Magvető. 164 p. (Gyorsuló idő)

Ritkán idézett Ady-sorok jutnak eszembe, amikor a következőket szocialista Kóhalmi Béla Jászi Oszkárhoz való sírig tartó ragaszkodására keresek magyarázatot:

Nekem mindig kell egy jó Valaki,
Kit emeljek magam fölött a trónra:
Jászi Oszkár már évek hosszátán
Külömb, mint sem kezem saruját oldja.
Hitvallásom és hős örülete
Az ő diktáló tiszta lelkétől függ.
Ez is asszonyosság, de szívvel állok:
A Jásziság én akart ideálom.⁶

Kóhalmi Béla a *Huszdik Század* körében ismerkedik meg Szabó Ervinnel. A *Huszdik Században* megjelent cikkei, tanulmányai, különösen az 1909-ben megjelent *Utazás a magyar irodalom és könyvkiadás körül* című, melyben a két könyvkiadó a Franklin Társulat és a Révai cég perével kapcsolatban a kapitalista könyvkiadás üzleti ármánykodásait, a részletüzlet körüli rejtelmeket leplezi le, a könyvtermés alakulásával kapcsolatos jelenségeket elemzi, kelti fel Szabó Ervin érdeklődését, és az ő segítségével teszi lehetővé, hogy 1909-ben végre teljesüljön régi kívánsága, és a Szabó Ervin által vezetett könyvtárba kerül.

Szabó Ervin közelsége, irányítása, barátsága, a Fővárosi Könyvtár 1909 és 1919 közötti töretlenül progresszív szellemisége, a könyvtári munkának az a páratlan színvonala, amely ebben a könyvtárban ebben az időszakban megvalósult, a könyvtáros és bibliográfus Kóhalmi Bélának, aki egyben a legkorszerűbb, legmodernebb szellemű szakmai folyóirat, a *Könyvtári Szemle* szerkesztője, további tevékenységét is meghatározták.

Dienes Lászlóról szóló emlékezésében írja: „A század első két évtizedében sok olyan író, tudós, könyvtáros került a munkásmozgalom szoros közelségébe, kik nem vettek részt a mozgalmi munkában, de akiket a pusztá rokonszenvnél jóval erősebb kötelék — a társadalmi felelősségtudat — kapcsolt a dolgozók élethalálharcához.”⁷

Azt, hogy Kóhalmi Bélában milyen mélyen gyökerező volt ez a társadalmi felelősségtudat, a legmeggyőzőbben a Tanácsköztársaság idején bizonyította be Dienes László oldalán, mint a Tanácsköztársaság helyettes könyvtárügyi megbízottja. Dienes László már 1919 februárjában, a Kommunista Párt szervezésében is támaszkodott Kóhalmi Bélára, és köztudott volt, hogy Dienes László sokirányú forradalmi tevékenysége következtében kevés időt tudott szentelni a könyvtári direktórium vezetésére, így ez a munka úgyszólván teljes egészében Kóhalmi Bélára hárult.

A *Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye* című, Dienes László emlékének ajánlott, 1959-ben megjelent forrásértékű munkáját „részletesen kellene kivonatolnunk, ha mindent el akarnánk mondani, ami a Tanácsköztársaság hónapjai, alatt a magyar könyvtárügy érdekében történt” — állapította meg Mátrai László.⁸

Kóhalmi Béla ötven év elteltével, 1969-ben, mérlegelve és rangsorolva a terveket és intézkedéseket, a legsürgetőbb, legfontosabb intézkedésnek a

⁶ Margita élni akar . . . Mikor Margita visszajött.

⁷ *Ötvenéves a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.* = Könyvtáros 1954. 4. sz. 8–9. 9–12.

⁸ MÁTRAI László: *Kóhalmi Béla.* = Magyar Könyvszemle 1964. 289–291.

munkások könyvellátásának megszervezését látta. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár fiókhálózata a Tanácsköztársaság idején nem terjedt ki a peremkerületekig. Ezért látnak hozzá az üzemi munkáskönyvtárak megszervezéséhez. Az egész ország könyvtárügyének rendezésében legfontosabb feladatként a szakkönyvtárak rendszerének kiépítését tartotta. Az ő nyilatkozatából idézzünk: „Dienes Lászlóval együttesen ki kellett építenünk a társadalomtudományok, a műszaki és természettudományok, valamint az agrártudományok könyvtári ellátásának teljesen újszerű, csakis szocialista rendszerben lehetséges központi könyvtári ellátását.”⁹ Valójában megtörténtek az intézkedések egyes nagyobb szakkönyvtárak egyesítésére. Így pl. az OMGE — a nagybirtokosok érdekképviselője — könyvtára egybeolvadt a Mezőgazdasági Múzeum és a volt Földművelésügyi Minisztérium könyvtárával. Annak illusztrálására, hogy a haladó gondolkodású emberek együttműködése mit jelenthet a szocialista jellegű tervszerű könyvtári szervezet létrehozásában, megemlítette Kőhalmi Béla azt is, hogy a múzeumi direktóriummal tanácskozások folytak egy központi természettudományi könyvtár kialakításáról. Kiindulásul szolgált a Lambrecht Kálmán kiváló antropológus irányításával kidolgozott program. Levonható tanulság? Talán csak annyi, hogy jobb korán mint soha! Elgondolkozni azon is lehet, hogy milyen fontosnak tartotta Kőhalmi Béla, hogy kiadja a *Tanácsköztársaság Könyvtárügye* c. folyóiratot; az egyetlen hivatalos közlönyt a világon, amelyet forradalmi kormány könyvtári ügyekben valaha is kiadott!¹⁰ (Mátrai i.h.) Jellemző talán az is, hogy az egyetemi könyvtárosképzés szükségességének gondolata elsőként a Tanácsköztársaság idején Kőhalmi Bélától indult ki, és hogy ő, aki már hét esztendővel előtte, 1912-ben sürgette a nemzeti bibliográfia rendszerének kiépítését, egy Országos Bibliográfiai Intézet alapjait igyekezett megteremteni, Petrik Gézára és Gulyás Pálra gondolva az eszme megvalósulása esetén.

A pálya szenvedélyes szeretete, a lélek tisztasága, az igaznak vélt ügy iránti rajongás tükröződik egy csendes megjegyzésén. Elhaladva az épület előtt, ahol a könyvtári direktórium hivatala volt — ma az angol nagykövetség van itt —, ezt mondta: „Július legutolsó napjaiban, amikor már mindenki tudta, hogy napok vagy esetleg órák kérdése és összeomlik a tanács hatalom, úgy dolgoztunk, terveztünk, mintha örökké tartana.”

A Tanácsköztársaság bukása 26 év megszakítást hozott Kőhalmi Béla könyvtáros pályáján. A könyvvel, olvasással való kapcsolatot az emigrációban írt és részben itthon is a Czákó Ambró által szerkesztett *Független Szemlében*, és a *Huszdik Század* utódjában, a *Századunkban* megjelentetett sok könyvrecenziója, és legfőképpen az olvasmányélményt kutató, első ízben 1918-ban megjelent nagysikerű munkájának, a *Könyvek könyvének* új változata, az 1937-ben kiadott *Új könyvek könyve* jelenti. Nagy adósság az eszméit soha el nem áruló, tolla tisztaságára gondosan ügyelő Kőhalmi Béla publicisztikai munkásságát is tükröző bibliográfia megjelentetése. Ezt a bibliográfiát egyrészt maga is összeállította, másrészt nagy szorgalommal Láng Tilorné is elkészítette.

A rehabilitált, előbb nyugdíjazott, majd reaktivált Kőhalmi Béla 1945 végétől 1950-ig dolgozott Dienes László oldalán régi munkahelyén, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. 1950-ben kellett ezt a munkahelyét elhagynia, és az Országos Könyvtári Központba került tanácsadóként.

⁹ 1. 4. sz. jegyzetet.

¹⁰ 1. 8. sz. jegyzetet.

Nem a Kőhalmi Bélára való emlékezés a megfelelő alkalom arra, hogy egyes könyvtári, bibliográfiai és tájékoztatási intézmények sorsát elemezzük, felállításuk, átszervezésük vagy megszüntetésük helyességéről vagy helytelenségéről, az intézkedések következetességéről vagy következetlenségéről véleményt mondjunk. Kőhalmi Béla könyvtárosi életpályájának elemzése azonban arra kötelez, hogy arról a munkáról, amelyet ő az Országos Könyvtári Központban munkatársaival együtt végzett, megemlékezzünk, és annak maradandó értékeire rámutassunk.

Kőhalmi Béla egyéniségének varázsával az emberi relációkat oly gyakran megrontó, szorongásos korszakban a legkellemesebb baráti munkahelyi légkört teremtette meg maga körül. Igaz, hogy ebben szerencséje volt; az O.K.K. vezetői, elsősorban Zalai Zoltán, de elődei is kitűnő gárdát gyűjtöttek Kőhalmi Béla köré. Vele dolgozott a kölcsönös megbecsülés jegyében Fitz József, az igazi tudós-könyvtáros, akinek szakmai tapasztalatai a tudományos könyvtárak egyes módszertani kérdéseinek felvetésénél és megoldásánál nagy értéket jelentettek. Tóth András volt a tudományos osztály vezetője, ott volt Ferenczi Géza, a kitűnő nyelvész, Komjáthy Miklós, akinek történettudományi kutatásait kellett ebben az időben a könyvtári munka kedvéért szüneteltetni, mellette volt olyan kitűnő gyakorlott könyvtáros, mint Hajdúné Malán Magda, Reményiné Vida Erzsébet és olyan, akkoriiban fiatal, nagy szakismeretekkel rendelkező, ma is dolgozó könyvtörténészek, könyvtárosok, mint Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor, Ürögdi Györgyné, és csak a névsorban utolsóként Wix Györgyné.

Nagy érdemei voltak Kőhalmi Bélának az egyházi tulajdonban volt könyvállomány megmentése, tényleges köztulajdonba vétele körül. Az adott viszonyok között csak a számba vétel és az ideiglenes raktárakba való szállítás volt a könyvmentés egyetlen lehetősége. Ez a nagyszabású, nehéz körülmények között végbement könyvmentés a magyar könyvtörténeti kutatás, a retrospektív nemzeti bibliográfia teljessége szempontjából volt elsősorban jelentős, ezért vonta be ebbe a munkába a könyvtörténet kutatóit. A szakirodalmi szemlék szerkesztése mellett a Kőhalmi Béla által irányított csoport hozzáfogott a könyvtári útmutató, a *Könyvtári Minerva* szerkesztéséhez, és folytatva a Tanácsköztársaság hagyományait, a könyvtárak új munkatársai számára szaktanfolyamokat szervezett.

Munkáját az egyetemen a Könyvtártudományi Tanszék alapítása idején, 1948-ban kezdte el. Eleinte könyvtártant, később bibliográfiát tanított, 1956-tól 1962-ben történt nyugdíjaztatásáig. Egyetemi oktatómunkája úttörő jellegű volt. Rá hárult a feladat, hogy a bibliográfia egyetemi oktatásának módszereit kidolgozza, és meghatározza azt az ismeretanyagot, amely az egyetemi könyvtárosképzés céljait a legjobban szolgálja. Előadásainak vezérgondolata a tudománytörténetnek a bibliográfiával való összefonódottsága volt. E tekintetben a történész-bibliográfus Charles-Victor Langlois-t vallotta mesterének. A tudománytörténeti összefüggések kimunkálása mellett hallgatói figyelmét elsősorban arra hívta fel, hogy a bibliográfia a tudományos kutatás „műszere”, és nem eszköze. A „műszer” helyes használatának megismertetése jelentette számára az oktatás gyakorlati oldalát.

Az irodalom regisztrálásának, elemzésének korunkban betöltött szerepe, a „műszerek” fejlődése, szükségszerű bonyolulttá válása nem került el figyelmét. Ennek megismertetése szándékával analizálta a tájékoztatás műsze-

reit, megnyitva az utat a tudományos tájékoztatás bonyolult problémáinak megértéséhez.

Hetvenedik életévén is túl van már, amikor felfigyel a tájékoztatás gépesítésével, az információs rendszerek kialakulásával kapcsolatos problémákra és a legkorszerűbb módszerekre, és azokban elmélyedve vállalkozik azok ismertetésére.¹¹ 1961-ben, 76 éves korában megjelent egyik legjelentősebb tanulmányában, melynek *A bibliográfia rangemelése*¹² címet adta, egyetlen tudományterület, az irodalomtudomány szempontjából tette vizsgálat tárgyává a szakirodalom regisztrálásának korszerű formáit, hangot adva annak a meggyőződésének, melyhez kora ifjúsága óta hű maradt, hogy a könyvtár és tájékoztatási munka értelmet csak akkor kap, ha kapcsolatait a szaktudományokkal a legszorosabbra fűzi. Tanulásgként ezt se felejtjük el.

A könyvtári munkának ilyen értelmezése tette lehetővé számára, hogy hallgatói előtt a könyvtári és dokumentációs tevékenység közötti kapcsolatokat, a két tevékenység közötti eltérést világosan megfogalmazza. A bibliográfiai munka lényegének korszerű felismerése pedig lehetőséget nyújtott számára a tájékoztatási műszerek sokrétű változatainak beható, tudományos vizsgálataira.

Ez a tudományos vizsgálat bámulatos gyakorlati érzékkel párosul. Ha rajtam múlna, újra sokszorosíttatnám és minden illetékes kezébe adnám Kőhalmi Béla egyetemi jegyzetének függelékét. Ilyeneket olvashatnának benne a bibliográfiai ellenőrzésről:

„Kis nemzetek ne vállalkozzanak nagy tudományos területek nemzetközi dokumentációjára. Fontos azonban, hogy a világon megjelenő minden referáló folyóirat — ma bizonyára így módosítaná, hogy minden jelentős információs szolgáltatás — legalább egy példányban az ország valamelyik szakkönyvtárában meglegyen. Ezekről évente készüljön külön címjegyzék.” Másutt: „A dokumentációs területeket pontosan fel kell osztani, egyrészt azért, hogy a határterületek gondozása tekintetében megegyezés jöjjön létre, másrészt, hogy a nemzeti termelés szempontjából egy terület se maradjon gondozás nélkül. Ez az egybehangoló munka központi szerv felállítását kívánja.” Sapienti sat.

A tudományos tájékoztatás hazai helyzetének felmérésére, a gyakran máig nyitva maradt kérdések felvetésére késő öregkorában még egyszer vállalkozott.

1961-ben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Tudományos és Szakkönyvtári osztálya a hazai bibliográfiai munka aktuális kérdéseinek megvitatására országos bibliográfiai munkértekezletet szervezett Gödöllőn. A referátumok — közte az övé is¹⁴ —, a korreferátumok, a hozzászólások és az elfogadott ajánlások a bibliográfiai munka úgyszólván valamennyi problémáit felvetették. Az illetékesek úgy látták helyesnek, ha az anyag publikálása helyett egyes rész tanulmányok foglalják össze az aktuális problémákat. Ennek alapfeltétele a felszabadulás utáni bibliográfiai tevékenység rendszeres áttekintése és értékelése. E feladat megoldására vállalkozott Kőhalmi Béla, és megírta alapvető munkáját, *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945–1965*¹⁵ címűt, mellyel a Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát is elnyerte.

¹¹ *A bibliográfia és az új technika.* = Magyar Könyvszemle 1958. 97–108.

¹² *Magyar Könyvszemle* 1961. 2. sz. 129–147.

¹³ KŐHALMI Béla: *Bibliográfia*. Bp. 1959. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 118–136.

¹⁴ *Retrospektív nemzeti bibliográfiánk. 1473–1920-ig.* = Magyar Könyvszemle. 1962. 1–17.

¹⁵ KŐHALMI Béla: *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945–1965*. Bp. (Népművelési Propaganda Iroda), 1967. 574 p. (Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács kiadványa 25. sz.)

E nagy jelentőségű munka méltatására nem nyílik alkalom. A tanulások kedvéért csupán néhány, Kóhalmi Béla nézeteire és hivatástudatára jellemző részlet.

A tudományos tájékoztatás központi szolgáltatásait, a különböző forrású tájékoztatási szolgáltatások koordinálásának feladatát ellátó intézmények *fejlődésének* bemutatása helyett Kóhalmi Béla kénytelen volt a rövid életű Országos Könyvtári Központ és a még rövidebb életű Országos Dokumentációs Központ *sorsának* ismertetésével beérni. A két megszűnt központi intézmény tevékenységének, feladatkörének elemzése során keserves igazságokat kénytelen tudomásul venni az olvasó. Kóhalmi Béla írja:

„Megszüntettünk két olyan intézményt, mely ha nem is átgondoltan körvonalazott, de kétségtelenül fennálló központi feladatok ellátására volt hivatott és nem mindig sikerült a feladatok ellátásának folyamatosságát biztosítani. Különösen áll ez az Országos Dokumentációs Központ esetében.”

E kritikus megjegyzésekben a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikájának egyik irányítója szólal meg Kóhalmi Bélában. Abban viszont, amit a nemzeti bibliográfia rendszeréről mond el, és mindabban, amit az Akadémiai Bizottság kezdeményezéseiről írt, az Akadémiai Bizottság elnöke, irányítója hallatja hangját.

A munka második része, mely tudományszakonként ismerteti a szakirodalmi tájékoztatás fejlődését, és a harmadik rész, melyben a természettudományos és műszaki tájékoztatás múltját, tizenöt évvel ezelőtti aktuális problémáit fejtegeti, a szakirodalmi tájékoztatás műszereinek és hazai intézményeinek általános jellemzése, a teljességre törekvés olyan értelemben, hogy megjelenési formájától függetlenül mindazt szerepelteti, ami egy tudományszak megismeréséhez szükséges releváns információkat tartalmazó hazai forrás, arra vall, hogy nem felejtette el azt, amit Szabó Ervin környezetében megtanult, tudniillik, hogy a könyvtáros hivatása elsősorban az *enciklopedikus, mindent magába foglaló szolgáltatás*. A könyvtáros Kóhalmi Bélát mutatják be élete utolsó nagy munkájának ezek a fejezetei.

A tanulások összefoglalásaként csak ennyit: Kóhalmi Béla bebizonyította, hogy így is lehet. Végig lehet élni egy életet tiszta szívvel, tiszta értelemmel. Megtanított arra, hogy a haladás záloga megbecsülni a múlt értékeit, ugyanúgy mint a jó, hasznos teljesítményt. Ezért tudott és akart kiállni és harcolni az ellene pamfletet író Gulyás Pálért, tudta szeretni azokat, akikkel közösen valamikor jó munkát végzett, elfelejtve, nem törődve, hogy fordultak-e ellene valaha vagy sem. A jót, az igazat kereste és találta meg tudományban, mesterségben, művészetben, természetben, hazájában, családjában, emberekben, főleg barátaiban, akikhez hű volt, akiket sohasem tagadott meg. Ezt megtanulni tőle nem lehet. Ehhez az az átlátszó tisztaság kell, ami az ő varázsa volt.

JÁNOS SZENTMIHÁLYI

Une carrière de bibliothécaire et ses leçons

(En commémoration de Béla Kóhalmi)

C'est à l'occasion du dixième anniversaire de sa mort que l'étude se souvient de Béla Kóhalmi, du personnage renommé de la bibliothéconomie hongroise, du rédacteur en chef de *Magyar Könyvszemle* (Revue du Livre Hongrois). Elle jette un coup d'œil sur sa route qui l'a mené à la carrière de bibliothécaire et sur les impulsions qu'il a reçues de la

part des tendances diverses de la progression au commencement du siècle. Le personnage qui l'a influencé le mieux, était Ervin Szabó dont il a fait la connaissance dans le cercle de la revue *Huszadik Század* (Vingtième Siècle), revue de la Société des Sciences Sociales. En 1919, au temps de la République des Conseils Hongroise, Béla Kóhalmi a été nommé commissaire suppléant des affaires de bibliothèque et il a essayé de moderniser l'état des bibliothèques du pays à l'aide de toute une série de mesures. Après une émigration extérieure et intérieure de 26 ans, il a continué, depuis 1945, la réorganisation de la vie de bibliothèque hongroise, d'abord dans la Bibliothèque Ervin Szabó de la capitale, puis au Centre National de Bibliographie. Dès le commencement, il a pris part à l'organisation de la formation universitaire des bibliothécaires et dans ses cours il a souligné l'entrelacement de la bibliographie et de l'histoire des sciences. Dans la dernière période de sa vie, il s'est occupé beaucoup de la modernisation de l'information scientifique et son travail paru, dans ce domaine, en 1967 (*L'évolution de l'information scientifique en Hongrie de 1945 à 1954*) il a obtenu le grand prix de l'Académie des Sciences de Hongrie.

A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I. Náprági Demeter könyvtára

Gutenberg felfedezése a XV. század közepén nem csupán az írások egyszerűbb technikai előállítását, többszörözését jelentette, hanem mind nagyobb tömegek számára biztosította a művelődés lehetőségét. A kultúra demokratizálódását magával hozó reformáció, majd az ellenreformáció könyvpropagandája és a könyvnyomtatás egyre szélesebb körű elterjedése Magyarországon is éreztette hatását. Iskolai gyűjtemények alakultak ki; magánszemélyek könyveket vásároltak maguknak külföldön; a kinn tanuló humanisták, reformátorok, jezsuiták hordókban szállították haza a tanulmányaik színhelyén vásárolt, illetve ajándékba kapott könyveiket. A könyvtulajdonosok általában be is jegyezték nevüket könyveikbe.¹

XVI–XVII. századi könyvműveltségünkre a fennmaradt könyvjegyzékeken, katalógusokon kívül elsősorban azoknak a ma is fennálló könyvtáraknak az átvizsgálásából következtethetünk, amelyek a XVII. században keletkeztek, és amelyek több forrásból gyarapodtak. Ilyen szempontból talán az egyik „legszerencsésebb” gyűjtemény a győri Székesegyházi Könyvtár. Alapjait az 1611. évi nagyszombati katolikus főegyházmegyei zsinat utasítása vetette meg, amely elrendelte, hogy a püspökök és kanonokok könyveiket arra az egyházra hagyományozzák, amelyben székelnek, hogy ezáltal az egyházmegyékben könyvtárak jöhessenek létre. Ugyanez a rendelet arra kötelezte a plébánosokat, hogy könyveiket a plébániákon kialakítandó könyvtárakra hagyják.²

A többnyire győri püspökök és kanonokok gyűjteményeit tartalmazó Székesegyházi Könyvtár 1872-ben olvadt bele a győri Szemináriumi Könyvtár gyűjteményébe, annak legértékesebb részeként.³ Értékeire, legfontosabb possessoraira már több publikáció utalt. Jelentős kezdeményezések és eredmények fűződnek Jenei Ferenc nevéhez, akit azonban halála megakadályozott a possessorok teljes feltárásában. Cikkeit és kéziratot hagyatékának a győri Könyvtárra vonatkozó részét felhasználtuk munkánkban, amelynek fő célja a Cathedralis ecclesiae Jauriensis beírást is tartalmazó nyomtatványok szisztematikus átnézésével a XVI–XVII. századi possessorok felkutatása volt. Csak az egyértelműen kiolvasható nevek feldolgozásával foglalkoztunk, kétes esetekben — pl. egyes könyvek rossz állapota miatt — erről lemondtunk. Feladatunknak a hazai possessorok feltárását tekintettük. Tehát, ha egy műnek csak külföldi tulajdonosa volt, nem foglalkoztunk vele. Ellenben minden olyan esetben meg-

¹ BERLÁSZ Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16–17. Jahrhundert.* = MKSz 1974. 14–28.

² *Decreta et sanctiones synodi provincialis... celebratae Tirnaviae, anno... 1611. Posonii 1611. 27. lev.* — RMNy 1023.

³ BEDY Vince: *A győregyházmegyei papnevelés története.* Győr 1937. 255.

jegyezzük a külföldiek nevét, ha magyarországi possessorokkal vegyesen szerepelnek. Az ősnymtatványok valamikori birtokosait Aistleitner József példászerű feldolgozásából vettük át.⁴ A kötésekre csupán abban az esetben utalunk, ha a rajtuk olvasható felirat segítséget nyújtott a possessor kilétének megállapításához.

A könyvek átnézése során a következő possessor-csoportokat különíthettük el:

- I. Náprági Demeter könyvtára
- II. Az „erdélyi gyűjtemény”
- III. Győri könyvtulajdonosok
- IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei

Ha egy könyvnek több, különböző csoportba tartozó possessorja volt, akkor a könyvet mindegyik csoportban külön tárgyaljuk.

I. Náprági Demeter könyvtára

A győri Székesegyházi Könyvtár alapját képező püspöki könyvtárak közül mennyiségében és anyagát tekintve is a legkiemelkedőbb Náprági Demeter gyűjteménye.⁵ A kora egyik legtehetségesebb főpapjának tartott Náprági 1556-ban született a Gömör megyei Naprágyban. Tanulmányait Bécsben végezte. Pályáján szépen haladt előre: 1588-ban egri, majd 1593-ban aradi prépost lett. Eger elvesztése után 1596-ban elnyerte a szerémi, majd az erdélyi püspökséget. Mint gyulafehérvári püspöknek nagy része volt a századvégi Erdély zivataros eseményeiben. Báthori Zsigmond lemondása után ő kormányozta kancellárként Erdélyt Bocskai Istvánnal együtt. Része volt Báthori Zsigmond visszahívásában is, majd behódolt Mihály vajdának. 1601-ben a kolozsvári országgyűlés határozata értelmében kegyvesztett lett, és menekülnie kellett Erdélyből. Prágában élt. 1602-ben pozsonyi prépost, 1607-ben veszprémi, majd győri püspök, egy évvel később kalocsai érsek lett. Legfőbb székhelye haláláig (1619) Győr volt.⁶

Több ízben vállalt diplomáciai megbízatásokat is. Politikai pártállása nem volt mindig teljesen egyértelmű. Az 1601-es kolozsvári országgyűlésnek egyik legfőbb vádja ellene túlzott Habsburg-hűsége volt.⁷ Később inkább a rendiség elveit, a nemzett érdekeit képviselte. Ezért nem használhatta fel az udvar Bocskai ellen, illetve az 1614. évi linzi gyűlésen éppen ő volt annak a magyar küldöttségnek a vezetője, amely meghiúsította Bethlen Gábor megtámadását.⁸ Ellentmondásosak vallási törekvései is. Barátai között ugyan sok protestáns főúr akadt,⁹ erdélyi pályafutása során mégis néha elvakult katolikusként tűnt. Báthori Zsigmond felhatalmazásával visszafoglalta az antitrinitáriusoktól

⁴ AISTLEITNER József: *A győri püspöki nagyobb papnevelő intézet könyvtárának 1500-ig terjedő ősnymtatványai.* = Győri Szemle 1931. 207—226, 321—328; 1932. 44—52, 115—127, 240—253.

⁵ JENEI Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter.* = ItK 1965. 137—151.

⁶ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* IX. Budapest 1903. 812—814.

⁷ „... ezelőtt is Báthory András fejedelmünknek itt létében minden ez országban való dolgot oda fel megírt római császárnak, ...” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV.* Budapest 1878. 587.

⁸ ILIA Bálint: *Az 1611-iki linzi egyetemes gyűlés.* = A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1934.

⁹ JENEI Ferenc: i. m.

a gyulafehérvári templomot,¹⁰ illetve „az recepta religion valókat, főképen az kolozsváriakat háborgatta.”¹¹ Az erdélyi viszonyokról és Erdély rendezéséről 1602-ben írott összefoglalásában is hasonló módszereket ajánlott az udvarnak a nem-katolikus vallásúak megfékezésére.¹² Ugyanakkor szilárd törökellenesség volt jellemző rá. Az 1595-ös évi krakkói lengyel országgyűlésre küldöttséget vezetett, és beszédet mondott a török elleni védekezés sürgető voltáról.¹³ Logikusan felépített beszédében arra figyelmeztette a lengyeleket, hogy saját érdekükben legyenek segítségére Magyarországnak. Győr elestével ugyanis várható, hogy a „cruenta bella” más országokba, így Poloniába is behatol. Szemléletes képekkel festette le a valaha virágzó, bőven termő, gazdag Hungariát, amely az állandó harcok során kimerült. A sodró erejű beszéd világos, érthető stílusa, jó latinsága szerzője retorikai tehetségét bizonyítja. E több nyelven is megjelent Oratió¹⁴ kívül ismeretes még 1602-ben írott előterjesztése Erdély állapotáról, amelyre már fentebb utaltunk, és az 1611-es nagyszombati zsinaton mondott ún. „Protestatio”-ja annak érdekében, hogy ennek a zsinatnak a törvényei és utasításai a győri egyházmegyében is érvényesüljenek.¹⁵

Erdélyi kudarcától és kiűzetésétől eltekintve, amelyet egyes történetírók a nem-katolikusok mesterkedésének tekintenek,¹⁶ Náprági általában népszerűségnek örvendett. Róla még az 1608-as pozsonyi országgyűlés alkalmából keletkezett pasquill sem mondott rosszat, pedig az kíméletlenül kigúnyolta a katolikus főpapokat:

„Tizta az en kezem az artatlan vértől,
Óltalmazom magam ez artatlan vértől,
En el sem tavozom kedves nemzetemtől,
Nemis féltöm fejem rut szamkivettestől.”¹⁷

Sopron polgármestere, Lackner Kristóf öneki ajánlotta *Maiestatis Ungariae Aquila* című művét.¹⁸ Nevének kezdőbetűit a következő mondattal fejezte ki: „Deus Est Mea Eminentissima Turris Regnoque Invigilo Ungariae Salutaliter. Nec Aurum Populive Rumor A Gloria Inhibeant.” Lackner elsősorban Náprági páratlan műveltségét és humanitását tisztelte. Emellett kiemelte ékesszólását is. Címerét az újsztoicizmus tanításai alapján magyarázta: az igaz nemesség és az igaz erény jegyeit mutatta be a koronából kinövő, csillagos kardot tartó nőalakban.

¹⁰ SZEREDAI, Antonius: *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae. Albae Carolinae* 1790. 214.

¹¹ L. a 7. jegyzetet!

¹² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek V.* Budapest 1879. 162—175.

¹³ NÁPRÁGI Demeter: *Hungariae periclitantis legatorum ... Demetrii Náprági, ... Nicolai Zokolij ... et Michaelis Kellemesi ... ad ... Sigismundum Tertium ... oratio ... Cracoviae habita die 2. mensis Martij a. D. 1595.* Krakkó 1595. — RMK III 857.

¹⁴ Latinul Krakkón kívül megjelent Kolozsvárott (RMNy 762) és Nürnbergben (RMK III 859). Cseh nyelven ismeretlen helyen (RMK III 869 és 870). Németül később jelent meg: *Auserlesene christliche und überaus schöne Ermahnungen, Rathschläge und Werbungen von dem Türcken-Krieg.* Nürnberg 1664. 74—80.

¹⁵ L. a 2. jegyzetben közölt művet.

¹⁶ KATHONA, Stephanus: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae concinnata.* Pars II. Colocae 1800. 70—73.

¹⁷ *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete.* Kiad.: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. RMKT XVII/1. Budapest 1959. 392.

¹⁸ Sopron 1613. RMK II 373.

1. A Székesfejérvári Andrástól Náprági Demeter tulajdonába került Homéros-kötet címlapja

Az újsztoikus tanok Náprágihoz is közel álltak. Rimay Jánossal való barátsága még a nyolcvanas években szövődött.¹⁹ Mindketten „ugyanazon egy orvosnak és Bajnoknak, Epictetusnak írásával is gyámolgatjuk életünket”,²⁰

Náprági Demeter könyvtárának gyarapítását egész életében céljának tekintette. 1602-ben Prágában említést tett Magyarországon levő könyvtáráról, amely erdélyi Regestákat és Urbariumokat is tartalmazott.²¹ Kiterjedt kapcsolatai révén könyvajándékok is gazdagították tékáját. Ezenkívül 1601-ben, Erdélyből való menekülése alkalmával nemcsak a Szent László-hermát hozta magával, hanem jelentős könyvanyagot is.

Győrben ma is fellelhető ötvenkötetes könyvtárát az alábbi táblázatban foglaltuk össze. A könyvek rövid címei szerzőik betűrendjében követik egymást. Külön oszlop tünteti fel azt az évszámot és Nápráginak akkori egyházi hivatalát, amikor a könyv hozzá került, amennyiben ezek az adatok be vannak jegyezve. Ebben és az Egyéb adatok-at feltüntető oszlopban a bejegyzéseket — a nevek kivételével — mai helyesírás szerint, a rövidítéseket kiegészítve és egységes formában közöljük. Ha valamelyik könyvtulajdonos monogramja vagy a beszerzés évszáma a kötésen található, ezeket az adatokat zárójelben adtuk meg.

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
1. AGRICOLA, G.: De re metallica libri XII. ... Ejusdem de animantibus subterraneis liber. Basileae 1561. — XX. c. 7.	episcopus Transylvanus	Andreae Zekesfeyerwarj ... principis proventuum praeceptor ... dedit Emericus Sulyok
2. ANTONIUS F.: Confessionale. Titulus de restitutionibus. [Venetiis] 1473. — Ö. V. 13a.	episcopus Transylvanus, 1598.	
3. APPIANUS A.: De civilibus Romanorum bellis historiarum libri V. Ejusdem libri VI. ... P. Vellei PATERCULI historiae Romanae duo volumina. Parisiis 1538. — XX.d.22.	—	Joannes Kutassy praepositus S. Thomae etc. Demetrio Napragj donavit.
4. ARISTOTELÉS: Ethicorum ad Nicomachum libri X. J. Argyropylo interprete. Lugduni 1553. — XIX.b.41.	—	Mattheus Feraboschi Sthno Machaino vendidit.
5. ATHANASIUS M.: Dialogi V de sancta Trinitate. BASILII libri IV. adversus ... Eunomium. ANASTASII et CYRILLI ... fidei explicatio ex interpretatione Th. Bezae. FOEBADI ... liber contra Arianos. [Genevae] 1570. — XXII.c.13.	episcopus Jauriensis	
6. AUGUSTINUS A.: De civitate Dei. Cum commentariis Th. Valois et N. Triveth ... additionibus J. Passavantii atque ... Fr. Maronis. Basileae 1515. (2) AUGUSTINUS: De summa Trinitate. Basileae 1515. — XXII.b.20.		

¹⁹ A magyar irodalom története II. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest 1964. 16.

²⁰ Rimay János 1603. július 24-én kelt levele Náprági Demeterhez. *Rimay János összes művei*. Összeállította: ECKHARDT Sándor. Budapest 1955. 233—236.

²¹ L. a 12. jegyzetben közölt művet, 175!

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
7. BARTHOLOMEUS A.: Liber de proprietatibus rerum. Argentinae 1505. — XXII.b.9.	episcopus Transylvanus, 1599.	Dr. Petrus Montagnana liber Petri plebani de Lippa ²²
8. BÉDA V.: Opera omnia. 1— 2. t. Basileae 1563. — XIX.d.9.	episcopus Transylvanus	Dionisij Pioppij episcopi Modrusiensis
9. BELLARMINO, R.: Disputationum de controversiis christianae fidei. 1— 4. tom. Ingolstadii 1601. — XXI.d.11.	archiepiscopus Colocensis	
10. BERECSZÁSZI P.: Apologia pro ecclesiis reformatis. Varadini 1585. — R.II.4.	episcopus Transylvanus	
11. BÈZE, Th.: De haereticis a civili magistratu puniendis libellus ... Genevae 1554. (2) BOQUINUS, P.: Examen libri, quem T. HESHUSIUS scripsit ... de praesentia in coena Domini. Basileae (1561) — XIX.b.24.	episcopus Transylvanus	Petro Melio ... Thomas Feleg'hazi mittit 1555. ²³ (P.M. — 1566)
12. BOSIUS, J.: Crux triumphans. Antverpiae 1617. — XX.a.16.	archiepiscopus Colocensis, 1618. (D.N.A.C. — 1618)	
13. CALVIN, J.: Institutio christianae religionis. Lausannae 1576. — XXII.c.9.	praepositus Agriensis, 1591.	Johannes Kazius (?) 1581. (KAZ — 1581)
14. CYPRIANUS C.: Opera ... repurgata per D. Erasmum. Basileae 1530. — XXI. d. 7.	episcopus Jauriensis, 1606.	Andreae Monozloj, 1580.
15. CYRILLUS A.: Commentaria in S. Joannem. Parisiis 1514. (2) CYRILLUS A.: Thesaurus. Parisiis 1514. (3) CYRILLUS A.: Commentaria in Leviticum. Parisiis 1514. — XXI.d.20.	episcopus Transylvanus, 1598.	
16. De laudibus trium ... patrum ... Joseph, ... David ... Tobiae. Parisiis 1548. (2) CAMPESTER, L.: Heptacolon. Parisiis 1523. (3) De veneratione sanctorum. Parisiis 1523. — XXXII. 4.2.	episcopus Transylvanus	
17. DIODOROS S.: Bibliothecae historiae libri XV. ... S. Castalione ... correctore, ... interiecta est DICTYS CRETENSIS et DARETIS PHRYGII de bello Troiano historia. Basileae 1559. — XX.b.10.	episcopus Transylvanus et cancellarius	(T.M.L. — 1585)
18. DURANTI, G.: Rationale divinorum officiorum. Vincentiae 1488. — Ö.V.9.	episcopus Transylvanus	

²² Az ebben a könyvben szereplő magyar nyelvű orvosi bejegyzéseket RÓMER Flóris ismertette. = *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*. Győr 1865. 1. 90.

²³ E bejegyzést közölte már JENEI Ferenc: *Félegyházi Tamás könyvajánlása Mélius Péterhez*. = *Győri Szemle* 1935. 199.

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
19. FICINO, M.: Tomus secundus ... operum. Basileae 1561. (2) Sententiae pulcherrimae ... ex M. FICINI operibus collectae. Basileae 1561. — XX.b.14.	archiepiscopus Colocensis, 1608.	Baldassarus Bornemissa... Paulo Julano... XV. Cal. Maii a. 1570. dono dedit.
20. GOROPHUS B.: Origenes Antverpinae. Antverpiae 1569. — XX.c.13.	archiepiscopus Colocensis	
21. GRATIANUS: Decretum. Cum apparatu J. Teutonici et additionibus Bartholomaei Brixienensis. Norimbergae 1493. — Ö.III.4.	archiepiscopus Colocensis	
22. HIERONYMUS: Octavus tomus commentarios in Psalterium habet. Basileae 1525. — XXII. d. 21.	archiepiscopus Colocensis	Ex libris Pauli
23. HOMEROS: Opera graeco-latina ... omnia. Basileae 1561. — XXI.b.6. ²⁴	episcopus Transylvanus	Andrei Zekesfeyerwary
24. HUNNIUS, A.: Articulus de justificatione hominis peccatoris ... explicatus. Frankfurt am Main 1590. — XIX. b. 49.	episcopus Wesprimiensis	
25. JOANNES Chrysostomus: Commentaria in ... IV Christi evangelia. Lovani 1543. — XX.b.4.	archiepiscopus Colocensis	Sum Andreae Monostoi
26. JOANNES Chrysostomus: Tertius tomus operum. Basileae 1547. — XXII.a.20.	archiepiscopus Colocensis	
27. JUSTINIANUS: Volumen legum parvum, quod vocant tres posteriores libri codicis. Lugduni 1569. (2) JUSTINIANUS: Institutionum ... libri IV. Lugduni 1569. — XXI.c.19.	episcopus Transylvanus, 1598.	(E.S. — 1574)
28. KNAPPIUS, J.: Lexicon Graecolatini. Antverpiae 1539. — XIX.b.26.		
29. Lexicon Graecolatinum. Basileae s.a. (2) CAMERARIUS, J.: Commentarii utriusque linguae. Basileae 1551. — XXI. c. 18.	episcopus Transylvanus, 1598.	Andreae Zekesfeyerwary scribae
30. LIVIUS T.: Decades tres cum dimidia. ... B. Rhenani et S. Gelenii adiunctae annotationes. Basileae 1535. — XXI.c.15.		
31. Machumetis ... vita ac doctrina omnis, quae ... Alcoranum dicitur, ... in Latinam translata ... Annotationes, confutationes, ... Sarracenorum ... historiae ... Item P. Melanchtonis ... praemonitio.	episcopus Jauriensis	Steph. Balasi, 6. Januarii 1597.

²⁴ Jenei Ferenc e Kolozsvárott kötött könyv kötetábláiból Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkáinak korrektúraíveit fejtette ki. = ItK 1953. 205—209.

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
Basileae 1543. (2) JOANNES Cantacusenus: Contra Machometicam fidem Christiana ... assertio. Basileae 1543. (3) JOANNES Cantacusenus: Contra Saracenorum haeresim ... apologiae IIII. Basileae 1543. — XX.a.8. 32. Missale Strigoniense. Venetiis 1493. — Ö.V.18. 33. Missale Strigoniense. Venetiis 1498. — j.n.	archiepiscopus Colocensis archiepiscopus Colocensis	Post interitum ... Francisci Pereni ... donatum est ... Nicolao Olaho ... post ... Martino Pethe de Hethes ... per ... Joannem de Ivancz ... D. Napragi ... eodem ... defuncto ... ecclesiae Jauriensi ... donat.
34. NATALIS, H.: Annotationes et meditationes in evangelia. Antverpiae 1594. — XXI.d.5. 35. NIPHUS, A.: Subtilissima commentaria in libros Meteorologicorum et in librum de mistis sive quartum Meteorum. Venetiis 1560. — XXI.a.22. 36. Ordo et ritus ... ecclesiae Strigoniensis. Viennae Austriae 1560. — R.II.19.	(D.N.P.A. — 1596) (D.N. — 1584) archiepiscopus Colocensis	Nicolaus Olahus archiepiscopus Strigoniensis donavit ... capellae suae in Lanser (1562)
37. PETRUS Lombardus: Liber IV. sententiarum. [Basileae] 1516. — XXI.b.5. 38. PHILOSTRATUS: De vita Apollonii Tyanei. Bononiae 1501. (2) GELLIUS: Noctes Atticae. Venetiis 1493. — Ö.III.18ab. 39. Pontificale noviter impressum. Venetiis 1510. — XIX.a.1. 40. REBUFIUS, P.: Praxis beneficiorum. Lugduni 1580. — XX.a.20. 41. RUPERTUS Abbas: Commentariorum in Apocalypsim Joannis libri XII. Parisiis 1545. — XIX.c.31. 42. SCHNEIDEWEIN, J.: In IV institutionum imperialium Justiniani libros commentarii. ... ex recognitione ... M. Wesenbecii. Argentorati 1573. — XX.a.19. 43. SCHRECKENFUCHSIUS, E. O.: Commentaria in Sphaeram Joannis de Sacrobusto ... ejusdem ... canones, quibus usus tabularum ... ex libro directionum J. Regiomontani ... continetur. Basileae 1569. — XXII.b.5.	episcopus Transylvanus, 1599. episcopus Jauriensi archiepiscopus Colocensis praepositus Agriensis, 1589. episcopus Transylvanus	Demetrio Napragj hunc librum Joannis Simon ... dono dedit. Sum liber Joannis Vij archidiaconi Vnguariensis, canonici ecclesiae Agriensis. (E.S. — 1574)

Cím – jelzet	Náprági hivatalának megnevezése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
44. SOKOŁOWSKI, G. S.: De verae et falsae ecclesiae discrimine ... libri III. Cracoviae 1583. — XLI.b.57.		Stephanus Rex Poloniae ... Nicolao de Bathor comiti dono mittit. ²⁵
45. SPANGENBERG, C.: In sacri Mosis Pentateuchum ... tabulae CCVI. Basileae 1563. — XXI.c.16.	episcopus Transylvanus	Anthonius Verantius archiepiscopus Strigoniensis ... donavit Nicolao Telegdi lectori Strigoniensi die 8. Augusti 1570 et ab eo Telegdino in usum Sthni Gywlai datus.
46. SURIUS L.: Vitae sanctorum. 6. tom. Coloniae 1575. — XXI. b. 20.	Agriensis custos, 1609. (D.N.A.C. — 1609)	Andreae Monozloi. ²⁶ Eo D. Napragi mortuo iam ecclesiae Jauriensis.
47. TACITUS P. C.: Annalium libri IV priores et in hos observationes C. Paschalii. Parisiis 1581. — XXI.a.15.	episcopus Transylvanus, 1598.	Demetrio Napragj Visconti apostolicus nuncius in Transylvania.
48. THEODOSIUS, J. B.: Medicinales epistolae LXVIII. Basileae 1553. — XIX. b. 34.	episcopus Transylvanus	
49. THOMAS de Aquino: Commentaria in libros Aristotelis Peri hermenias et Posteriorum Analyticorum cum antiqua textus translatione atque etiam nova J. Argyropoli ... Th. Cajetani supplementum commentariorum. Venetiis 1570. — XX.b.15.	archiepiscopus Colocensis, 1609. (D.N.A.C. — 1609)	
50. WERBÓCZI I.: Tripartitum opus iuris ... Hungariae. Viennae Austriae 1517. — R.V.34.	ecclesiarum Agriensis et Orodensis praepositus	Padoslaus (?)

A fenti könyvek mindegyikében — a 34. számú kivételével — szerepel Náprági neve és legtöbbször az évszám megjelölésével vagy anélkül egyházi méltósága is. Kivétel a 34. számú könyv, amelynek a kötése mutatja Náprági possessor voltát. Azoknak a könyveknek a beszerzési időpontjára vonatkozóan, amelyekben csak a neve olvasható, néhány esetben az ajándékozó, illetve az előző tulajdonos ad eligazítást. Így nyomon követhető az a folyamat, ahogyan könyvtára gyarapodott:

Jegyzékünkön a 35. számon feltüntetett Niphus-mű Náprági legkorábbi könyve, mivel kötésén a D.N. monogram és az 1584. évszám látható.

A 3. szám alatt szereplő Appianus-mű is egyik korai könyve lehetett, mivel Kutassy János, akitől a könyvet kapta, 1581 és 1586 között viselte a szenttamási préposti címet. Hasonlóképpen korán juthatott a 4. számú Aristotelés-mű birtokába. Előző tulajdonosa, Makai István ugyanis az 1560-as években

²⁵ KISFALUDY A. Béla: *A győri püspöki nagyobb szeminárium könyvtáráról.* = MKsz 1884. 30.

²⁶ JENEI Ferenc: *Monozloi András könyvei a győri székesegyház régi könyvtárában.* = Győri Szemle 1935. 200—201.

volt pap Nagyszombatban, ahol Náprági ifjú éveiben iskolaigazgatóként működött.²⁷

Náprági *egri prépostként* 1589-ben, 1591-ben és 1596-ban egy-egy könyvet szerzett (41, 13, 34), az utóbbinak a kötésén szereplő monogram: D.N.P.A. feloldása: Demetrius Napragi Praepositus Agriensis.

Aradi préposttá is kinevezték, egy könyve való ebből a korszakból (50).

Mint *Erdély püspöke* (1596–1606), 18 könyvbe jegyezte be nevét (1, 2, 7, 8, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 23, 27, 29, 38, 42, 45, 47, 48). Mivel 1601-es Erdélyből való kiűzetése után is viselte 1606-ig az „episcopus Transylvanus” címet,²⁸ így csak azokról a könyvekről állíthatjuk, hogy Erdélyben kerültek a birtokába, amelyeknek 1601. előtti évszáma vagy erdélyi possessora van. Ezek a 2, 7, 15, 27, 29, 38, 47. számú művek évszámuk alapján, valamint az 1. és 23. számúak előzetes possessoruk alapján.

Kancellárságára utal a 17. számú könyv bejegyzése. Továbbá Erdélyben ajándékozhatta meg Náprágit Simon János is Petrus Lombardus művével (37.), ha Simon azonos azzal a Báthori István környezetében élő decurióval, akiről a fejedelmi számadáskönyv említést tesz.²⁹

Négy műben található *győri püspök* voltára utaló bejegyzés (5, 14, 31, 39).

Veszprémi püspökként egyetlen könyvet szerzett (24).

1609-ben pedig már *egri custosként* írta be nevét egy új könyvébe (46).

1609-től haláláig *kalocsai érsekként* 13 mű került birtokába (9, 12, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 32, 33, 36, 40, 49). Hármat közülük ő köttetett be. Ezeknek nincsen előző possessoruk, kötésükön pedig ott díszileg Náprági monogramja és a beszerzés évszáma (12, 46, 49).

Mindössze öt könyvet nem tudunk datálni. Egyben csak a neve szerepel (6), négybe viszont bejegyezte jelmondatát is (28, 30, 43, 44): „Auxilium meum a domino, qui fecit caelum et terram.”³⁰ Mind az öt könyvet valószínűleg fiatalabb korában szerezte, amikor még semmiféle egyházi tisztséget nem viselt. E feltevést megerősíti az a tény is, hogy jelmondata olvasható még abban a Niphus-kötetben (35) is, amelyet 1584-ben szerzett be, és kötésén csupán névmonogramja szerepel.

A legértékesebb hat ősnymtatvány közül három erdélyi püspöksége (2, 18, 38), három pedig kalocsai érseksége idején (21, 32, 33) került könyvtárába.

A könyvek megjelenési évét figyelve a legfrissebb az 1617-ben megjelent Bodius-mű, amelyet Ferdinánd koronázásakor szerzett be 1618-ban.³¹ Az ajándékozásokon kívül ez az egyetlen könyv, amelynél pontosan rekonstruálni lehet, hogyan jutott Náprágihoz. A könyvek előző tulajdonosai többnyire a XVI–XVII. század híres, ismert egyéniségei: főurak, a kortárs, illetve az előző generáció papjai, az erdélyi fejedelmi család tagjai, az ottani kancellária literátorai. Személyükkel és könyveikkel később fogunk foglalkozni, annál is inkább, mivel némelyiküknek a fent említetteken kívül még további könyvei is kerültek elő a Székesegyházi Gyűjteményben.

²⁷ SZINNYEI József: i. m. VIII. 419. és IX. 812.

²⁸ GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae 1873–1886. 374.

²⁹ VERESS Endre: *Báthori István számadáskönyvei*. Budapest 1918. 28, 111.

³⁰ Zsoltárok könyve 120 : 2.

³¹ Demetrius Napragj archiepiscopus Colocensis hunc librum sibi eo importavit Posoni sub Ferdinandi regis Bohemiae electione anno Domini 1618.

Már Jenei Ferenc, Náprági Demeter könyvtárának kitűnő ismerője megállapította, hogy Náprágit könyvtára alapján művelt humanista főpapnak tarthatjuk.³² Könyvei között természetesen a legnagyobb számban teológiai művek találhatók. Megvoltak neki a legfontosabb egyházatyák (Antonius, Athanasius, Augustinus, Beda, Cyprianus, Cyrillus, Hieronymus, Joannes Chrysostomus, Petrus Lombardus, Aquinói Szent Tamás) írásai, valamint szerkönyvek, bibliamagyarázatok. Ezeken kívül nem csak a katolikus vagy jezsuita szerzők műveit gyűjtötte, hanem protestáns teológusokéit is (Beregszászi, Bèze, Calvin, Hunnius), sőt a mohamedanizmus vallási tanítását és történetét is saját könyvéből ismerhette (31). Humanista műveltségét és érdeklődését bizonyítja a birtokában levő görög filozófusok (Arisztotelész, Platón) művei és a hozzájuk írott kommentárok, valamint a legjelesebb görög és római történetírók és epikusok (Appianus, Diodoros Siculus, Gellius, Homeros, Livius, Tacitus) kiadásai. A szövegek megértését két latin-görög szótár is segítette (28, 29).

A jogtudományak szinte minden ágát képviselte egy-egy jelentős munka: a római jogot Justinianus, az egyházjogot Gratianus, a magyar jogot Werbőczy Tripartituma. Mindössze négy könyve foglalkozott a természettudománnyal: Agricola műve a bányásatról, Theodosiusé az orvostudományról, Sarcrobosco XII. századi híres angol matematikus csillagászati művének kommentárja, valamint Bartholomeus ugyancsak XII. századi természettudományos enciklopédiájának példányai jelzik, mennyire le volt maradva a közgondolkodás és az általános műveltség a kibontakozó kortárs világmegismeréshez képest.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy Náprági állandóan olvasta könyveit, hiszen tőle származó bejegyzésekkel is ritkán és elszórtan találkozhatunk. Mindössze két könyve tartalmaz hosszabb megjegyzést: Az Alkorán elején a kereszténység tanítására vonatkozó, Balassa Istvántól, a könyv előző tulajdonosától származó sorokat egészítette ki,³³ illetve 1609-ben Aquinói Szt. Tamás kommentárjának címlapján megemlékezett Illésházy István haláláról.³⁴ A bejegyzésből látszik, hogy nem tudott megbékülni Illésházyval rehabilitálása ellenére sem. Bár annak a törvényszéknek, amely Illésházy ügyében tárgyalt, nem volt a tagja,³⁵ de a bécsi Kamara magyar tanácsosaként közvetlenül is foglalkoznia kellett ezzel az ügyvel.³⁶

Könyvei között mindössze egyetlen egy Magyarországon megjelent mű akad: Beregszászi Apológiája, de ennél az egynél sokkal több hazai nyomtatványt kellett ismernie. 1591. október 28-i, Károlyi Gáspárhoz írott levele³⁷

³² L. az 5. jegyzetet!

³³ Ego credo contra istum librum: quod Jesus Christus sit filius dei viventis. Et me per illius meritum ex gratia dei et misericordia dei, gratis absque ullis meis meritis iustificari et vitam aeternam consequi. Pro quo in me collato beneficio nunc et in aeternum ut deum glorificare possim, iuvet me et te spiritus sanctus. Amen. Steph. Balassi mpp. 5. Januarii 1579. Ego vero Agriensis credo non tantum id quod Balassa, sed et illud: Qui bona egerunt ibunt in vitam aeternam, qui vero mala in ignem aeternum. Et illud Pauli: Si fidem habueris ut montes transferat, charitatem autem non habueris, factus sum ut aes tinens et cimbalum sonans. 11. Maii 1579.

³⁴ Eodem tempore Stephanus Illeshazi sub rebellione infessus, Palatinus regni, homo divitiarum cupidissimus, inter caecos monoculus, egregius ad aliena . . . invadendi causa vindictae incensor. Opressor pauperum, insectator ecclesiarum, dolose non aperte astutus Viennae quinta die Maii pomeridiana hora quinta, circa occasum Solis occidit. Delatum eius cadaver 11 die mane, hora quinta sine ullo honore.

³⁵ KÁROLYI ÁRPÁD: *Illésházy István hiűtlensége*. Budapest 1883. 80.

³⁶ KÁROLYI ÁRPÁD: i. m. 142.

³⁷ *Sárospataki Füzetek* 1891. 45. 988—990.

CRVX
 TRIVMPHANS
 ET
 GLORIOSA
Cathedralis A Cael. Innocentius
 IACOBO BOSIO
 DESCRIPTA.

*Demetrius năpragi Archiepiscopus Colocentis hunc librum
 sibi composuit. Posonii sub Ferdinandi Regis
 Bohemiarum. Anno 1618*

2. Náprági Demeter 1618-ban szerzett Bosius-kötetének címlapja

szerint Gömör megyei rokonaitól megkapta a protestáns bibliafordítás³⁸ egy példányát is. Iványi Béla kéziratban maradt gyűjteményéből biztos adatunk van arra, hogy Náprági élénken figyelte a XVII. század elején megjelenő katolikus—protestáns vitairatokat. 1610. október 10-én Batthyány Ferencnek ezt írta: „Kegyelmednek egi új köniweckkét kwltem, oluastassa el kegyelmed. Cardinál vram adá nekem, wesse egibe kegyelmed az Apologiáual és itéllie mellik másik.”³⁹ 1610-ben a zsolnai evangélikus zsinat határozatait Forgách Ferenc érseki körlevélben támadta.⁴⁰ E nyomtatvány ellenében jelent meg ugyanebben az évben Kassán az *Apologia pro synodo Solnensi* Izák Abrahamides, Eliaš Láni, Samuel Melik szerkesztésében.⁴¹ Valószínűnek tartjuk, hogy az Apológiával vitatkozó *Peniculus papporum apologia* című nyomtatvány — a Joannes Jemicus álnéven író Pázmány Péter műve — lehetett az a „könyvecske”, amelyet Náprági Forgách Ferenc érsektől kapott és Batthyány Ferenc figyelmébe ajánlott.

Nem korlátozhatjuk tehát Náprági olvasmányélményeit kizárólag a könyvtárában található könyvekre. Miként nem került teljes könyvtára sem Győrbe, a Székesegyházi Könyvtárba. Budapesten az Egyetemi Könyvtárban őrzik a *Regula beati Augustini una cum expositione Hugonis de Sancto Victore* (Veneziis 1508. — Vet. 08/34) című kötetet, Náprági könyvtárának egy további darabját. E mű eredetileg a váradi Ágoston-rend kolostorának a tulajdonában volt. Tartalmazza ugyanis a belépő tagok fogadalomtételét névaláírásukkal együtt, 1524 és 1531 között.⁴² Náprági tulajdonába a bejegyzés szerint erdélyi püspöksége idején került. Hasonló jellegű könyvre azonban Győrben nem bukantunk. Náprági könyvtárának egy további kötetét Egerben a Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik. A Strassburgban 1485-ben nyomtatott *Albertus Magnus: Mariale* című műbe Náprági ugyancsak episcopus Transylvanusként írta be 1597-ben nevét. Ezek szerint erdélyi pályafutása során gyarapodott a legnagyobb mértékben — a fentiek szerint összesen húsz könyvvvel — könyvtára.

Az ő révén Győrbe került „erdélyi gyűjtemény”-nyel és a bevezetőben említett III, IV. possessorcsoporttal következő közleményeinkben foglalkozunk.

³⁸ Vizsoly 1590, RMNy 652.

³⁹ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. II. rész 1601—XIX. század.* Az MTA Könyvtárának Kézirattárában: Ms 5301/5, 11.

⁴⁰ RMNy 1001.

⁴¹ RMNy 996.

⁴² MÁLYUSZ Elemér: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon.* = Egyháztörténet 1943. 432—433; JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben.* Írás, könyv, értelmiség c. kötetben. Bukarest 1976. Kritérion 146.

Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból

E dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő magyar nyelvű orvosló kéziratok¹ közül kettőt ismertet. (Fol. Hung. 111., Quart. Hung. 279.) Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy keletkezésük nagyjából azonos időszakra tehető, és mindkét kézirat felmutatja azokat a tartalmi és formai jegyeket, művelődéstörténeti vonatkozásokat, amelyekkel a korabeli borbély-sebész kéziratok általánosságban jellemezhetők.

A kéziratos orvosló könyvek szerepét és jelentőségét csupán a velük rokon tematikájú nyomtatott művekhez való viszonyukban mérhetjük fel. A 16–17. században elenyészően kevés számú magyar nyelvű orvosi vonatkozású mű jelent meg nyomtatásban.² A kéziratos orvosló könyvek éppen e hiányt voltak hivatva pótolni. Jelentőségük is elsősorban e hézagpótló szerepükben rejlik.

A kor tudományos nyelve a latin. A magyar nyelvűség (anyanyelvűség) tehát akár nyomtatott, akár kéziratos művekről van szó, nem csupán választott előadási forma, hanem tartalmi meghatározó is. A magyar nyelv használata vagy a szerző alacsonyabb szintű műveltségére — latin nyelvben való járatlanságára —, vagy tudatos „ismeretterjesztő” szándékra mutat.³ Azonban bármelyik okra vezethető is vissza a magyar nyelv használata, e művek közös jellemzője, hogy népszerű, nélkülözhetetlen gyakorlati ismereteket

¹ BORSA Gedeon: *Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő orvostörténeti vonatkozású magyar nyelvű kéziratok jegyzéke. Comm. ex. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1958. 10–11. sz. 257–278.

² Nem számítva a kalendáriumokat, a kisebb (1 lapos) nyomtatványokat, vagy a csupán egy témára szorítkozó műveket (pestisiratokat), a 17. század végéig mindössze 11 olyan magyar nyelvű, általános, kézikönyv jellegű mű jelent meg nyomtatásban, amely vagy egészében orvosi témájú, vagy részben orvosi vonatkozású: MELIOSZ JUHÁSZ Péter: *Herbárium*. Kolozsvár, 1578. — FRANKOVITH Gergely: *Hasznos és fölöttebb szükséges könyv* ... Monyorókerék, 1588. — BEYTHE András: *Fives Könyv* ... Németújvár, 1595. — PÉCSI Lukács: *Az Keresztén szűzeknek tisztességes koszorúja*. Nagyszombat, 1591. — ZEY András: *Olajoknak* ... *Declaratioja* ... Pozsony, 1608. (Ma csak 18. századi változatát ismerjük.) — CSEH (BOEHM) Márton: *Lovak orvosságos könyvecskéje* ... Lőcse, 1656. — APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyklopédia*. Utrecht, 1653. — LIPPAY János: *Pozsonyi Kert*. Bécs—Nagyszombat, 1664–1667. — NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása* ... Kolozsvár, 1669. — PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690. — FELVINCZI György: *De conservanda* ... Lőcse, 1694.

³ E tudatosan vállalt, humanista fogantatású segíteni akarás, ismeretterjesztő szándék expressis verbis megfogalmazódik néhány mű előszavában. Lippay János például „... hazánk fiainak ... egy vezérő és oktató kalauzt” akart kertészeti-orvosi művével nyújtani, hogy „ne légyen a Magyar Nemzet olyan, mint a’ torma esett féreg ...” stb. Pápai Páriz pedig így ír a *Pax Corporis* ajánlásában: „Nem akartam én itt az ebben Tudóssáknak értelmét megfogni, nem is azoknak írnom, hanem az házi cselédes Gazdáknak s Gazdasszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek ...” De a példákat még folytathatnánk Apáczai, Melius és mások műveiből vett idézetekkel.

közvetítettek közérthető formában. E művek alapján aligha ismerjük meg a korszak orvostudományának egészét. Csupán a leggyakoribb betegségekről, a használt orvosságokról, ezek alapanyagairól és készítésük módjáról, általánosságban: a kor gyógyító gyakorlatáról, orvoslásáról kapunk képet. A nyomtatott, illetve kéziratot formából adódó különbségek kisebb jelentőségűek az azonos téma és előadásmód, a magyar nyelvűség adta egyezéseknél.

Ha a korabeli magyar orvosi irodalom egészében akarjuk elhelyezni a magyar nyelvű munkákat, akkor helyüket a latin nyelvű, elméleti tudományos szakmunkák és a népszerűsítés legszélesebb (egyben a tudományosság legalsó) szintjét jelentő kalendáriumok, csíziók között jelölhetjük ki. A magyar nyelvű orvosi kézikönyvek — számuk bármily kevés is volt — jelentették e korban a nem irodalmi jellegű anyanyelvű művelődés fő eszközét. A természettudományok más területei (pl. fizika, matematika) még szegényebbek anyanyelvű írott emlékekben, egyes tudományágak pedig éppen az orvostudománynak alárendelve, ennek függvényeként jelentkeztek (pl. botanika, kémia).

Sem a nyomtatott, sem a kéziratot művek nem nevezhetők a mai értelemben vett eredeti munkáknak. Szerzőik külföldi mintákat követtek, forrásként használták a Nyugat-Európában már elterjedt és hasznosnak bizonyult kézikönyveket. Tartalmi-szakmai színvonalukat, szemléletüket is a választott minták, források határozzák meg. Mivel gyakorlati ismeretek terjesztését célozták, forrásaikat nem az európai tudományosság élvonalát jelentő, új tudományos felfedezéseket tartalmazó művek, hanem a tudományos szempontból középszintűnek számító, gyakorlati kézikönyvek képezték. Szemléletüket az antik kultúrából (Dioszkoridesz, Plinius stb.) merített ismeretanyag és nézetek, valamint a köztudatba átszivárgott újkori tudományos eredmények és gondolkodásmód keveredése határozza meg. Még a legnagyobbak (Melius, Apáczai, Pápai-Páriz) művei is súlyos ellentmondásokkal terhesek. A források, minták között Lonicerus, Fernel, Regius, Paracelsus, Fuchs neve mellett ott találjuk Serapion, Albertus Magnus, Arnoldus Villanovanus, J. J. Weckerközépkort idéző műveit is.⁴ A legtöbbet forgatott és leg-

⁴ LONICERUS (Adam Lonitzer) (1526–1586), német orvos, botanikus. Leghíresebb műve: *Kreuterbuch*, 1557., Melius *Herbárium*ának egyik fő forrása. — HENRICUS REGIUS (Hendrik de Roy) (1598–1679), holland orvos, filozófus. Fő műve: *Fundamenta physices*, 1646., Apáczai *Encyclopaedia*jában az orvosi rész alapvető forrása. — JEAN FRANCOIS FERNEL (?–1558), francia orvos, matematikus. Fő műve: *Universa medicina*, 1554., az *Ars Medica* (részletesebben l. 7. jegyz.) forrását képezte. — PARACELSUS (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus ab Hohenheim) (1493–1541), német orvos, vegyész. Számos műve ismert. Hatása — főleg a gyógyszerelésben — szinte felmérhetetlen. Nevéhez fűződik többek között a kemikáliák rendszeres használata a gyógyászatban. — LEONHARD FUCHS (1501–1566), német orvos, botanikus. Fő műve: *Historia Stirpium*, 1542., az újkori növénytan szakirodalomban alapvető munka, a későbbi herbáriumok bőven merítettek belőle. — SERAPION (cca. X. század), arab orvos. Frankovith Gergely 169 alkotórészből álló antidotumát „Serapium-kenyet”-nek nevezte, ezzel is utalva a gyökerekre: a salernói iskola antidotáriumaira. — ALBERTUS MAGNUS (1193–1280), orvos, filozófus, Arisztotelész legnagyobb középkori interpretátora. Nevével gyakran találkozunk a magyar nyelvű orvosi kéziratokban. — ARNOLDUS DE VILLANOVA (vagy Villanovanus) (cca. 1235–1311), a késő középkor legjelentősebb orvosa, a Montpellier-i orvosi iskola felvirágoztatója. Legnagyobb hatást dietetikai műveivel (*De regimen sanitatis*, *De conservatione sanitatis* stb.) és a terápiáról, gyógyszerkészítésről írt munkáival gyakorolt. — JOHANN JAKOB WEAVER (1528–1586), német orvos. Fő műve: *De secretis libri XVII.*, 1560. Többek között Pettyéni Borbély Márton (l. 8. jegyz.) orvosló könyvében találkozunk a nevével.

gyakrabban felhasznált művek a Krauterbuchok és herbáriumok voltak, különösen P. A. Matthiolus könyvei.⁵ Ezek a művek gyakorlati célzattal készültek, anyaguk többé-kevésbé rendszerezett tudományos és tapasztalati ismeretek halmaza. Antik gyökerekből táplálkoztak, de már megnyilvánul bennük az új, megfigyelésen alapuló, tudományos szemlélet is, ami megfelelt a magyarországi igényeknek és felkészültségnek.

Bár a kézirat orvosló könyvek sora, lényeges tartalmi és formai változások nélkül, szakadatlanul folytatódik a 18. században is, ezek azonban mindinkább csupán egyéni feljegyzésekké válnak. A növekvő számú nyomtatott mű mellett jelentőségük háttérbe szorul, inkább érdekes színfoltját, mintsem lényeges részét képezik a kor orvosi irodalmának. A 16–17. században azonban még a magyar nyelvű orvosi irodalom alapvető megnyilvánulási formájának kell tekintenünk a kézirat orvosló könyveket, amelyek borbély-sebészeink nélkülözhetetlen segédeszközét, világtól elzárt, orvostól, patikától távol eső udvarházaink lakóinak féltett kincsét jelentették. Értéküket jól példázza Dersffy Potentia Nádasdy Tamáshoz írt egyik levelének részlete:

„az minémő könyvet te Ngod én tőlem kéretett, im te Ngodnak megkildettem. Könyörögek te Kegyelmednek, hogy te Kgyd iratná igen hamar le, mert tudja te Ngod, hogy az Kgyd szolgáljának Dersffy Istvánnak két kecsin fia vagyok; ha valamelliknek mi nyaválája történik, avagy házam népének is, tudja te Ngod, hogy egyéb doktort nem keresek, hanem csak ezt a könyvet veszem elő és minden doktorságot csak ebből késértek. Bizcny sok orvosságot belőle meg próbáltam, hogy Isten után mind nagynek s mind kecsinne használtam vala.”⁶

A fennmaradt emlékekből még csak megközelítőleg sem következtethetünk a létrejött kéziratok számára. Többségük nyilván elpusztult, hiszen e korszak nyomtatott orvosi művei közül is csak néhány példány maradt fenn.

Joggal nevezhetjük a fennmaradt magyar nyelvű orvosló kéziratokat orvosságos könyveknek, mivel többségük nem más, mint — változó gazdagságú — receptgyűjtemény. Tartalmi jegyek, a szerző személye és a megírás szándéka szerint két nagy csoportra oszthatjuk a kézirat orvosságos könyveket: borbély-sebész kéziratok és házi orvosságos könyvek.⁷ Közös jellemzőjük, hogy gyakorlati ismereteket tartalmaznak csupán, hiányzik belőlük minden elméleti megfontolás. Belső rendszerük — ha egyáltalán van ilyen — nem nosológiai ismérveken alapul, hanem mindig valamilyen mesterséges, gyakorlati csoportosítás (pl. az orvosságok felsorolása a betegségek szerinti betűrendben vagy orvosságfajták szerint stb.). A betegségeket megnevezik, de sem a tünetek felsorolását nem tartalmazzák, sem a betegség okát, elkülönítő jegyeit nem kutatják. Gyakran a betegség-tünetek önállósulva, mintegy külön

⁵ A legjelentősebb herbáriumok a már említett Lonicerus és Fuchs művein kívül: HIERONYMUS BOCK: *Kreuter Buch*, 1539., OTTO BRUNFELS: *Herbarum vivae icones*, 1532. De a legnagyobb hatást P. A. MATTHIOLUS Dioszkoridészhez írt kommentárjai gyakorolták, *Commentarii in VI. libros P. Dioscoridis Anazarbei de materia medica*, 1544.

⁶ Dersffy Potentia levele Nádasdy Tamáshoz 1555-ből. OL. E. Nádasdy család lt. Misesiles. (id: MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek I. köt.* 98.)

⁷ Csupán egyetlen kivételt ismerünk, az *Ars Medicát*, (és ennek másolati példányaikat), amely nagyigényű, tudományos kézikönyv — nem sorolható egyik csoportba sem. Szövegkiadás: VARJAS Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, 1943. Részletes elemzését és a vonatkozó irodalom ismertetését l.: SPIELMANN József: *Az Ars Medica a XVI. század erdélyi művelődésében*. (A közjó szolgálatában c. kötetben, Bukarest, 1977. 39–84.) A másik kivétel talán Balsarati Vitus János 4 kötetes *Magyar Chirurgiája* lenne, ez azonban elkallódott, tartalmára csupán következtetni tudunk.

betegségeként jelennek meg, a javasolt orvosságok e tünetek külön-külön történő megszüntetését célozzák.

A borbély-sebész kéziratok bár közöttük is igen nagy minőségi különbségek mutatkoznak — általánosságban meghaladják a házi orvosságos könyvek tartalmi-szakmai színvonalát. Gyakran több részből állanak, az orvosság-recepteken kívül más, például az érvágásra, sebkezelésre vonatkozó ismereteket is tartalmaznak. Vagy egymástól jól elkülöníthetően, eltérő műfajú művek, mint például herbárium, receptkönyv, érvágó regulák alkotnak egy-egy kéziratot. Ezeket a könyveket borbély-sebészek írták, akik elméleti ismeretekkel alig, empirikus tudással és tapasztalattal azonban, képzésük és mesterségük gyakorlása folytán, bőven rendelkeztek. Többségük céhes kereten belül működött, így a céhek általános tudása, az általuk megkövetelt ismeretek rendszere is tükröződik e kéziratokban. Receptjeik zömét az úgynevezett céhes orvosságok (flastromok, unguentumok, írek stb.) minduntalan előforduló és ismétlődő leírásai alkotják. Ez orvosságok nagy részét a céhek alapszabályai-ban előírt próbák között is megtalálhatjuk.⁸ A céhes orvosságok átvétele főként a 16. századtól sorra megjelenő német farmakopeákból (pl. Valerius Cordus nürnbergi gyógyszerkönyve, 1542.) történt. Az átvételt és a terjedést a céhek „nemzetközi” tájékozódása és kapcsolatai, a borbély-sebészek vándorlása biztosították. A kéziratok gyakran egymással szó szerint egyező részletei a hazai terjedés módját: másolás, átvétel stb. példázzák.⁹ A kéziratok érvágásra vonatkozó szabályai a salernói eredetű Regimen sanitatis különböző változatait idézik, és a kalendáriumok megfelelő részeivel mutatnak egyezést, gyakorta éppen e részek fordításai.

Tudjuk, hogy e korban Európa-szerte rendeletek határolták körül a borbély-sebészek tevékenységi körét, eltiltva őket a belső bajok, a mai belgyógyászat körébe vágó betegségek gyógyításától.¹⁰ A borbély-sebész kéziratokban található betegségek körét vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy ez az elhatárolódás csupán tendenciaszerűen érvényesült. Receptjeik többsége ugyan külső bajok (sérülések, törések, sebek) gyógyítására szolgált, de számtalan orvosságot tartalmaznak egyéb betegségek (tüdőbaj, vérhas, hagymáz stb.) ellen is. Ennek magyarázatát a Magyarországon működő képzett orvosok csekély száma adja. Demkó mindössze száz orvost ismer a 16—17. századból!¹¹ A gyógyító gyakorlat tehát e korban Magyarországon szinte kizárólag a borbély-sebészekre hárult a kuruzslókon és a házi orvosláson kívül.

A házi orvoslás gyakorlatát tükrözik a házi orvosságos könyvek. Számos egyezésen kívül elsősorban abban különböznek a borbély-sebész kéziratoktól, hogy a céhek orvosságos receptjeit ritkán, vagy egyáltalán nem tartalmazzák. Többnyire olyan orvosságokat (szirupokat, gyógyító italokat) ajánlanak, melyek alapanyagai a ház körül fellelhetők, s melyeknek elkészítése nem kívánt nagyobb hozzáértést, vagy speciális eszközöket, berendezéseket. Változó színvonalon, az akkor ismert betegségek teljes körére közölnek orvosság-recepteket. Gyakran állnak több részből, ezek azonban nem az orvoslás más-

⁸ Részletesebben I. SZLATKY Mária: *Pettyéni Borbély Márton kéziratosa orvosló könyve, 1633—1701*. Orvostörténeti Közlemények 1977. 82. sz. 27—50. — vonatkozó részek.

⁹ Ilyen szó szerinti egyező részeket találtunk például az OSZK Oct. Hung. 87. jelzetű és az MTA K 95. jelzetű kéziratai között is. Részletesebben I. SZLATKY Mária: *Magyar orvosi kézikönyvek, 16—17. század*. Kézirat. (Simmelweis Orvostörténeti Könyvtár.)

¹⁰ Vö. DEMKÓ i. m. vonatkozó részek.

¹¹ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Lőcse—Bp. 1894. (vonatkozó részek)

más területét érintik, hanem egyéb hasznos tudnivalókat tartalmaznak (például a méhészet, vadászat, állattartás és állatgyógyászat, növénytermesztés körébe vágó ismereteket). Szerzőik gazdálkodó nemesek, nemes-asszonyok, olykor papok vagy főurak, akik saját szükségletüknek és műveltségüknek megfelelően, saját használatukra hasznos kézikönyvet szerkesztettek. Receptjeiket innen-onnan válogatva, főként Matthiolusból és egyéb herbáriumokból merítve, hallomásból, levelezésből, egymás kézíratainak másolásából gyűjtötték egybe. Terjedésük módjára a már idézett levélrészlet is fényt derít.

A kéziratok orvosló könyvekre általában jellemző, hogy szerzőik és használóik köre nagyjából egybeesik. A későbbi tulajdonosok név és receptbejegyzései azt igazolják, hogy a borbély-sebész kéziratok többnyire szakmabeliek kezén vándoroltak, a házi orvosságos könyvek pedig családon belül öröklődtek nemzedékről-nemzedékre.¹²

A nyomtatott művek hiányát pótló szerepük mellett, s a már említett forrásokon kívül, rá kell mutatnunk arra is, hogy e kéziratok a meglévő kevés magyar nyelvű nyomtatott munkából gazdagon merítettek. Melius, Beythe András művének hatását számos 17. századi kézirat bizonyíthatóan mutatja, a 18. századtól pedig Pápai-Páriz *Pax Corporisa* jelentette a fő forrást.

Nem is tartalmi újdonságukban rejlik legfőbb értékük, hanem abban, hogy magyar nyelven íródtak olyan témakörben, melyről eladdig jóformán csak latinul szóltak, s amely téma mindenkit egyformán érintett. Így nyelvünk gazdagodásához, az írott nyelv kifejezésbeli árnyaltságához még kézirat voltukbanis nagy mértékben hozzájárultak.

„*Herbarium az az Fűves Könyv*”
(OSZK. Fol. Hung. 111.)

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat tartalmilag igen összetett. A címben is jelzett, első és legterjedelmesebb része fűves könyv, ezenkívül orvosságos könyvet (receptgyűjteményt) és érvágási tanácsadót is találhatunk a kéziratban. A szerző nevét és a megírás pontos dátumát nem ismerjük, csupán a tartalmi és formai jegyek alapján következtethetünk arra, hogy a kézirat a 17. században keletkezhetett, és szerzője borbély-sebész volt.

Tudomásom szerint a kéziratot eddig még nem ismertették. Csupán Magyary-Kossa Gyula foglalkozik az érvágásról szóló részével, amelynek olvasatát is közli. Bevezető soraiban ugyan vázlatosan szót ejt a kézirat egészéről is, de ismertetésébe több tévedés is csúszik. Terjedelmét például 140 levélre tette, ami már azért is lehetetlen, mert a kézirat jelenlegi kötése is 19. századi, tehát közben nem veszhettek el levelek.¹³ A kéziratot 1804-ben ajándékozta Szalay Péter a Nemzeti Könyvtárnak.

¹² Az *Ars Medica* egyik (a Varjas Béla által kiadott) példánya a későbbiekben egy Barakonyi Borbély Márton nevű borbély-sebész tulajdonában volt. Pettyéni Borbély Márton könyvének 8. sztlan. oldalán a későbbi tulajdonos bejegyzését olvashatjuk: „Pesti Marhaorvos Székesházi Grassalkovics Háznál”, az OSZK Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat pedig mint dolgozatunkból is kiderül, számos hasonló bejegyzést tartalmaz.

¹³ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Egy 300 éves magyar orvosi kézirat. Magyar orvosi emlékek* 1. köt. Bp. 1929. 345 — 352.

Terjedelme 108 levél, ebből 21 levél üres. Az eredeti számozás kétszer indul: 1—85. levél, amelyet 1 számozatlan levél követ, majd 1—27. levél. A különbség az eredeti számozás tévesztéseiből ered. (A továbbiakban hivatkozásként az eredeti számozást adom meg.) Mind a kétszer induló számozás, mind a lapok rongálódása és a kézirat tartalma is arra enged következtetni, hogy eredetileg két különálló, de azonos szerzőtől származó kéziratot fűztek később egybe. A II. rész 1—2. (jelenleg restaurált) levele olyan rongálódásokat mutat, amelyek aligha képzelhetők el egy könyv belsejében, hanem kizárólag a könyvek első és utolsó, tehát fedő-levelein szoktak mutatkozni. A kéziratban egymástól jól elkülöníthető legalább öt kéz írása, közülük ketten a kézirat szerzői, a többi három későbbi tulajdonos lehetett, akik csupán értékes bejegyzésekkel gazdagították a könyvet, de összefüggő, nagyobb részt nem írtak bele. A kézirat tehát az alábbi részekből áll:

I. rész: 1—85. levél + 1 számozatlan levél

1. kéz írása: 1—72. levél — „Herbárium az az Füves Könyv”

2. kéz írása: 75—85. levél — „Flastromok főzése” = orvosságos könyv

Közben, a 73/b. levélen eltérő írású (3. kéz) bejegyzést találunk: „Georgius Martinus Szécsényi”, majd ugyanezen kéz írásával féloldalas „Memoriale” című bejegyzést a 74. levélen, amelyben a „hideglőlésről” és egyéb betegségek elleni orvosságokról olvashatunk. Az utolsó, számozatlan levél mindkét oldalán rajzot találunk, Pozsony és Győr vázlatát. Az első rajz felirata: „Pressburgh”, s a vázlaton a rajzoló megjelöli a kapukat, a különböző rendházak (Ferencesek, Klarisszák, Domonkosok) székhelyeit, a városházát, valamint a Salvator patikát. A második rajz nincs megnevezve, de a kapukat itt is bejelöli, s ezek elhelyezéséből és nevükből megállapítható, hogy a rajz Győr várának vázlatos képe.¹⁴

II. rész: 1—27. levél

1. kéz írása: 1—18. levél, amelyből az

1—13/a. levélen: cím nélkül, orvosságos receptek

13/b—15/a. levélen: „Ér vágásnak modgyáruł valo szep tanuságok”

17/a—18. levélen: „Következnek rendel minden féle Orvosságok”

2. kéz írása: 19—27. levél: cím nélkül, orvosságos receptek

A 18. levél őrszava (1. kéz) „gyomor melegető”, a 19. levél kezdete (2. kéz) „Wörös Irr Fene ellen”. A számozás azonban a 2. kéz írásával folyamatos. Tehát vagy elveszett néhány levél, mire a második tulajdonoshoz (és szerzőhöz) került a kézirat, vagy az 1. kéz egyszerűen itt hagyta félbe az írást, az őrszavakat viszont, mint majd még látni fogjuk, gyakran előre bejegyezte.

A fentiekén kívül még számos bejegyzést találunk a kézirat egészében (tehát I. és II. részében), amelyek feltehetően későbbi tulajdonosoktól származnak. Ezek közül csupán kettőt különböztetünk meg, s mivel nevüket nem ismerjük, írásuk alapján a 4., illetve 5. kéz megjelöléssel élünk. A 4. kéz írásával bejegyzett részek szerzője minden bizonnyal borbély-sebész volt. Különböző helyeken latin, magyar és kevert (makaróni) nyelven írt tréfás,

¹⁴ SZÁVAY Gyula: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. 1. köt. A régi Győr, 1848-ig. Győr, 1896. (A 256. oldal utáni mellékleten Győr-vár és város alaprajza a XVI. és XVII. században.), valamint KOPPÁNY Tibor—JENEY Ferenc: *Győr*. Bp. 1959. vonatkozó részek.

sőt trágár versikéket jegyzett be a kéziratba. Hangulatuk érzékeltetésére érdemes néhányat idézni. Az I. rész 19. levelén találjuk az alábbi két versikét:

„Majd ollyat hazudok s(em) hogy magam / sem hiszem, az Urakhoz megyek, egy Hánást vetnek, vagy penigh engemet / ajtón kívül ültetnek.”
 „Surge supra frater! abeamus inde / Quid quid defurasti, ad tarisnyam pone / Si non seis mentiri, non est hic böcsület / Cum mendacione solent hic vivere.”

A II. rész 13. levelén pedig egy trágár verset találunk, amely azonban bejegyzőjének foglalkozására is rávilágít:

„Azt mongyák Mátka, hogy Csont / a Barbély f . . . , nem a' szivem / nem az, akar meg mutassam.”

De az I/31., 41., II/6. stb. leveleken is találunk hasonló bejegyzéseket, az I. rész 16. levelén pedig néhány soros latin nyelvű bejegyzés után egy rajzot is: az osztrák birodalmi sas ábráját, közepén a magyar címerrel. Az 5. kéz által tett bejegyzések közül ki kell emelnünk egyet. A már fentebb leírt városrajzok egyikén, Győr vázlatánál, az egyik bástyát áthúзва, ezt írta be: „Ujj Kapu 1782 Esztendőben meg nyittatott”. Ez az egyetlen évszám szerepel a könyvben. Véleményem szerint ez — a kézirat egészénél sokkal későbbi beírás — okozhatta azt a tévedést, hogy a mű az OSZK kéziratári katalógusában mint 18. század második feléből származó kézirat szerepel. Tartalmi és formai jegyek, az 1. és 2. kéz írása és helyesírása alapján a kézirat keletkezését legálább száz évvel korábbra, tehát a 17. századra kell tennünk.¹⁵

A kézirat eredeti írójától (1. kéz) származik a könyv négyötöd része, a herbárium, az érvágásról szóló rész és különböző orvosságok receptek. A *Herbárium az az Füves Könyv* nem más, mint Beythe András *Füves Könyvének* (Német-újvár, 1595) másolata. Azzal a különbséggel, hogy a kézirat a növényeket magyar nevük szerinti betűrendben tárgyalja, míg Beythe a növények felsorolásában és csoportosításában Matthioli rendjét követte (első cikke: kék lilium, utolsó: Tü szőlő, vagyis szőlőtő). Ismertes azonban, hogy Beythe András maga is Melius Juhász Péter *Herbáriumából* (Kolozsvár, 1578) másolta ki füves könyvének nagy részét,¹⁶ így a kézirat Melius *Herbáriumával* egyezést mutat. Mégsem Melius volt a közvetlen forrás. A kézirat ugyanis rendelkezik mindazokkal a megkülönböztető jegyekkel, amelyekkel Beythe András műve különbözik Meliusétól.¹⁷ Csak a legfontosabbakat említve: míg Melius 232 fejezetben több mint 600 növényt tárgyal, Beythe csupán 275 növényt ismertet. Ebből 185 Meliustól, 90 (főként konyhakerti és kerti növény) Matthioliustól átvétel. A Fol. Hung. 111. füveskönyv 266 növényről szól, s a tárgyalt növények köre Beythével mutat egyezést. A cikkek felépítése is ugyanaz mint Beythénél: a cím a növény magyar megnevezése, például „apró bojtorjának nevezeti” stb. A cím után közli a növény latin és magyar nevét: „Deákul: Agrimonia, Magyarul: Apró Bojtorján”, majd a humoralpatológiai szemléletnek megfelelően a növény „természeti”-t például „meleg és szárazsító”, ezt követően a növény „hasznai”-t azaz, milyen betegségek ellen használ és hogyan kell elkészíteni. A kéziratban a címeket díszes nagybetűkkel ki-

¹⁵ Magyary-Kossa Gyula megítélése szerint a kézirat a 17. század első felében keletkezett. i. m. 346.

¹⁶ Részletesebben I. GOMBOCZ Endre: *Melius és Beythe András*. Magyar Nyelv 1919. 1. sz. 28–30. Uő.: *Beythe András füves könyvének kritikája*. = Botanikai Közlemények XVIII. köt. 29–34. Uő.: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 56–60.

¹⁷ E különbségeket részletesen kimutatja Gombocz E. fentebb idézett műveiben.

emelte a szerző, így könyve igen szép, tetszetős külsőt nyert. Sajnos ezt később elhagyja, illetve csak helyet hagy a kiemelésnek. Nyilván a díszes címeket utólag akarta beírni, de erre már nem került sor. Itt kell megjegyeznem, hogy a betűrendet előre betervezte, gyakran az őrszavakat is előre beírta. Ebből a módszerből következik, hogy sokszor találunk üresen maradt fél, illetve egész oldalakat, s hogy az őrszavak csupán tartalmilag utalnak a következő lap kezdetére (hiszen a címeket, amelyek az őrszavakkal egyeztek volna, végül is nem írta be). A cikkek szövege egyébként Beythe szövegének másolata, de hosszabb-rövidebb kihagyásokkal, szórendi változtatásokkal és — egy későbbi kornak megfelelő — helyesírási eltérésekkel. A különbségek és egyezések érzékeltetésére idézem az aloéről és a zsályáról szóló cikkeket a kézirat és Beythe könyvének alapján: Beythe András: *Fives Könv.*, 65. l.:

„Aloenak nevezeti. Az Aloe olyan mint egy matska mez az Patikában. Természeti: Melegítő és fölötté igön száraztó. Hasznai: Ha ez keserű gyökeret az Aloet hat pénz nyomonyit ket kalan vízben megiszol vér pökést meg állat, sárgaságot gyógyít. Ha tizen nyole pénz nyomonyit iszol meg benne mézes vízben, Szilva levben, szintén meg tisztít; és igen jó az tisztító szerszámok közé elegyíteni. Ha megtöröd szárazon az Aloet és az sebre hintöd, be forrasztja, és az szöméröm testnek fájását meg gyógyítja. Az kis gyermek szöméröm teste szakadását össze forrasztja: az alfeled környöl való dagadásokat, hasadékokat, sulokat meg gyógyít, ha Masola szőlő levével össze elegyintöd.

Ha Rósa eczöttel az Aloet az fejedre kenyöd fej fájást állat viszketegőt gyógyít. Az kinek haja mellyed az Aloet borban keverd be, meg állattja ha mosod vele és reá kötöd, mézes borban az inak dagadását, nyak csapnak le esését is meg gyógyítja.

Ha tüzes cserépben meg égetöd és ott keveröd mig meg olvad, az tisztáját meg tartod, az ruttyát le mosod, igen jó veres és homályos szömöt vele gyógyítani.

Az Aloe az jó, az ki tiszta fénylik, sárga szabásu és az ki romló.”

A kiemelt rész azt jelzi, hogy mit hagyott ki a kézirat írója. Ennél a cikknél Beythe szövege majdnem szó szerint egyezik Meliussal, de Meliusnál hiányzik az a mondat, hogy: „olyan mint macska méz a patikában”, ami viszont mind Beythénél, mind a kéziratban megtalálható.

Fol. Hung 111., 1. lev.:

„Aloenak nevezeti: Deakul Alóé, Olyan mint a macska méz a patikában. Természety, Melegítő és fölötté igön szároszto. Hasznai: Az keserű gyökeret, a Alóét, ha 6 pénz nyomonyit megiszol két kalan vízben, vér pökést meg állit Sárgoságot el üz, ha a terpen-tinával és mézes vízzel meg iszod főve hasat indet, ha 18 pénz nyomonyit mézes vízben Szilva levében iszol szintén meg tisztít, és igen jó a száraztó tisztító szerszámok közé elegyíteni, ha meg töröd szárazon az Alóét. Borban keveréd, inek dagadását el állattya, ha gyakran mosod vele, de mézes borban főzven nyak csap le esését meg gyógyítja. Ha tüzes cserépben meg égetéd és kevered mig el olvad és tisztáját meg tartod a ruttyát le mosod. Igen jó veres és homályos szemet vele gyógyítani. Az Alóé az jó aki sárga szabásu tiszta fénylő és könnyen romló.”

A zsájáról szóló cikkely Beythénél és a kéziratban alig mutat eltérést, mindkettő erősen különbözik azonban Melius megfelelő cikkelyétől.

Beythe András: Fives Könv., 70. l.:

„Sallyanak nevezeti Deiakul Saliua, Magyarul Sallya Az Sallya ket fele Egyik kerti az másik erdei mellyet vad sallyanak hívnek. Természeti: Melegítő és egy kevesse szorito. Hasznai: Ha az Sallyanak három levelet soval össze töröd és meg eszöd, merög nem fog az nap rajtad. A Sallyas bor igen jo, szíretkor csinálnod, ha kedig meg töröd, rula iszol,

avagy meg főződ, igen jó merőg ellen, az mellyet, májat, lépet es az asszonyember matra-
jat tisztitya, vizeletöt indit, havi korsagot is indit, ver has erőltetes ellen igen jó, belt
tisztit ha borban főződ es gyakorta iszod. Etekbenn is jó főve enni.

Ha meg főződ Lugban az Sallyat es ezzel az fejedet mosod, serket, koszt, varat kopaszsgot
ki veszt, haját feketeteve teszön. Kigyo harapast, dihos eb marast gyogit, seböt tisztit, az
szemeröm testben es al feledben valo dagadast meg gyogyittya, ha parlod vele es reia
kötöd, ezön keppen Thorok gyikot is gyogit."

Fol. Hung. 111., 62. l.:

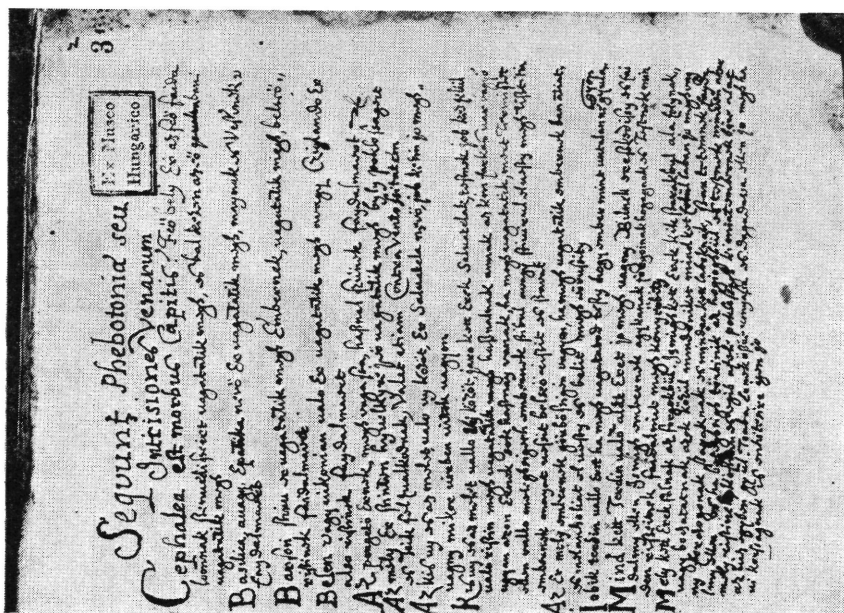
„Deakul Salyva, Magyarul Sállya, Az Sállya két féle, edgyik kerti a másik erdei mellyet
vad Sálljának hivnak. Termöszeti meleg es kevésbé szorító.

Ha az Sálljának három levelet soval öszve töröd es eszed méreg nem fog az nap rajtad.
Sállyas bor igen jó szüretkor csinálnod — ha meg töröd rola iszol igen jó, vagy főződ igen
jó mereg ellen májat es lepet Asszony ember matrajat tisztittya vizeletet indit havi korsa-
got indit belt tisztit ha borban főződ es iszod gyakran. Etekbenn is főve ennyi. Ha lugban
a sállját csinálod ezzel a fejedet mosod. Serket koszt varrat kopaszsgot ki veszt haját
feketeve teszön. Kigyo harapast dühös eb marast gyogyt sebet tisztit. Szemerem testben
es alfeledben valo dagadast gyogyt ha parlod vele rea kötöd torok gyikot is el üz."

Az *Ér vágásnak modgyáru való szep tanulságok* című fejezet tömören fel-
sorolja, hogy az év mely időszakában milyen eret ajánlatos vágatni, s ez milyen
betegségekre használ. E részről Magyary-Kossa Gyula úgy véli, hogy egy
német nyelvű kalendárium megfelelő részének fordítása, mivel e részben elő-
fordul a „Venus Spil” (Vénusz játéka) kifejezés.¹⁸ Magyary-Kossának való-
színűleg igaza van, hiszen ez lehetett a legkézenfekvőbb forrás. Mégis, a fenti
példa és érvelés nem elegendő ahhoz, hogy ebből konkrét mintára következ-
tethessünk. A fenti képes kifejezést — latin, magyar és német változatban —
számtalanszor fellelhetjük a kor irodalmában. Csak kiragadott példaként
említem az 1630-as kiadású csepregi kalendáriumot, amelyben augusztus
hónapnálezt olvashatjuk: „A Venus Asszonyinak játékját tiltya kis Asszony...”,
vagy Nadányi János Antoine Mizald írásaiból fordított művét, ahol gyakran
előfordul ugyanez a kifejezés.¹⁹ Másfelől a forrás meghatározását az is nehezíti,
hogy számtalan kéziratok és nyomtatott orvosi kézikönyv, s majd minden
kalendárium tartalmazott érvágó fejezetet, melyek tartalmilag alig különböz-
tek egymástól. A humoralpatológián alapuló orvosi szemlélet egyik alapvető
gyógyító eljárása volt az érvágás. Antik eredetű, s összefonódva a legkülön-
bözőbb asztrológiai hiedelmekkel és számításokkal, a középkor folyamán
bonyolult rendszerre fejlődött az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan
napok (dies fausti, illetve dies critici vagy infausti) meghatározása. Éppen
ezért közölnek a kalendáriumok is ilyen fejezetet. Mivel az érvágás, mint
„kézzel való gyógyítás” elsőrendűen a borbély-sebészek feladata volt, egészen
természetes, hogy gyakran találunk az általuk szerkesztett kéziratokban is
ilyen részeket. E szabályok ősforrását a kora középkortól virágzó salernói
orvosi iskola „Regimen Salernitanum” néven ismert egészségügyi tanl ölte-
ményében jelölhetjük meg, amely természetesen antik ismereteket is közve-
tített. Ez a mű a 18. századig több mint háromszáz kiadást ért meg, külön-
böző nyelveken. Számos változatát ismerjük, számos orvos-író építette be
művébe vagy írt kommentárokat hozzá. Közülük talán a legelterjedtebbek

¹⁸ MAGYARY-KOSSA Gyula i. m.

¹⁹ NADÁNYI János: *Kerti dolgoknak leírása*. Kolozsvár, 1669.

voltak Arnoldus de Villanova művei.²⁰ Magyarra ugyan csak a 17. század végén fordította le Felvinczi György,²¹ de német és latin nyelvű „Gesundheitsregel”-ek, „regimen sanitatis”-ok, vagy naptárral együtt „calendari dietetici”-k közkézen forognak. A kézirat forrása bármelyik lehetett.

Az 1. kéz által írt orvosságos könyv töredékben minden rendszer nélkül találunk különböző recepteket, mintegy 120-at, többnyire az orvosság neve szerint. Első receptje a „Fájdalmas tüzes labrul valo orvosság” így hangzik: „Mirha-Tömjén — Cerusa — Terra Sygyllata — Timso — Mastix — Galikezü — polus Symplex — Bonus Armenus (= helyesen: Bolus Armena). Ezeket összeve köl timporalni Eget borral es bele köl hinteni ezen porokat meg köl melegeiteni es meg köl vele kennyi az olyan labokat.”²²

A továbbiakban „szem fajasrul, ver hasrul, gyomor fajasrul, csuklasrul, hurutrul” stb. való „szerszámokat”, azaz orvosságokat találunk. A receptek túlnyomó többsége az úgynevezett „külső bajok”, törés, dagadás, különféle sebek külső gyógyítására szolgál. Az orvosság neve után az összetevők felsorolását találjuk, legtöbbször a szükséges mennyiség megjelölésével, majd készítésének, „főzésének” leírását. Számos híres, a korban divatos, céhes orvosság receptjét közli. Például: Emphlastrom Apostolorum, Emphlastrom Melilotum, Emphlastrom Sticticum, Nagy Érlelő Flastrom, Feier Deakorium, Nigrum Deakorium, Czibak Flastrom, Sarga Czitrum, Vörös Ir” stb. A „veres Flastrom”-nál hozzáteszi: „Posoni Recepta” az Emphlastrom Stictium”-nál pedig Paracelsus nevét említi.²³ E hivatkozásokra a későbbiekben még visszatérünk.

A fenti három rész alapján szinte biztosra vehetjük, hogy szerzőjük egykori borbély-sebész volt, aki foglalkozásához, mesterségének gyakorlásához szükséges kézikönyvet szerkesztett. Eredetiségre nem törekedett, hiszen könyvét saját (esetleg céhen belüli) használatra szánta. Eredeti szándéka szerint két könyvet, egy füves és egy sebész könyvet vezetett, amit később fűzhettek össze. Művét azonban nem fejezte be. Így történhetett, hogy a kézirat későbbi, feltehetően második tulajdonosa (2. kéz) az üresen maradt oldalakra saját orvosságos receptjeit feljegyezhetette, mintegy 300-at. E bejegyzések tartalmilag nem ütnek el az 1. kéz által írt orvosságos résztől, de általában rövidebbek. Jellemző, hogy eleinte bizonyos csoportosítást végez. Amint e rész címe, „Flastromok főzése” is jelzi, először számos flastrom receptjét közli, többféle sarga, vörös, szürke, érlelő stb. flastromét, majd több mint 20 különféle „czitrum” (= kenőcs) leírása következik. Ugyancsak több mint 20-féle (szürke, szederjes, vörös, sömörül való, szemnek való, hagymáz ellen kenyő stb.) „irr” részletes receptjét is megtaláljuk. A későbbiekben felhagy az orvosságok szerinti csoportosítással, s mind rövidebb, mondhatnánk sietve feljegyzett recepteket találunk, többnyire a betegségek neve szerint. Így például „seb, hagymáz, tur, tüzes dagadás, rothadás, csapos seb, folyosó, orbáncz, fogfájás, bicsakolás, бүдös száj, égés, emésztés, kórság, kő, fene, fűlfájás, féreg, hurut, ebmarás” stb. elleni orvosságokat sorol fel. Köztük, nagyjából egy csoportba írva, számos gyermekbetegségre is ajánl orvosságot,

²⁰ 1. a 4. jegyzetben A. de Villanovánál.

²¹ FELVINCZI György: „A ... *Salernitana Scholanak* Jó egészségről ... írott könyve.” Kolozsvár, 1693.

²² Fol. Hung. 111. II/1. lev.

²³ Fol. Hung. 111. II/6. és II/8. lev.

például „csuklás, sárgaság, giliszta, hasmenés, béka” stb. ellen. A nyomtatott művekben először Pápai-Páriznál találunk külön fejezetet a gyermekbetegségekről. A kézirat azonban ezzel nem mutat tartalmi egyezést, ami ugyancsak korábbi eredete mellett szól. Példaként idézek néhányat a kézirat receptjeiből: „Hurut ellen kinek melle fáj: Feier Ürmöt, Sállját, kömén gyökeret főzd meg Borban ehomra igia. Probatum.”, „Nehéz szülésről: Kakukk füvet főzd meg borban add innya es szül ha gyermek nala meg holt.”, „Láb dagadásról: Bürök levelet törd meg es forro vizben vizével mossad, fűvével kössed.”²⁴ E rövid receptek között sok babonás ízű feljegyzést is találunk. Összességükben azonban a 2. kéz által írt receptek is arra vallanak, hogy szerzőjük „szakmabeli”, azaz ugyancsak borbély-sebész lehetett, aki előde (esetleg éppen mestere) megkezdett művét folytatta.

A kéziratnak, illetve szerzőinek céhes kapcsolatára utal az a tény, hogy a receptek között sorra megtaláljuk a szokásos céhes próbák leírását is. Például a győri sebészceh által megkövetelt próbák közül csak kettő, az „Unguentum Regis” és a „Gyapjus Ir” leírása hiányzik.²⁵ Hivatkozást csupán két esetben találunk, az 1. kéz egyszer Paracelsust említi, a „Veres Flastrom” leírása után pedig ezt olvashatjuk: „Posoni recepta”. A későbbi tulajdonosok közül az általunk 4. kézként jelölt biztosan borbély-sebész volt, amint ez versikeiből kiviláglik. Az 5. kézről azt tudjuk, hogy feltehetően győri ember volt — az „Ujj Kapu” megnyitását így jegyezhetette be utólag Győr vázlatos térképébe. Kétszer találunk tehát Győrré és kétszer Peczsonyra utalást a kéziratban. Az előbbire egy térkép, és ezen a térképen egy későbbi, utólagos bejegyzés, az utóbbira egy térkép és egy recept származása utal.

A fentiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a kézirat Győrről vagy környékén keletkezhetett, sőt továbbra is ott maradt különböző borbély-sebészek tulajdonában. Beythe könyvének másolása és a győri sebészceh próbáinak leírása is ezt a vidéket valószínűsítik.

Utoljára hagytuk a 3. kéz által tett bejegyzések elemzését, mivel többféleképpen is értelmezhetőek. E kéztől való néhány recept és egy név: „Georgius Martinus Szécsényi” — Paracelsuson kívül az egyetlen név, amely a kéziratban szerepel! Kit jelöl a név? Vajon saját nevét jegyezte fel a 3. kéz, vagy másét? Az első esetben Szécsényi György Márton egy későbbi tulajdonos, s feltehetően ugyancsak borbély-sebész lehetett (receptek!), bár ilyen nevű sebészről sehol feljegyzést nem találtunk. A második esetben talán ajánló sorok kezdetét jelenti e név. Úgy hisszük, nem lehetetlen, hogy e név mögött a Győr városában ma is méltán tisztelt Szécsényi György (1592—1695), Szécsényi Márton fia, győri püspök, majd esztergomi érsek alakja rejtőzik. Számos egyéb győri alapítványa mellett a győri ispitát is ő hívta életre 1669-ben. Talán ennek kapcsán kerülhetett neve a kéziratba, melynek győri vonatkozása egyébként is kétségtelen.

²⁴ Fol. Hung. 111. I/82. és I/84. lev.

²⁵ SZÁVAY i. m. teljes terjedelmében közli a győri sebészceh szabályzatát 1593-ból.

„Phlebotomia”
(OSZK, Quart. Hung. 279.)

A Quart. Hung. 279. jelzetű kézirat szerzőjét nem ismerjük, de a kézirat minden bizonnyal borbély-sebész eredetű, a 17. századból származik, és céhes vonatkozásai is vannak.²⁶ Címét a 2. levélen található fejezetcím első szavából nyerte. (A kéziratban így: Phebotonia!) Egyik érdekessége, hogy kézzel festett címlapja is van. Kora barokk keretben enteriört láthatunk. Középen szögletes kemence, tetején lombikkal. A kemence nyílása előtt férfi térdel, s fújtatóval éleszti a tüzet, mellette a földön mozsár. A falon polcokon patika-edények, orvosságtartók. Az edényekkel egy sorban nagybetűs felirat: ORVAS.

A kézirat a festett címlapon kívül 81 számozott levélből áll, eredeti számozás szerint 83 levélből. A különbség számtévesztésből adódik. Apróbetűs írással sűrűn teleírt kézirat, üres lapok nélkül. Egy kéz írása különböző időszakokból. Az 55. levélről az írás mintha megváltoznék, az eddig álló betűk jobbra dőlnek, majd a 62. levélről újra felegyenesednek. Azonban a betűformák és a helyesírási sajátságok azonossága azt bizonyítja, hogy ugyanazon kéz más-más időszakban tett feljegyzései ezek, s nem több kéz írása.²⁷ A kézirat döntően magyar nyelvű, de latin bejegyzéseket és végül néhány lapos szlovák nyelvű részletet is tartalmaz. Három részre tagolható. Első részében érvágó regulák olvashatók magyarul, latin címmel és igen sok latin betéttel. Második része orvosságos könyv, melyet maga a szerző két részre oszt. Első felében az orvosságok neve és fajtája szerinti csoportosításban a kor híres és elterjedt receptjeinek leírását olvashatjuk, másik felében rendszertelenül, de leginkább a betegségek megnevezése szerint különféle orvosságokat találunk. Az orvosságos könyvet 380 tételből álló tartalomjegyzék követi. A harmadik rész szlovák nyelvű receptkönyv, néhány oldalon az előző rész fontosabb receptjeinek fordítása. A kézirat felépítése tehát a következő:

- I. rész: 2—7. levél: — „Sequent Phebotonia (!) seu Intsisiones (!) venarum” — érvágási tanácsadó
- II. rész: 8—74. levél: — orvosságos könyv
 - a): 8—30. levél — receptek cím nélkül
 - b): 30—70. levél — „Második Ríszze Orvossagoknak” — címmel receptkönyv
 - c): 71—74. levél — „Registrom” — tartalomjegyzék
- III. rész: 75—81. levél: — „Sírupy” — címmel szlovák nyelvű receptkönyv

A szlovák receptkönyvet a 74/b. levélen féloldalas tartalomjegyzék vezeti be. A 36. és 42. levélen eltérő írással egy-egy recept került a lap tetején és alján talált üres részekre.

A kéziratban sem név, sem évszám nincs. Többször találkozunk azonban e megjegyzéssel: „Cassay remek”, sőt a 21/b — 22/a. leveleken egymás után több kassai remeket ír le, melyekhez még hozzáteszi: Remedium 2da”, „3tia Remedium” stb. Ezekon kívül csupán még egy orvosságnál találunk utalást: „Római

²⁶ Először ARÁNYI Erzsébet: *Fertőző betegségek Magyarországon 1600—1650*. Bp. 1911. című művében hivatkozik a kézíratra. Nem ismerteti, csupán kigyűjti belőle a fertőző betegségekre vonatkozó recepteket. Arányi nyomán Magyary-Kossa is megemlíti a kéziratot. *Magyar orvosi emlékek 3. köt.* Bp. 1931. 466. PÁRKÁNYI Dezső: *Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században*. Székesfehérvár, 1913. átvesszi Arányitól a kigyűjtött recepteket.

²⁷ Az OSZK Kézíratárának katalógusa így határozza meg a kéziratot: „Orvosságos könyv. 17. század. Magyar—latin—szlovák nyelvű. Egykorú kézirat, több kéz írása. 81 f.”

Császár Barbilia irre minden sebre jó.”²⁸ A kassai remekek receptjei és a szlovák nyelvű rész valószínűsítik, hogy a kézirat északkelet-magyarországi eredetű, és szerzője valamilyen kapcsolatban állhatott a kassai borbélyokkal.

A kassai borbély-sebész céh egyike a legrégibbeknek, és hatóköre igen nagy volt — egész Északkelet-Magyarországra kiterjedt. A kassai céh szabályzatát több város is átvette. Már a 16. század közepén, 1557-ben 27 céh működött Kassán, köztük a borbély-sebészeké is.²⁹ A 16. századi működésüket több dokumentum igazolja.³⁰ A legértékesebb adalék, hogy Tokaj városa 1577-ben átveszi a kassai sebészek szabályzatát, ugyanis az eredeti elveszett, csak a tokaji másolat maradt ránk.³¹ A szabályzat előírja, hogy aki céhbe akar állni, annak a következőket kell tudnia: „... megismerni tudja az emberi testnek betegségét mely ötet főképpen illeti, tudniillik ismerje és tudja a kelevényeket és sebeket meggyógyítani, tudjon helyesen eret vágni, fogakat vonni, törtött és kimerjült vagy kificamodott csontokat helyreállítani és az dagadásokat s egyéb sokféle kiliseket meg tudja gyógyítani. Flastromokat és keneteket tudjon csinálni és annak felette tartozik megcsinálni az mesterek előtt ezeket, az melyek következnek az flastromhoz, t. i. Gricust (griseust!), Camphoratust, Diaquillon Flastromot, az zöld színű flastromot, dealtiát (dialthaeát!), Oxicrotiumot, Populeont, Aegyptiacumot, az diacoxiumot (diacodiumot!) eöldöklő flastromot és Görög flastromot, melyet közönségesen öklelő irnak neveznek. Kassa, 1577. márc. 6.”³² E szabályzatot vette át a sárospataki céh is 1583-ban.³³ E 16. századi szabályzat alapján működött a céh a 17. században is, alapul szolgálhat tehát az összevetéshez. A *Phlebotomia* című kéziratban sorra feltaláljuk a próbákként felsorolt orvosságok receptjeit. Tehát nem csupán azok az orvosságok mutatnak kassai kapcsolatra, melyeknél a „cassay remek” megjegyzést olvashatjuk.

Ismerünk egy bizonyosan kassai eredetű, 17. századi kéziratot.³⁴ Szerzője Kereszturi Diószegi Borbély Istók, receptkönyvét 1676-ban írta. Mintegy 150 receptet közöl, köztük a kassai próbák leírását is megtaláljuk. Ezeken kívül néhány más érdekes receptet is találunk, melyek az ország távoli pontjait behálózó céhes kapcsolatokra mutatnak: „Brassai szederjes phlastrom” stb. A két kézirat között igen nagy a hasonlóság, de teljes egyezést nem sikerült kimutatnunk, még a céhes orvosságok leírásában sem. Például a „diaquillum magnum” leírása közt annyi a különbség, hogy Kereszturi kéziratában 14, a *Phlebotomiában* 15 az összetevők száma, ebből 12 egyezik, Kereszturinál az „armoniacum” és az atraczel” szerepel a *Phlebotomiában* felsorolt „arany glet”, „eresztet feier resina” és „sárga viasz” helyett. Hasonló különbségek mutatkoztak a többi receptnél is, készítésük, „főzésük” leírása egyébként azonos. A nem kassai eredetűnek jelzett orvosságok közül is sok azonos nevű

²⁸ Quart. Hung. 279. 20/b. lev.

²⁹ Tóth Lőrinc: *Adalékok az ipar és kereskedelem történetéhez*. Kassa, 1886.

³⁰ Tóth Lőrinc i. m. von. részek. Többek között közli 1557-ből a borbélylegények rendtartását. Magyar-Kossa Gyula idéz egy 1576. ápr. 8. keltezésű kassai segédlevelet. Magyar orvosi emlékek 3. köt. Bp. 1931. 229.

³¹ K. PAPP Miklós: *A Tokaj város czéheinek alapszabályai* című cikkében teljes terjedelmében közli az átvett szabályzatot. Történelmi Lapok 1876. 474.

³² MAGYARI-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek 3. köt.* Bp. 1931. 233. — Zárójelben M. K. Gy. javításait közöltük.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *A sárospataki borbély-céh rendszabályai*. Történelmi Tár. 1891. 148–155.

³⁴ MIHALIK József: *Kereszturi Diószegi Borbély István könyve*. Történelmi Tár. 1894. 385–420. — szövegközlés, bevezetővel.

található a két kéziratban, de ezek készítési módjának leírásában már nagyobb különbségek mutatkoznak.

Az összevetés alapján tehát nem bizonyítható, hogy a *Phlebotomia* szerzője kassai borbély lenne, de az bizonyos, hogy a két kézirat keletkezése sem időben, sem térben nem eshetett távol egymástól. A *Phlebotomia* szerzője is minden bizonnyal borbély-sebész volt, mesterségében és a latin nyelvben való jártasságát receptjeinek színvonala és a számos, latin nyelven (sok hibával) írt részlet igazolja.

A kézirat első, érvágásról szóló részében, a Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat-hoz hasonlóan, ugyancsak megtaláljuk az érvágásra alkalmas, illetve alkalmatlan napokat. Galenusra, Avicennára és más tudós doktorokra hivatkozva, felsorolja a szerző a különböző értípusokat: „Cephaica, Mediana, Ventosa, Epatica” stb., és megnevezi az egyes betegségeknel metszésre ajánlott ereket. Majd négy latin nyelvű tanács következik, szabályozva, hogy az érvágást miként kell az étkezéssel összehangolni. Például: „Prim. Observatio: Omnes vene qua sunt in capite hominis sunt in cisente post cibum”. Ez után a láz és az érvágás viszonyairól olvashatunk „De Febribus” címen. Például: „Mindennapi hideglelés ellen Mediát és az szübeli ereket kell megvágni.” Majd az „Er vágásrul valo Ertelem” következik, ahol többek között így ír: „Az Orvos Doctorok azt mondgyák az Er vagasban azt kell elsőbe eszünkbe venni, hogy igen meleg es igen hidegh időben nem jo embernek vért bocsátani”.³⁵ Végül a „Tempora bona mitten Sanguinis” című bekezdéssel zárul a fejezet.

E rész nyilvánvalóan másolat, illetve fordítás. Erre utalnak a gyakran előforduló értelmetlen szóismétlések s a latin részletek egyaránt. Tartalmilag közel áll a Fol. Hung. 111. jelzetű kézirat már ismertetett fejezetéhez, de ennél sokoldalúbb, általános megállapításokban is gazdagabb, melyek józan orvosi szemléletről tanúskodnak. Gyakran hivatkozik név szerint a klasszikusokra, általánosságban az orvos-doktorokra. Mindezek alapján valószínű, hogy a kézirat e részének forrása nem kalendárium, hanem valamely „komolyabb” és bővebb latin nyelvű kézikönyv, esetleg regimen sanitatis lehetett. Az előző kézirat kapcsán szoltunk már az érvágás fontosságáról. Hadd idézzük most újabb bizonyítékul Kassa város jegyzőkönyvének néhány sorát. 1653-ban Casparus Karpan német borbély kérte letelepedését, és a város polgárai így érveltek mellette:

„Mivel pedig nyilván való, hogy most városunkban igen gyarló borbélyok vagynak, főképen az érvágás és sebgyógyításra, ez pedig, mint mind nemes uraimék, mind pedig az patikáriusok megvizsgálták, főképen az érvágásban és sebgyógyításban igen jártas.”³⁶

Az érvágási tanácsokat a kéziratban orvosságos könyv követi, amelynek mintegy 500 receptjéből több mint kétharmad rész különféle külső bajok, sebek, szem és bőrbetegségek gyógyítására szolgál. 25 féle ír, 31 flastrom, 13 citrom, 19 deakorium és még számos víz, ungentum, por, pilula, purgáció stb. részletes leírását találhatjuk meg e műben. A 30. levéltől kezdve rövidebb

³⁵ Apáczai Csere János az *Encyclopaedia XXXVIII.* fejezetében — Regius nyomán — az érvágásról nagyon hasonló módon ír: „Ez csaknem minden nyavalya ellen használ, hogy ha az erők megengedik és a levegő-ég, avagy a test hidegsége, avagy a sok hideg nedvességek, avagy a nagy hévség meg nem ellenzi.” Magyar Encyclopaedia. Bp. 1959. 230.

³⁶ MOLNÁR Béla: *Kassa orvosi története*. Kassa, 1944. 205.

,eceptek következnek, főként a betegségek szerinti felsorolásban. Például: ,dühös eb marás, orbancz, főven, süketség, varas fej, nátha, tüzesség, vad hus, béka, meredek, korság, csoklás, sül, köszvin, colica, pestis, féreg, csömör, kő, nyilalás, franczu, seris, daganat, tur, sömör, halingh [hályog] seniedik [sennyedék], fülféreg, tetű, arena, hidegh lelés, csúz, patogozot orcza, himlő, szakadas, giliszta, torok gyik” stb. elleni orvosságok receptjeit olvashatjuk. Többek között kuruzsló recepteket, ráolvasásokat, benedictiókat is rejt a kézirat. Például a „hidegh lelésről: x Deus x Donat x Deus x Sanat x S. Joannes x Benedicat.”³⁷ Hasonló a „vir hasrul valo” is: „Ird megh az szokat x Christus x in Cruce x pendeбат x sanguis eius exibat x Sancta Maria x veniebat x Staxta [?] x juvena x tua x sicut x Christa stetit x in fide sua x In nomine Patris et Filius et Spiritus Sancti. Ezeket ird egy papirosra.”³⁸ Egy ugyanezen korból, Liptó vármegyéből származó, 8 levél terjedelmű kéziratban a „vér hasrul valo” címszó után ugyanezt a ráolvasást találjuk egy szó különbséggel, és a végén még hozzáteszi: „ezeket kösd a nyakára.”³⁹

A kéziratban időnként bizonyos csoportosításra való törekvés figyelhető meg. Az 57. levéltől nagyjából egy helyen találjuk a gyermekbetegségek elleni orvosságokat, a 64. levéltől az asszonyi betegségekre valókat. A 69–70. levélen táblázatban foglalja össze a szerző a különböző növényi vizek hasznát és adagolását. Megtaláljuk itt az „isop, sállya, kömin, vizi menta, feier lilium, viola, farkas alma, szek fű, malva, szapora fű, papmonya, ökör nyelv, leves-ticom” stb. növényekből készített vizek leírását és hasznát, némelyikét kétszer is. Példaként idézem a „malva víz”-ről írtakat: „Reggel es estve iszik benne. Valaky malva viziben iszik agikanak [ágyékának] fajasat el veszty merget el üz. Kiben kö vagyon embernek.”

A könyvet záró, szlovák nyelvű részben mintegy 50 receptet találunk, főként egyszerű növényi gyógyszereket: szirupokat, vizeket, julepeket. Az írás azonos, ami arra utal, hogy a kézirat szerzője több nemzetiségű területen működött és fejtett ki gyógyító tevékenységet.

Mindkét fentebb vázlatosan ismertetett kézirat — terjedelmük és tartalmi gazdagságuk okán — a legjelentősebb korabeli magyar borbély-sebész kéziratok közé tartozik. Részletesebb tartalmi elemzésük meghaladja e dolgozat kereteit, de gazdag forrást jelenthet az orvos- és gyógyszer-történet kutatóinak és művelődéstörténetünknek egyaránt.

MÁRIA SZLATKY

Handschriftliche Heilbücher in ungarischer Sprache aus dem 17. Jahrhundert

Die Studie analysiert zwei ungarische heilende Handschriften der Nationalbibliothek Széchenyi, aus dem 17. Jahrhundert. Beide entstanden ungefähr in derselben Periode und enthalten die charakteristischen Merkmale der zeitgenössischen barbiere-chirurgischen Handschriften.

Im 16. und 17. Jahrhundert waren die handschriftlichen Heilwerke geeignet die außerordentlich seltenen gedruckten ärztlichen Bücher zu ersetzen. Weil das Latein die wissenschaftliche Sprache des Zeitalters war, wies der Gebrauch der ungarischen Sprache ent-

³⁷ Quart. Hung. 279. 34/a. lev.

³⁸ Quart. Hung. 279. 31/a. lev.

³⁹ Liszt Nándor: *Egy 17. század beli népies orvosi kézirat ismertetése*. Gyógyászat. 1906. 539–541, 572–573, 603–605. — szövegközlés.

weder an die Unerfahrenheit in der lateinischen Sprache, oder an eine bewußte „populär-wissenschaftliche“ Absicht hin. Diese ungarischsprachige Werke teilten volkstümliche, praktische Erkenntnisse in gemeinverständlicher Form mit.

Sie waren keine Originalwerke, ihre Verfasser folgten ausländische Muster, und auch ihr Niveau war durch diese Muster bestimmt. Die Reihe der handschriftlichen Heilbücher setzt sich auch im 18. Jahrhundert fort, ihre Bedeutung geriet aber neben den Druckwerken damals schon in den Hintergrund. Im 16. und 17. Jahrhundert dagegen können sie als grundlegende Offenbarungsformen der ungarischsprachigen ärztlichen Literatur betrachtet werden.

Die Studie analysiert ausführlich die handschriftlichen Werke *Herbarium az az Fűves Könyv* (*Herbarium das heißt Grasbuch*) (OSZK, Fol. Hung. 111.) und *Phlebotomia* (OSZK Quart. Hung. 279.), die dem Umfang und dem Inhalt nach zu den bedeutendsten ungarischen barbierr-chirurgischen Handschriften gehören.

A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közti magyarországi szocialista sajtóban

Abból az érdeklődésből, melyet a két világháború közötti magyarországi sajtó tanúsított a csehszlovákiai magyar irodalom iránt, a szocialista sajtó is számottevő részt vállalt. Ilyen jellegű recenziók, kritikák nemcsak a legális Szociáldemokrata Párt stabilabb sajtójában (*Népszava*, *Szocializmus*) és Kassák Lajos *Munkájában* jelentek meg, hanem az illegális Kommunista Párt hányatott sorsú és rövid életű lapjaiban, a *100%*-ban és a *Gondolatban* is.

A két kommunista folyóiratba a csehszlovákiai magyar írók közül elsősorban Fábry Zoltán publikált. A *100%*-ban 5 írása jelent meg, köztük két olyan kritikai tanulmány, melyeket Csehszlovákiában is közölt.¹ További három írása közül igen érdekes a *Diego Rivera* című képzőművészeti portré², melyben a kiváló mexikói festő munkásságát „igazi proletárművészetnek” minősíti, és azt írja róla, hogy „ebben a pillanatban hatásában, pozitív eredményében több, mint Cézanne, Picasso, Henri Rousseau”. A *Gondolatban* Fábry *A semlegesség dicsérete* címen írt szigorú kritikát Stefan Zweig *Erazmus* című könyvéről;³ ez a folyóirat még Forbáth Imrétől, Jócsik Lajostól és Morvay Gyulától hozott egy-egy írást.⁴ Ami a szociáldemokrata sajtót: a *Népszavát* és a *Szocializmust* illeti, ott Andreánszky István, Berkó Sándor, Palotai Boris és Bodnár István publikáltak. Kassák *Munkájában* viszont Szalatnai Rezsőnek jelentek meg cikkei.

Az említett közlemények közül azok, amelyekben Fábry, Szalatnai, Berkó, Andreánszky, Palotai és Bodnár a csehszlovákiai magyar irodalommal foglalkoztak, itt különösebben nem érdekelnek bennünket, mert a szerzők nagyrészt a csehszlovákiai magyar sajtóban is közölték őket, és ezek az írások egyébként sem tekinthetők közvetlen magyarországi visszhangnak.

Az irodalmunkról kialakított közvetlen magyarországi hangot, véleményt a két kommunista folyóiratban négy recenzió képviseli. Ezek közül az a legjelentősebb, melyet Gereblyés László (Vidéky László álnéven) Fábry *Korparancsáról* írt (*Gondolat*, 1935. 2. sz.). Nem elemző kritika, hanem olyan értő és

¹ *Szlovenszkói magyar irodalom*. = 100% 1928. 10. sz. — *Menekülő líra*. = 100% 1929. 9–10. sz.

² 100% 1929. 5. sz.

³ Fábrynak ez az írása Bíró Zoltán álnéven jelent meg a *Gondolat* 1935. évi 3. számában. Megtalálható a *Fegyver s vitéz ellen* című könyvben is. A *Gondolat*ról készült repertóriumban (PÁLMAI Magda: *Gondolat 1935–1937 repertórium*a. Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása, Budapest, 1976.) az álnév nincs feloldva.

⁴ FORBÁTH Imre: *Tavaszi*. (Vers). = *Gondolat* 1936/3. — JÓCSIK Lajos: *A cseh imperializmus és Szlovenszkó*. = *Gondolat* 1935/3. — MORVAY Gyula: *Földosztás* (novella). = *Gondolat* 1937/2.

azonosuló méltatás, melyet egy szolidáris kommunista író fogalmazott meg. Gereblyés találó jellemzést ad Fábry addigi világnézeti fejlődéséről, és észreveszi azt is, hogy Fábry összetett írói alkataiban a publicistának, annál pedig az antifasiszta elkötelezettségnek van domináns szerepe.

A további három recenzió szerzői is ismert magyarországi írók: Gergely Sándor, Lesznai Anna és Darvas József. Gergely a *100%* 1928. évi 3. számában rappista módra elfogult kritikát mond Jarnó József *Börtön* című regényéről,⁵ Lesznai pedig a *Gondolatban* (1936. 3. sz.) Szenes Piroska rutinos regényét, az *Egyszer élünk*et fenntartás nélküli elismerésben részesíti. Az objektívebb kritikai magatartás Darvasnál tapasztalható, aki Szabó Béla prózái zsengéjével, az *Ezra elindul* című regénnyel foglalkozik (*Gondolat* 1936. 9–10. sz.). Darvas kiemeli a regény érdekes és ígéretes tematikáját, az író rokonszenves világnézeti útkeresését, de a művet — a realista esztétika mércéjével mérve — félresikerültnek minősíti.

„A regény szakadozott felépítésű — írja. — Ezra életének kiragadott szakaszait nem köti össze regényszerkezeti fejlődés, elmosódó, valószínűtlen. De nemcsak az emberábrázolási eszközei hiányosak, hanem a környezetrajz sem haladja túl egy közepes és felületes riport banalitásait. Legfőbb organikus hibája azonban az írói szándék bizonytalansága. Írói szándékon természetesen nem mechanikusan végigerőszakolt tételillusztrációt értünk, hanem a valóságelemek között való olyan válogatni tudást és ezeknek a valóságelemeknek olyan szervezeti egységbe való építését, hogy a mű egésze aztán az író élményét mint társadalmi élményt sugározza ki . . . Papirosízú, valószínűtlennek ható a regény. Az életet sablonos, ezerszer leírt és elmondott mondatok, bágyadt illusztrációként ható szónoklatok helyettesítik . . . Őszintébb, élményszerű és üdítő lapokat csak az elején találunk, ahol Ezra családjáról ír.”

A most tárgyalt négy csehszlovákiai magyar irodalmi vonatkozású recenzió alapján természetesen nem lehet hitelesen lemérni a két kommunista folyóirat kritikai anyagának színvonalát; már csak azért sem, mert náluk is eleve bizonyos jóindulat érződött a kisebbségi magyar irodalom iránt. A népfrontos szellemiségű *Gondolat*ot mindenesetre objektívebb, türelmesebb és az esztétikai szempontokat hangsúlyosabban érvényesítő kritikai szemlélet jellemzi, mint a *100%-ot*.

A szociáldemokrata sajtóban (*Népszava, Szocializmus*) tapasztalható visszhangról mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy sokkal folyamatosabb, tartósabb, és ennél fogva mennyiségileg gazdagabb volt, mint a kommunista lapoké. A rendelkezésünkre álló bibliográfiai kimutatások szerint 1939 előtt a *Népszavában* kb. 35, a *Szocializmusban* pedig kb. 15 cikk jelent meg a csehszlovákiai magyar irodalomról. A nagyobb érdeklődés azzal magyarázható, hogy amíg a szociáldemokrata lapok a két világháború közti időben — kisebb megszakításoktól eltekintve — tartósan egzisztáltak, addig a két kommunista folyóirat csak egymástól távol eső rövid időszakokban jelent meg. Részben ebből a helyzetből adódott az is, hogy a szociáldemokrata lapok érdeklődése (főleg a *Népszaváé*) szélesebb volt, és olykor közismert jobboldali írókra is kiterjedt. Így írtak például az úri ellenzéki pártok egyik vezető politikusának, a Zerdahelyi írói nevet használó Szent-Ivány Józsefnek a könyvéről (Nyigri Imre: Zerdahelyi József: *Egy tőnek három fakadása*. *Népszava* 1936/136. sz.).

⁵ Gergely a *100%-ban* többek között Paál Ferenc Bécsben megjelent két regényét (*Hamu alatt, A menekülő pénz*) is recenzálta. Paál októbrista emigráns volt, és a húszas évek végétől Csehszlovákiában élt. Először *A Reggeln*nek, majd a *Prágai Magyar Hírlap*nak volt a cikkírója. Nevét a *Sarló* és az aktivisták vitájában írt cikkei tették ismertté.

A *Népszavában* és a *Szocializmusban* publikált recenziók többnyire igen röviddek, és ebből adódóan deklaratívak és szentenciózusak. Érdekes, hogy az egymással szorosan együttműködő két orgánumban az azonos könyvről közölt cikkek — például a Neubauer Pál *Mi közöm hozzá?* című regényéről írottak⁶ — akkor is meglepően hasonlóan egymásra (egyező kifejezések, fordulatok, sőt mondatok csengenek össze), ha más szerzők írták őket. Az olvasónak az a benyomása, hogy egy emberről van szó, aki azonban álnevet is használ, vagy esetleg két álnéven szerepel.

Az is megfigyelhető, hogy a szociáldemokrata lapok kritikai mércéjében az esztétikán kívüli szempontok túl gyakran — és nemegyszer feltűnően — kerültek előtérbe. Példaként azt a recenzált könyvet: az *Ezra elindul* című regényt hozzuk fel, amellyel — mint már láttuk — a *Gondolatban* is foglalkoztak. De amíg az ottani tárgyilagos recenzens, Darvas József, a regény művészi, szerkezeti-nyelvi fogyatékoságait kimutatta,⁷ addig a *Népszava* kritikusa, Nyigri Imre, a valóban gyenge színvonalú könyvről az érett műveket megillető elismeréssel írt (Nyigri Imre: *Főlszabadulás*. *Népszava*, 1936/197. sz.):

„Szabó Béla folyamatos stílussal, szerkezeti és leíró erővel rendelkezik, a lélek arcát rajzoló furcsaságokat láttat meg, és életregénye tanulságos, komoly, értékes munka.”

Hasonlóan elfogult, s szinte már remekművet sejtető kijelentések hangzanak el abban a recenzióban, amelyben Barabás Gyula Kaczér Illés *Ikongó nem hal meg* című regényét méltatja.⁸ A Csehszlovákiában emigránsként tartózkodó Kaczér tapasztalt s jó tollú újságíró volt, és szépirodalmi munkákat rutinosan írt. Az objektív és elemző kritika azonban kimutatta, hogy eszmeileg haladó regényében sok a művészi felületesség és zsurnalizmus.⁹

A *Szocializmusban* található három olyan kritika is, amely a harmincas évek második felében összefoglaló képet és értékelést próbált nyújtani a csehszlovákiai magyar irodalom addigi fejlődéséről. Közülük kettő, melyet csehszlovákiai szerzők írtak, kevésbé érdekes: Andreánszky István cikke szűk értékelési bázisra (a Franklin által kiadott csehszlovákiai magyar könyvsorozatra) támaszkodik, Palotai Boris írásán pedig érzik, hogy az anyagát részben másodkézből (Szalatnai Rezső és Szvatkó Pál hasonló tárgyú cikkeiből) merítette.¹⁰ A magyarországi szerzőtől: Murányi-Kovács Endrétől származó harmadik kritika viszont a meglepetés (sőt meghökkentés) erejével hat.¹¹

Murányi a csehszlovákiai magyar irodalom fejlődésére az első szakasz végéről, 1938-ból tekint vissza. Értékelési alapul a Dallos István és Mártonvölgyi László által összeállított *Szlovenszkói magyar írók antológiáját*, illetve annak negyedik kötetét veszi. Ismeretes, hogy a négy kötetből álló antológia első és negyedik kötete tartalmazza a csehszlovákiai magyar írók eredeti alkotásait,¹²

⁶ ERNEST István: *Nagy kérdések válasz nélkül*. = *Szocializmus* 1936. 355. — sz. a: NEUBAUER Pál: *Mi közöm hozzá?* = *Népszava* 1936. 202. sz.

⁷ Darvasnak ez a recenziója a *Szocializmusban* is megjelent (1936. 400.)

⁸ *Szocializmus* 1937. 503.

⁹ Lásd Kardos László kritikáját *Nyugat* 1937. I. 300.

¹⁰ ANDREÁNSZKY István: *A szlovenszkói magyar irodalom*. = *Szocializmus* 1937. 40. — PALOTAI Boris: *Szlovenszkói magyar irodalom*. = *Szocializmus* 1938. 248.

¹¹ MURÁNYI-KOVÁCS Endre: *Szlovenszkói magyar írók*. = *Szocializmus* 1938. 207.

¹² A második kötet a Szlovákiából elszármazottak írásait hozta, a harmadik pedig a szlovák és a cseh irodalomból készített fordításokat. Az első kötet 1936-ban, a további három 1937-ben jelent meg.

s a negyedik kötet a teljesebb és tartalmasabb első kötet pótlásának, kiegészítésének benyomását kelti. Murányi-Kovács szemmel láthatólag csak ennek a „pótkötet”-nek az alapján alkotta meg a véleményét, pedig a pótkötetből — Tamás Mihály, Mécs László, Sáfáry László és Mihályi Ödön kivételével — hiányoznak a legjelentősebb írók: Győry, Forbáth, Vozári, Darkó, Szenes Piroska, Neubauer Pál.

Murányi-Kovácsnak a csehszlovákiai magyar irodalomról alkotott véleménye olyan lesújtó, hogy a szigorúbb magyarországi felmérő kritikák közül csak Illés Endre nagy vihart kiváltó bírálatával lehet összehasonlítani.¹³ Persze a kegyetlen szavakat használó Illés nem először írt a csehszlovákiai magyar irodalomról, és szóban forgó írásában is konkrét művek elemzéséből indult ki. Murányi-Kovács viszont nemcsak hogy nem elemez, de egyetlen nevet, művet sem említ meg. Azt azonban kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy nézőpontját és mércéjét a recenzált kötet élén található három felmérő tanulmány: Szvatkó Pál, Krammer Jenő és Borsody István színvonalas és kritikus írásai¹⁴ alapján alakította ki. Azokat a konklúziókat, amelyekhez az említett tanulmányírók alapos tárgyismeret birtokában, hosszú elemzés után jutottak el, Murányi-Kovács felnagyítva és a konkrét összefüggésekből kiszakítva, kinyilatkoztatásszerűen adja elő.

Kritikájában a csehszlovákiai magyar irodalom nyelvi színvonalának általános fogyatékoságaiból indul ki, melyet főleg Krammer tanulmánya érint. Annak deklaratív kijelentése után, hogy a kisebbségi íróknál „megingott a magyar nyelvhasználat biztonsága”,¹⁵ észrevételeit a következőképpen folytatja: „Az emberi tartalom és a nyelv, mint a művészi kifejezés nyersanyaga — nem is szólva most még a művészi megformálásról — ekként mind a két generációnál, a háború előttinél s az elszakadás után felnővönél egyként diszharmóniába került, s ha a magyar olvasóközönség s az irodalomkritika ma nem ismeri úgy a szlovenszkói magyar írókat, mint például az erdélyieket — ez a diszharmónia ennek egyik okozója. De nem ismerheti azért sem, mert a szlovenszkói írók nemcsak hogy az elmúlt két évtized alatt nem produkáltak kiemelkedő alkotást, de még számottevő írókat sem találunk közöttük. . . Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ezek az írók: provinciális írók, a szónak rosszabb, inferiorabb, barbárabb értelmében is. . . Nem nyugatiság, Nyugat felé fordulás, kultúráltság¹⁶ az, ami feltűnő ezekben az írásokban, hanem a hiánya minden kezdeményezésnek. Herczeg Ferencről Kassáig s Ady verseitől a képesmagazin-novelláig majd minden értéket s majd minden selejtet, amit a magyar irodalom az utolsó

¹³ „Másfél évtized után valóban beszélhetünk már egy megemberesedett erdélyi irodalomról — írta Illés. — De itt, Szlovenszkón, nem tűnt fel egy név, nem lobbant fel egy mű, amely legalább kristályosodási pontja lehetne a holnapnak. Vers, regény, novella, el-elakadó folyóiratok, színdarab, tudományos mű: mind csak egymásra hulló könyv s füzet, egyik majdnem olyan, mint a másik, tizenöt év alatt elég jelentős halom már, s a mélyben néha mintha mozdulna is egyik-másik írás, valami furcsa élettal talán él is. Egészében azonban mégis holt tömeg ez a nagy halom.” (ILLÉS Endre: *Szlovenszkói magyarkönyvek*. = Nyugat 1933. I. 431.)

¹⁴ SZVATKÓ Pál: *Mit adott Szlovenszkó az új magyar irodalomnak?* — BORSODY István: *Magyar olvasó Szlovenszkón*. — KRAMMER Jenő: *A szlovenszkói magyar irodalom lélektani szemszögből*.

¹⁵ Az idézett mondat Krammer tanulmányából van szó szerint átvéve.

¹⁶ Szvatkó és Krammer tanulmányában van szó arról — persze inkább korholó s felrázó éllel, — hogy a szlovákiai magyarok a legnyugatibb magyarok, s a szlovákiai táj ezer szállal köti a magyar szellemi világot Közép-Európa, s azon át Nyugat-Európa kultúrájához.

50 évben produkált, megtalálhatjuk ebben a kötetben, hatását, árnyékát, rezonanciáját.¹⁷ Csak a tanulmányok önismerő és önhibákat nem leplező hangja az, ami figyelmeztet arra, hogy talán több is van itt, mint a központi magyar irodalom vidéki vetülete.”

Murányi-Kovács csonka anyagra támaszkodó és részben mások tanulmányai-ból „megtermékenyülő” kritikáját kíméletlensége ellenére sem tartjuk elvetendőnek, hiszen állításai a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalmi termés átlagára ráillenek. Joggal kifogásolhatjuk viszont az elemzés nélküli fölényes ítélkezést és a kiemelésnek, differenciálásnak teljes hiányát. Az is furcsának tűnik, hogy a rólunk valószínűleg először megszólaló kritikus könyörtelen véleményét olyan folyóirat hozza, amelyben addig csak az elnéző jóindulatot tapasztalhattuk. Illés Endre „hírhedt” írásának megvolt az előzménye is: a Nyugatban már korábban is több kemény kritika hangzott el erről az irodalomról.

Kassák Lajos *Munka* című folyóiratának — mely a szerkesztő „független szocialista” magatartása révén a két világháború közötti magyarországi szocialista sajtóban sajátos helyet foglal el — a csehszlovákiai magyar irodalommal jó kapcsolata volt. A folyóirat kapcsolatait elősegítették Kassáknak és feleségének: Simon Jolánnak személyes kapcsolatai, csehszlovákiai utazásai, szavalókórus-sal való fellépéseik, a *Sarlóval* való élénk kontaktusuk stb. Kassák *Munka*-körének tagja volt Csáder László, s a *Munkában* rajza jelent meg a fiatal Lőrincz Gyulának. A folyóirat a csehszlovákiai magyar írók közül Bányai Páltól, Berkó Sándortól, Sellyei Józseftől és Szalatnai Rezsőtől hozott közleményeket, s az 1932. évi *Munkás és Paraszt Naptár*ból átvette az ifjúmunkás Száraz József önéletrajzi írását.

Csehszlovákiai magyar könyvekről a *Munka* — Nádas József, Gró Lajos, Bánáti Oszkár, Kalmár György és Zelk Zoltán tollából — összesen hét recenziót közölt. Ezek közül az a legérdekesebb, melyet Zelk írt az emigráns Barta Lajosnak *A sötét új* című regényéről. A Pozsonyban, 1928-ban kiadott könyv — mely a századforduló parasztságának a kapitalizmus meggyorsult fejlődéséből adódó elproletarizálódását mutatja be — élénk kritikai visszhangot váltott ki, s többek között Illyés Gyula és Fábry Zoltán is nagy figyelemmel foglalkoztak vele.¹⁸ Fábry a könyvet szocialista regénynek minősítette, míg Zelk — egyébként elismerő recenziójában — ellenkező álláspontot vallott:

„Ha mégis szólnom kell regénye ellen, azt azért teszem, mert tudjuk, hogy szociális tendenciákat hangsúlyozó író, s ezt a regényét is szocialista munkának szánta. A *Sötét új* pedig nem szocialista regény! Barta alapvető tévedése, hogy végzetnek látja a kapitalizmus térhódítását, holott az határozott fejlődés egy agrártársadalommal szemben, s így közeledés a szocialista társadalomhoz.”¹⁹

Zelk ellenvetése Fábrynál is fölmerül, de ő úgy látja, hogy Barta regénye tematikailag csak a parasztság elproletarizálódásának „kezdeti stádiumára”, „a proletárra degradálódás előestéjére” koncentrál, s a további fejleményeket és a fejlődési perspektívát nem érinti:

¹⁷ A kiemelés tőlem származik.

¹⁸ ILLYÉS Gyula: *A sötét új* — Barta Lajos regénye. = Nyugat 1928. II. 693. — FÁBRY Zoltán: *Szocialista magyar parasztregegy.* = Korunk 1928. október.

¹⁹ ZELK Zoltán: *Barta Lajos: A sötét új.* = Munka 1928. 2. sz.

„Barta Lajos megírja a szocialista magyar parasztrégényt; az első korszakot: a föld-parasztok proletárságba bukását, az ipari tőke és a világkapitalizmus betörését a magyar ugarba, a gyárkémény, a földből hirtelen kinövő sötét ujj első figyelemztetését.”²⁰

A további recenziók közül figyelemre méltó Nádass Józsefé, amely Mihályi Ödön *Galambot várok* című verseskötetéről szól. Érezhetően baráti hangú, rövid írásában Nádass nosztalgikusan utal a költő első korszakára, melyet nem rezignáció, bukolikus visszahúzódás jellemzett, hanem erős és harcoss hang:

„Mihályi nem kezdő költő, vagy tizenkét évvel ezelőtt indult el a Mánál erős hanggal, komoly tehetséggel. Ma ez a hang lecsillapodott, csendes és belső lett. Egyszerű eszközökkel, emberi hangon beszél . . . De tisztaságát és őszinteségét olyasvalaminek köszönheti, ami egyúttal szűk körre szorítja s zárttá teszi: egyhúrja, témakörének korlátoltsága. Szűk kerületű, de nem sekély kút ez a költészet. Legerősebb versei a Bogdány-sorozatban levők, leggyöngébbek pedig a kesernyős szavúak, a cinikus ízűek, amiket mintha nem is az a Mihályi írt volna, aki a galambot várja. — A galambot pedig ne várjuk! Kevesebb passzivitást, kevesebb rezignációt!”²¹

Az a recenzió, melyet a *Munkába* Kalmár György írt (1932. 25. sz.), azért érdemli meg a figyelmünket, mert olyan könyvről: Fehér Ferenc *Éljen a háború* című antimilitarista regényéről esik benne szó, amelyet eddigi irodalomtörténeti feldolgozásaink meg sem említene, s úgy látszik, annak idején Fábry sem írt róla.²² Fehér a csehszlovákiai magyar szociáldemokrata sajtó hangyaszorgalmú munkása volt, regényét is a pozsonyi Munkákadémia adta ki. A húszas évek elején a *Munkásújság*ba, később pedig a *Csehszlovákiai Népszavába* írt (Kanóc András álneven is) elbeszéléseket, tárcákat, riportokat és cikkeket; a pozsonyi rádióban több hangjátékkal szerepelt. Az irodalomtörténeti evidenciánkból teljesen hiányzó Fehért a *Munka* recenzense autodidakának nevezi, és a regényét igen pozitívan méltatja.

Bánáti Oszkár Szenes Erzsí verseskötetéről írt recenziója²³ a rövidségével tűnik fel, mindössze 3–4 sorból áll. Ehhez hasonló kurta reagálással sem a *Munkában*, sem a többi szocialista lapban nem találkozunk, de a recenziók nagy része azért meglehetősen rövid, átlagban fél és másfél flekk terjedelem között mozog.

Az anyagi és létbizonytalansággal küzdő magyarországi szocialista lapoknak általában szűk kapacitásuk volt, a folyóiratok szerény, vékonyka füzetként jelentek meg.²⁴ Ilyen körülmények között megbecsülendő az a figyelem, amelyben ez a sajtó a csehszlovákiai magyar irodalmat részesítette. Az érdeklődés — amint azt láttuk — a szocialista és polgári baloldali írókra koncentráldott, s a kritikai hang — különösen a szociáldemokrata lapoknál — túlságosan jóindulatú volt, s a formai kérdéseket alig érintette. Az az értékelési összkép, amely ezeknek a kritikáknak az alapján kialakítható, a valóságos helyzetet megszüpíti, az igénytelen művészi színvonalat retusálja.

²⁰ A kiemelés tőlem származik.

²¹ NÁDASS József: *Mihályi Ödön: Galambot várok.* = *Munka* 1929. 5. sz.

²² A *Kúria*, *kvaterka*, *kultúra* és a *Vigyázó szemmel* című tanulmánykötetekben — amelyekbe Fábry régi kritikái nagy részét felvette — Fehér könyvéről nincs ismertetés.

²³ BÁNÁTI Oszkár: *Szenes Erzsí: Szerelmet és halált énekelek.* = *Munka* 1936. 47. sz.

²⁴ Például a *Munka* számainak terjedelme 30–35 oldal körül mozgott, de voltak 15 oldalas számok is.

LAJOS TURCZEL

L'écho de la littérature hongroise de Tchécoslovaquie dans la presse socialiste hongroise entre les deux guerres mondiales

L'étude s'occupe des écrits qui ont paru, entre les deux guerres mondiales, sur la littérature hongroise de Tchécoslovaquie, dans les journaux communistes et social-démocrates de notre pays. Le parti communiste illégal n'avait que deux revues de courte durée à cette époque: la revue 100% et la revue Gondolat (Pensée). Parmi les auteurs des comptes rendus publiés dans ses revues, on trouve, entre autres, László Gereblyés, Sándor Gergely et József Darvas. Les journaux du parti social-démocrate, Népszava (Voix du Peuple) et Szocializmus (Socialisme) — comme ils vivaient plus longtemps que les précédents — ont publié beaucoup plus d'articles sur la littérature hongroise de Tchécoslovaquie. L'étude analyse en détail les écrits parus dans ces deux journaux socialistes. Au cours de cette analyse, elle constate que les journaux socialistes ayant une capacité restreinte ont montré pourtant un intérêt digne d'attention pour la littérature hongroise de Tchécoslovaquie. Cet intérêt s'est concentré surtout sur des écrivains socialistes et bourgeois de gauche et il a retouché souvent le niveau artistique modeste.

Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban.
A kötéstáblákról lefejtett kódextöredékek kutatásának szerencsés pillanatai azok, amikor több könyvről kerülnek le ugyanannak a kódexnek darabjai. Szerencsés egyrészt azért, mert a nagyobb terjedelem megkönnyítheti a szövegazonosítást, liturgikus kódex esetén pedig növeli annak esélyét, hogy az általános szövegek mellett olyan részletet is találjunk, ami egy-egy rend vagy egyházmegye (középkori) rítusával rokonítja. Másrészt bizonyíték a közös kötési helyre, s esetünkben a kódex korábbi, magyarországi használata.

Az Egyetemi Könyvtár hat különböző könyvről került lefejtésre ugyanannak a kórus-lectionariumnak hét fóliója. (U. Fr. 1. m. 126, 127, 128, 129, 130; U. Fr. 1. m. 351.) A kötetek ősnymotatványok² és vetustissimák,³ Velencében, Strassburgban és Nürnbergben nyomtatott orvosi témájú könyvek. A tulajdonos (possessor) a pozsonyi, egy esetben pedig a soproni jezsuiták „Apotheca”-ja.⁴ Kétségtelen tehát, hogy ezek a könyvek együtt kerültek bekötésre Pozsonyban a 17. század derekán, egy akkor már használaton kívül került, s így értéktelenné vált kódex lapjaiba. Egy századdal korábban azonban még minden biztonnal használták ugyanezt. Hogy milyen közösségben, hol olvasták belőle naponta a „kóruson” az olvasmányokat, a viszonylag nagy terjedelmű szöveg segít kideríteni.

A töredéksorozat legnagyobb darabja a harmadik fólió (470 × 325 mm), mely egyben a kódex eredeti nagyságát is jelzi hozzávetőleg. Biztos tehát, hogy egy nagyméretű, kórus-használatra készült kódexről van szó. Az írástükör két kolumnás, 28 soros. A teljes írástükör 370 × 225 mm, ettől a második (140 × 225 mm), a negyedik (345 × 225 mm) és az

¹ Az utolsó darab (a második fólió) a Budapesti Egyetemi Könyvtár (U.) kódextöredékeinek leírását tartalmazó katalóguskötet (*Fragmenta Codicum in Hungaria I/1.*) lezárása után került elő, ezért a második félkötet függelékében kap majd helyet. (Számát nem végleges.)

² Az ősnymotatványokról lefejtett töredékek: Fr. 1. m. 126.: Ősny. 408. SALICATO, Guillemus de: *Summa conservationis et curationis chirurgica*. Venezia 1490. — Fr. 1. m. 128.: Ősny. 430. FALCUTIUS, Nicolaus: *Sermones medicales IV—VIII*. Venezia 1491. — Fr. 1. m. 129.: DIOSCURIDES, Pedanius: *De materia medica*. Venezia 1499.

³ A vetustissimákról lefejtett töredékek: Fr. 1. m. 127.: Vet. 07/5. PLINIUS SECUNDUS: *Historia naturalis libri 37*. Venetiis 1507. — Fr. 1. m. 130.: Vet. 37/66. EMERICUS, Franciscus: *Medicorum auxiliorum dexter usus*. Norimbergae 1537. — Fr. 1. m. 3. 51.: Vet. 14/5. HOCK DE BRACKENAU, Vendelius: *Mentagna sive tractatus de causis praeservatricis, regimine et cura morbi Gallici*. (Argentorati 1514.)

⁴ Possessorbejegyzések a 2—3. jegyzetek sorrendjében: a) Collegy Posoniensis Societatis Jesu 1664. Apothecae — b) possessor-bejegyzés nincs — c) Andreas Eberstorfer, D. Joannes Bierdumphelius; Collegii Soproniensis Societatis Jesu 1664. Apothea — d) poss. — bejegyzés nincs — e) Collegy Posoniensis Societatis Jesu 1664. Apothea — f) Doct. Johann Jesenius a Jesen. Viennae emit 1612; Collegy Posoniensis Societatis Jesu 1664. Apothecae.

ötödik (125 × 215 mm) csonka fóliók térnek el. Az írás az itáliai gyakorlatra jellemző, közismert 15. századi, kerekded „gothico-rotunda” elegáns, szép változata. A töredék nagycsütörtöktől (feria V. in Coena Domini) húsvét utáni keddig (feria III. infra Octavam Resurrectionis) tartalmazza — néhol töredékesen — a kórusolvasmányokat.

Az első lap (Fr. I. m. 126.) nagycsütörtök negyedik lectiojával kezdődik.⁵ Ágoston tractatusát olvashatjuk itt a 63. zsoltár 1—2. verséhez. ([*Exaudi Deus orationem meam dum tribulor . . .*] *esse fidem*; Lect. 5. *Ergo hoc orat vox martyrum*; Lect. 6. *Protexisti me a conventu . . . consilium perendi eum*)

A második lap (U. Fr. I. m. 351.) ugyanezen nap nyolcadik olvasmányának végét és a kilencedik olvasmányt őrizte meg töredékesen, mutatván, hogy a három utolsó lectiot Szent Pál Zsidókhöz írt leveléből vették (Hebr. 3,16; 3,17; 4,3—4; 4,8—10.). E lapon kezdődik a nagypénteki (in die Parasceve) első olvasmány, az általános gyakorlatnak megfelelően Jeremiás siralmaiból (Lam. 2,8; 2,10—12.).

A harmadik lap (Fr. I. m. 127.) folytatása az előzőnek, a harmadik lectio első soráig jutunk el (Lam. 2,12—3,11.). A harmadik és negyedik lap között legalább hat fólió hiányzik: nagyszombat 9 lectioja teljes egészében és húsvétvasárnap első három olvasmánya. *A negyedik lap* (Fr. I. m. 128/1.) húsvétvasárnap negyedik lectiojának utolsó sorával kezdődik. A Szent Gergely 21. homiliájából sermóként kiemelt rész eleje az előző lappal együtt elveszett.⁶ (Lect. 4. [*. . . transmi*] *gratione mentis videtur*; Lect. 5. *Haec fratres carissimi pro tanta diei solempnitate*; Lect. 6. *Sed fortasse aliquid dicat*; Lect. 7. *Ecce vero ad memoriam*)

Az ötödik lapon (Fr. I. m. 129.) folytatódik a 7, 8. lectio. A 9. lectio, a homilia, Gergely 21. homiliájának első része. (Lect. 8. *Quem fratres carissimi in hoc facto*; Lect. 9. „*Lectio sancti evangelii secundum Marcum*” (Mc 16,1—7.) Hom. *Multis vobis lectionibus*)

Az ötödik és a hatodik fólió között 2 lap hiányzik, a Gergely-homilia folytatása: a 9. olvasmány második fele, a 10, 11. olvasmányok és a 12. eleje.

A hatodik lapon (Fr. I. m. 130.), amely csak fél fóliónyi terjedelmű, a 12. lectio végét olvashatjuk. Húsvéthétfőre három lectióként a „*Duo ex discipulis Jesu*” (Lc 24, 13—35.) evangéliumhoz Gergely 23. homiliáját adták. (*In quotidiana vobis solemnitate*)

A hetedik lapon (Fr. I. m. 128/2.) húsvétvasárnap után való keddre (feria III.) a „*Stetit Jesus in medio discipulorum*” (Lc 24, 36—47.) pericopához „*Omnia lectionis eiusdem beati Augustini episcopi*” rubrika olvasható (s az olvasmányok: Lect. 1. *Audiamus quid dixerit qui resurrexit*; Lect. 2. *Expressa est veritas corporis*).

Töredékünkkel kapcsolatban a húsvétvasárnapi 12 lectio miatt az *ecclesiasticus ritus*nak minden fajtája ki van zárva.⁷ A *cursus monasticus*ból kiesik a ciszterci ritus a feria II. (húsvéthétfő) és feria III. (kedd) három lectioja miatt, mivel ez a rend csak egy lectio brevist ad. A fenti kizárásokat tekintetbe véve, négy breviáriummal vetettük össze töredékünket: a Santa Justina congregatio reformbreviáriumával,⁸ az 1500-as kiadású melki,⁹

⁵ Az első három lectiot, mint ismeretes, mindenütt Jeremiás siralmaiból veszik. „Tres autem primas lectiones ex Lamentatione Hieremiae Prophetiae desumebant, quas sine cantu et solitis alphabetis legebant . . .” MARTÈNE, Edmundus: *De antiquis monachorum ritibus*. Lugduni 1690. Lib. III. C. XIII. De Coena Domini. 375. old.

⁶ Gergely 21. homiliájának olvasását a matutinum negyedik lectiojaként a homilia második felével mint sermoval kezdik, s csak a kilencedik lectiotól olvassák mint homiliát. Így, ha feltételezzük, hogy az első lectio ott kezdődik, ahol a tizenkettedik befejeződött, az incipit: „*Jesus latino eloquio salutaris interpretatur*”.

⁷ „De Resurrectione Dominica: in tam excellentibus festivitibus XII. lect. monachorum more, non tres canonicorum exigi debemus . . .” MARTÈNE, Edmundus: *De antiquis ecclesiae ritibus libri tres*. Antverpiae 1764. 145. old.

⁸ *Breviarium benedictinum Congregationis S. Justinae*. Venezia 1480. Esztergom. Eccl. Metr. III. 3. (Bohatta 115.)

⁹ *Breviarium Mellicense*. Nürnberg 1500. (Bohatta II. 518.)

s az ehhez szorosan kapcsolódó, a Tolnai Máté főapát rendeletére a magyar bencés kongregáció részére készített breviáriummal,¹⁰ és egy 1506-os kiadású karthauzival.¹¹

Nagycsütörtökre (in Coena Domini) Paulus Diaconus *Homiliarius Doctorum*¹² Ágostonnak a 63. zsoltárhoz írt traktátusát adja. Töredékünkhöz hasonlóan csak a karthauziak olvassák ugyanezt. (A S. Justina congregatio breviáriuma és a melki rítus az 54. zsoltár enarratioját adják.) A Zsidókhöz írt levél olvasása e napon ugyancsak a karthauzi szokásnak felel meg. (Egyebütt Pál Corinthusiakhoz írt első leveléből veszik a 7–9. olvasmányokat.)

Húsvétvasárnapon a reformált melki rítus szerint Ágostonnak a „Passionem vel resurrectionem”¹³ kezdetű traktátusát olvassák, a S. Justina Congregatio pedig Gergely 22. homiliájából a „Hanc fratres carissimi recte nobilem solempnitatem” kezdetű részletet. Megint a karthauzi szokáshoz áll legközelebb töredékünk, ez ugyanis szintén a 21. homília második felével kezdi a 4. lectiot: „Jesum quaeritis Nasarenum”.¹⁴ (A 9–12. lectio mindenütt a 21. homília első része.)

Húsvéthétfőn valamennyi breviáriumban az „In quotidiana vobis solemnitate” Gergely homília szerepel.

Kedden a S. Justina breviárium Bédát olvastat (*Gloriam suae resurrectionis*). A töredékünk szerint Ágostonnak tulajdonított homília első részét a karthauzi breviáriumban megtaláljuk,¹⁵ de ugyane beszédnek másik részét olvasták a melki, s őket követve a „pannonhalmi” bencések e napon.

E részletes összehasonlító vizsgálat eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy töredékünk karthauzi rítusú. Magyarországi használatát eléggé bizonyítja az a tény, hogy elrongyolódva, darabokra esve a kódex itt kezdte „második életét” új, aktuális könyvek olesó borítójaként.

De próbáljuk meg felvázolni e 15. századi olasz kéztől származó karthauzi kódex valódi környezetét, s azt az utat, amit megjárva a 16. század végén Pozsonyba kerülhetett, ahol — immár funkcióját veszítve — az új felhasználásig kallódott.

A magyarországi karthauzi kolostorok közül a lövöldi (Városlőd) kolostor itáliai kapcsolatai a legkézenfekvőbbek. (Az északi kolostoroknak inkább krakkói¹⁶ és német kapcsolataik voltak. A bécsi erdő kolostorai (Aggsbach, Garning, Maurbach) a mi szempontunkból nem jönnek számításba, mivel nem oszlottak fel a 16. század zavaiba, tehát könyveik sem szóródtak akkor szét.) A lövöldi kapcsolat láncszemét kereshetjük akár Mátyás király személyében is. Az ő itáliai, vagy ha úgy tetszik itáliai-karthauzi¹⁷ kapcsolatai lehetővé tették akár egy itáliai scriptor meghívását, akár a kész kódex megvételét.

¹⁰ Breviarium Ordinis Sancti Benedicti de novo in monte Pannonio Sancti Martini: Ex rubrica patrum mellicensium diligentia extractum. Colophon: Breviarium secundum ritum ac morem monachorum sancti Benedicti de observantia secundum rubricum sancti Martini sacri monasterii montis Pannoniae et totius regni Hungariae accuratissime revisum, correctum et emendatum . . . Anno 1519. Venetiis. (Bohatta 1035.) A minket érintő részben a melki breviáriumtól csak a lectiok terjedelmében tér el.

¹¹ (Breviarium (Carthusiense) Venetiis 1506.) (Bohatta 1314.)

¹² Paulus Diaconus: *Homiliarius doctorum*. Basel 1513. 82. fol.

¹³ Migne PL 39. 2159. App. CLX.

¹⁴ Ez egy mondatl van a 6. pontban idézett incipit előtt.

¹⁵ A karthauzi breviáriumot is módosították némileg a Tridenti Zsinat után, 1584-ben. Az 1586-os kiadás bevezetője szól erről: „Mirari nemo debet, quod nos novissimi post primos patres doctrina et virtute insignes, aliquid in divino officio corrigere, demere, addere et mutare ausi sumus.” Homiliánk is áldozatul esett e korrekciós szándékknak.

¹⁶ FODOR, Adrienne: *Die Bibliothek der Karthause Lechnitz in der Zips vor 1500*. Armarium (Studia ex historia scripturae librorum et ephemeridum) Budapest 1976. 49–70.

¹⁷ Andreas Pannoniust illetően I. Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Közzéteszik FRAKNÓI Vilmos és ÁBEL Jenő. Budapest 1886.

Mátyás igen kedvelte a lövöldi kolostort. 1480-ban maga is megfordult itt Beatrix-szel, „concomitante Reverendissimo et illustrissimo domino Joanne¹⁸ filii incliti Regis Sicilie sive Neapolis Cardinali et conservatore ordinis Carthusiensis Legato a Latere misso”.¹⁹ Ekkor ad pénzt két cella és a halastó építése mellett „ad edificium librerie”, melynek felszereléséhez is hozzájárul. Töredékünk a kor divatos és gondosan kivitelezett írásával, díszes küllemével, imponáló formátumával az ország egyik leggazdagabb kolostorához méltó kódexet képvisel. A lövöldi kolostor 1551-ben pusztult el.²⁰ Dedek Crescens Lajos — a rend magyarországi történetírója — valószínűnek tartja, hogy a szerzetesek a karintiai kolostorokba menekültek. Könyveik azonban alaposan szétszóródtak.²¹ A dunántúli könyvanyag egy része észak felé szorult, az egyik gyűjtőközpont Pozsony volt. Ide menekültek a Lövölddel szomszédos somlővásárhelyi premontrei apácák is. Hogy rendszeresen, vagy csak véletlenszerűen kerültek-e a lövöldi könyvek is Pozsonyba, nem tudni. Koroknay Éva a lövöldi kolostor kötéseiről írt cikkében egy Petrus Lombardus Sententiariumot említ mint Lövöldön kötött ősnymotványt, amiben a pozsonyi ferencesek vagy klarisszák bejegyzését megtaláljuk.²² Ugyanezt a Pozsonyba vezető utat járhatta be lectionariumunk. De míg Petrus Lombardus „irodalom” maradt a ferencesek számára, egy karthauzi lectionariummal a jezsuiták nem tudtak mit kezdeni. A hányódás során talán meg is rongálódott, s így került végül könyvkötő műhelyükbe.

A Magyarországon egykor oly virágzó rend 15. századi liturgiáját ma e töredékek egyedül képviselik kézzelfoghatóan.

MADAS EDIT

A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített, új kiadásáról. A közelmúltban, Bod Péter születésének 250. s a *Magyar Athenas* megjelenésének 200. évfordulóján több tanulmány foglalkozott a hazai bibliográfia úttörő tudósával.¹ A tanulmányokban nem esett szó az *Athenas*nak a XVIII. század végén tervezett, bővített, új kiadásáról, amely szinte már a nyomtatás stádiumáig eljutott, s aztán nyoma veszett, pedig még ma is értékes forrása lehetne könyvtörténetünknek.

Jelen tanulmány a *Magyar Athenas* 1787-re tervezett új kiadásáról közöl egy eddig ismeretlen dokumentumot, s egyben fölhívja a figyelmet a meghíusult kiadás forrásértékű lappangó kéziratára.

¹⁸ Aragoniai János esztergomi érseksége (1480—1485).

¹⁹ A bejegyzés a Mátyás által adományozott „Lövöldi Corvinában” szerepel. KOROKNAY Éva: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről*. Esztergom Évlapjai 1960. 25—32.

²⁰ DEDEC CRESCENS Lajos: *A karthauziak Magyarországon*. Budapest 1889. 213. old. Lövöld pusztulását Veszprémével hozza összefüggésbe.

²¹ KOROKNAY Éva i. m. A szerző a kötések alapján hét ősnymotvány lövöldi provenienciáját igazolja. Ha e kötetek mai lelőhelyeit tekintjük (Esztergom Főegyházm. Kt.; OSZK; Egyetemi Kt.; Szombathely Egyházm. Szemináriumi Kt.), és figyelembe vesszük e könyvtárak állománytörténetét befolyásoló történelmi körülményeket a török veszélytől a jozefinista abolícióig, láthatjuk, mennyire különböző utakat jártak be. A két megmaradt kódex közül az egyiket az Egyetemi Kt.-ban (Cod. lat. 72.), a másikat, az Erdy-kódexet pedig az OSZK-ban őrzik, ahova a nagyszombati Érseki Papnövelde könyvtárából került.

²² KOROKNAY Éva i. m. 31. old. 27. jegyz. Petrus Lombardus Libri Sententiarum I—II. Nürnberg 1491. (OSZK Inc. 538/d.) kötet tábláján belül „Reverendo in Christo patri priori ac universis devotissimi Carthusiorum Cenobii patribus in Leueld professis . . .” a második lapon: „Conventus Posoniensis” (OFM vagy O. S. Clarae).

¹ VAG Sándor: *Magyar tudós és könyvgyűjtő a XVIII. században. Bod Péter születésének 250. évfordulóján.* — Alföld. 1962. 4. sz. 155—157.

BENKŐ Samu: *A kétszázéves Athenas*. Korunk 1966. 957—960. Uő.: *A magyarigeni Athenas*. Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1979. 177—192.

A bécsi *Magyar Múza* 1787. évi VI.—számában Sz. S. (Szacsvey Sándor) a következő „Tudósítás”-t tette közzé:

„Ama' Néhai nagy emlékezetű Tiszt. Tudós Bód Péternek *Magyar Athénás* nevű Könyvét, *avagy* az Erdélyben és M. Országban élt Tudós Embereknek, nevezetesebben a' kik valami világ' eleibe botsátott Írások' által esmértesekké lettek, 's jó emlékezeteket fenn-hagyták, históriájokat, számos helyeken való megjobbítással, és négy vagy öt akkori mély meg bővítéssel szándékozik világ' eleibe botsátani a' N. [= Nagy] Győri R. [= Reformáta] Sz. [= Szent] Ekklezsia' mostani lelki Tanítója *Szerentsi Nagy István* Ur.”²

A továbbiakban kéri az „Érdemes Tudós Közönséget”, hogy „Köz Jóra törekedő hasznos szándékát” a munka „tökéletesítésére szolgáló tudósításokkal” segítse elő. A legközelebbi pesti József-napi vásárig — azaz 1787. márc. 19-ig — várja Győrbe a kiegészítéseket és helyesbítéseket Horányi: *Memoria Hungarorum*, Wespřemi: *Succinta Medicorum*, Wallaszky: *Conspectus*, Seivert: *Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgens*, Haner: *Adversaria* . . . c. munkájához, valamint a *Das gelehrte Oesterreich* című kiadványhoz és Czvittinger frői lexikonához s „más nyomtatásban lévő 's erre szolgálható munkák”-hoz.

Kéri továbbá „a' mostan élő Érdemes Tudós Auktor”-októl „egygy kis rövid Biographiáikkal egyetemben, nyomtatás alá mentt vagy még kéz-írásban lévő munkájoknak feljegyzését és elküldését.”

A következőkben biztosítja az adatközlőket, hogy nevükről „érdemlett ditsérettel” meg fog emlékezni „mind előljáró beszédében, mind egyebütt.” Kifejti azt is, hogy „ezen Tudós Magyarok' Várossában” (azaz: e szellemi respublicában) nemcsak azoknak lesz „polgári jussok”, akik valamilyen önálló munkát adtak ki, „hanem azoknak is, a' kik a' Tudományok' és azoknak Fészkeik aránt [= iránt] akármimódon jól érdemlettek.”

Végül a felvilágosodás szellemében fontos elvi nyilatkozatot tesz arról, hogy felekezeti és nemzetiségi elfogultság nélkül fogja munkáját megszerkeszteni:

„És minthogy ebben a' Városban [ti. az írói lexikonban] nem lészen Nemzetre és Vallásra való tekintet, hanem tökéletes *Tolerantia* leszen; nem fognak hát irtózni ennek Polgári közzé béirattatni akármellyik Nemzetből és Vallásból való értelmes Tudós Urak.”

A felvilágosult szellemű utolsó mondatot meggyőzően hitelesíti Szerencsi Nagy István-
nak Institoris-Mossoczy Mihály pozsonyi ev. lelkészhez 1786. szept. 29-én írt levele, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia vendégeként 1979 őszén másolhattam le a volt Ev. Lyceum Levéltárában:

„Kedves Tiszteletes Nagy Jó Uram! A' Néhai nagy érdemű T. T. Bod Péter Uram Magyar Athenását szándékozom jó kora meg-bővítéssel most a' közelebb jövő Uj Esztendőnek elein ki-adni: Kérem azért igen bizodalmason Tiszt. Nagy Jó Uramat, hogy szélesen ki-terjedett Tudománya szerint, ha kiket tud, a' mellyek abból és az után-is a' P. Horányi *Memoria Hungarorum* nevű könyvéből ki-maradtak, holott megérdemlenék a' bé-iktatást, velem közölni méltóztassék. Nevezetesen az e' tájatt élt és világ eleibe munkákat botsátott Tudósoknak életek és írások nagyon esméretlenek voltak a' Néhai T. Bod Uram előtt, mellyet abból tapasztalok, h. [= hogy] tsak én-is ide telepedésem után sokakat gyűjtöttem, a' mellyekről sem ő Klme [= Kegyelme] sem P. Horányi nem emlékeznek, nem kétem hogy Tiszt Nagy Jo Uramnál még többek nem találhatnának, kivált az Evangelikus Részről valók. Méltóztassék azért Tiszt Nagy Jó Uram egyéb dolgai között azokról egy egy kis jegyzésetskét tenni és velem annak idejében közleni.

² *Magyar Múza* 1787. VI. 46—48.

Ha Tóth nyelven lesznek-is a' munkák recensealni fogom, tsak hogy a' könyvek Titulusa Magyarra-is által forditassék, mert Tóthúl semmit sem tudok. A' Mlgs [= Meltóságos] idősb B [= Báró] Ráday Gédeon Urat-is megkerestem ez iránt Levelemmel, a' ki nem tsak ígérte e' béli segedelmét, hanem a' jövő hétnek a fogyta felé ide hozzám fog jöni [= jönni], és akkor közleni fogja mind a' Commissionis mind az omissionis hibákat az Athenásban és a' Memoria Hungarorum-ban: Ezekk [= Ezeknek] jelentése után állandó jó egészséget kívánok és állandóul maradok

Tiszteletes Nagy Jó Uramk [= Uramnak]

Győrött 29^{dik} Sept. igaz köteles szolgálja

1786.

Szerentsi Nagy István
Győri Rf. Préd. mk."³

Látható ebből, hogy a győri tudós prédikátor a hazai szlovák nyelvű irodalmat is regisztrálni akarta Bod Péter érdemes munkájának négy-ötszörösré bővített új kiadásában. (Megjegyzendő, hogy a felekezeten felüliség hangsúlyozása azért is fontos volt, mivel a *Magyar Athenas*-ól 1768-ban királyi leirat érkezett a főkormányshékhöz, s „a katolikus egyházat és ennek következtében az uralkodóházat bántalmazó részek” miatt elrendelte a megjelent példányok lefoglalását s vizsgálat indítását a szerző és támogatói ellen.⁴ Most ugyan, II. József uralkodása alatt már nem kellett tartani efféle gáncsoskodástól, de a protestánsoknak az előzmények után egy kicsit presztizskérdése is lett az *Athenas* új kiadása.)

Mint ismeretes, a tervezett új kiadásból semmi nem lett, pedig 1786 végére már Szerencsi Nagy István jelentős anyagot gyűjthetett egybe, hiszen a saját — és Szacsavay — tudósítása szerint is 1787-ben már közzé akarta tenni munkáját. Sőt, 1787. aug. 20-án id. Ráday Gedeonhoz írt levelében már a nyomtatásról és a példányszámról is szó esik.

Gyöngyösi István munkáinak a győri Streibig Józsefnél tervezett új kiadásával kapcsolatban (amelyet Ráday támogatott s látott volna el bevezetéssel) azt írja, hogy „nem régiben-is valakivel disputáltunk arról hogy vallyon Gyöngyösi protestáns volt-e elsőbb és azután Hivatalért lett volté pápistává? . . . Ennek az Athenásra nézve is nagyon szeretnék végire jární.”⁵

A következőkben aztán részletesen is megemlékezik a munkában levő új kiadásról:

„Ezen levelemet megadó [= átadó] Halgatómtól bátorságosan ellehet küldeni a Nsgod [= Nagyságod] igérni méltóztatott Catalogusát és jegyzéseit. Én is úgy hiszem, hogy az első Tomusba az Athenasba öt vagy hat betű ha bémehet úgy megsokasodtak a datumaim. A Mutató Tábla már p r e l u m alatt van, és nyomtatódik, melynek végével [= végeztével] kezdődik az Athenás. Két ezer exemplárnál többet nem bátorkodtam nyomtattatni, ámbátor ilyen hasznos könyvből 3000 is elkelne, de a papiros drágasága miatt igen sokra menne az árra, s ezért nem bátorkodtam igen mélyen be-ereszkedni, nem lévén 700 subscribensnél több.”

Mindebből kiderül, hogy id. Ráday Gedeon — Bod Péternek is egykori pártfogója — nem csupán anyagiakkal kívánta támogatni az új kiadást, hanem adataival, jegyzeteivel s hatalmas péceli könyvtárának megküldött katalógusával is. Az, hogy egy kötetbe öt-hat betűt szántak, azt mutatja, hogy valóban négy-öt kötetes lett volna a kibővített új kiadás.

A nyomtatás alatt levő „Mutató Táblá”-ról (tartalomjegyzékről) szóló tudósítás azt sejteti, hogy mind a négy-öt kötet tartalommutatóját (voltaképpen címjegyzékét) előre

³ Pozsony. Volt Ev. Lyceum Levéltára. Institoris-Mossoczy Mihály ev. lelkész levelezése. Fasc. 597. Az illetékeseknek ezúton is köszönetemet fejezem ki a munkámhoz nyújtott szíves segítségért.

⁴ L. BENKÓ Samu i. m. 191.

⁵ Dr. Kiss Áron: *Szerencsi Nagy István két levele Báró Ráday Gedeonhoz.* = Figyelő I. [1876]. 182—184.

ki akarták nyomtatni, alkalmasint az előjegyzők és előfizetők tájékoztatására. A 2000-es példányszám meglehetősen magas, s a 700 subscribenst sem kevesellhetjük egy ilyen nagyobb tudományos mű esetében.

Néhány nappal később, aug. 24-én Szerencsi Nagy már arról tájékoztatta Rádayt, hogy a nyomtatást is engedélyezték: „A múlt napokban Bécsben megfordulván Agens Nagy Sámuel úr jelenté, hogy a M. Athenás újra való ki-nyomtattatása meg-engedtetett . . .”⁶

A továbbiakban kéri Ráday tanácsait és segítségét, s több olyan művet említ, amelyek Bod Péter *Magyar Athenásából* s Horányi *Memoria Hungarorumából* hiányoznak: „Ezen a vidéken, minthogy régen nevezetes Typographiák voltak, sok olyan régi könyvek találhatnak a köz embereknel, ha ki utánna járhatna, a mellyeknek másutt hírét sem hallani. Én magam is gyűjtöttem egynéhányat, de az Auctoroknak semmi Biographicaját ki nem nyomozhatom, a könyveket mindazáltal béiktatom.”

Mindebből látszik, hogy az „Athenas redivivus” nem csupán irodalomtörténeti, hanem becses könyvtörténeti forrás is lett volna.

De hová lett a kinyomtatott „Mutató Tábla”? S miért hiúsult meg a már igen előrehaladott állapotban levő új kiadás?

Az első kérdésre nem tudunk választ adni; lehet, hogy mégsem készült el, vagy van belőle valahol lappangó példány. A második kérdésre a legvalószínűbb válasz az, hogy Szerencsi Nagynak hamarosan — 1789. jan. 7-én — bekövetkezett halála miatt akadt el a kiadás, mert egyébként a 700 előjegyző nem vall csekély érdeklődésről.

De hová lett az összegyűjtött értékes adattár? Szinnyei erről ezt írja Nagy István életrajza végén: „A magyar írók életrajzára gyűjtötte az adatokat és Bod M. Athenását akarta bővítve kiadni; halála után P. Szathmári Mihály tanár készült a munkát kiadni.”⁷ Ebből arra is gondolhatnánk, hogy Szerencsi Nagy hagyatéka Szathmári Pap Mihályhoz került Kolozsvárra; de mint Harsányi István fél évszázada már megállapította: Szathmári Pap Mihály (más névváltozatban P. Szathmári Mihály) „Szerencsi Nagy Istvántól függetlenül dolgozott az *Athenas* kiegészítésén.”⁸ Ugyanő idézi Zilai Sámuelnak 1789. márc. 18-án Ráday Gedeonhoz írt levelét: „Szerencsi Nagy István Uram reménytelen [= váratlan] halálán itt nálunk minden jó Emberek megdöbbantak és erősen sajnállatták . . . Valljon ki vette kezéhez az *Athenásra* tett collectáját? Vajha jó kézre jutott volna!”⁹

De hogy hová jutott, a válasszal maig is adós a magyar irodalom- és könyvtörténet.

Az analógia nem nagyon biztató: Szathmári Pap Mihály gyűjteménye fiára, Zsigmondra szállt, sőt Szinnyei szerint atyja rábízta a munka kiadását is.¹⁰ Szathmári Pap Mihály 1812-ben halt meg, s 1845-ben Kemény József Pap Zsigmond özvegyénél „a *Magyar Athenas* kiegészítő irataiból körülbelül 100 4-r. ívet talált meg” Nagyenyeden.¹¹ Ezt Kemény József állítólag 100 forintért meg is vásárolta az *Erdélyi Múzeum* részére.¹²

A Bod *Athenásához* készült pótlásokból csupán Benkő József kéziratosa munkája (*Bod Péter Athenására való pótlások*)¹³ ismeretes, pedig irodalom- és különösen könyvtörténetünk számára rendkívül fontos volna mind Szathmári Pap Mihály gyűjteményének feldolgozása, mind Szerencsi Nagy István „collectá”-jának föl kutatása, különösen a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* készülő új kötetei számára.

SZILÁGYI FERENC

⁶ Uo. 183.

⁷ SZINNYEI: *MIrok*. IX. 612.

⁸ HARSÁNYI István: *Bod Péter Athenásának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból.* = *ItK* 1928. 82.

⁹ Uo. 81—82.

¹⁰ SZINNYEI: *MIrok*. X. 346.

¹¹ L. HARSÁNYI: *ItK* 1928. 82.

¹² L. uo.

¹³ L. BENKŐ Samu i. m. 191—192.

Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában. Czwitinger Dávid, Bod Péter és Horányi Elek előző korszakokban megjelent bibliográfiai műveinek a XIX. század első felében alig volt folytatása. A magyar történelem és irodalom kutatója, mint viszonylag frissebb kiadványokra, csak Széchényi Ferenc és Teleki Sámuel hungarika központú könyvtárainak nyomtatott katalógusaira és Sándor István *Magyar Könyvesházára* támaszkodhatott. Az előző kettő nem is bibliográfia volt, csak úgy mellesleg töltötte be ezt a szerepet, mint általában a nagyobb könyvtárak katalógusai; Sándor István művének értékét pedig megbízhatatlan, hiányos címléírásai rontották le. Ugyanakkor a *Magyar Könyvesház* több jelentős változást hozott elődjeihez képest. Sándor István az első, aki nem biobibliográfiát ad, hanem — Szabó Károly előfutáraként — kronologikus sorrendben csoportosítja anyagát. Abban a tekintetben is újat hoz, hogy kizárólag magyar nyelven megjelenő művek címét közli. Mindezek a munkák azonban még a múlt század elején jelentek meg.¹

Sándor István és Szabó Károly vállalkozása között azonban csak a megjelent művek vonatkozásában állt fenn úr. Voltak eközben is tudósok, akik felismerték a kor igényét egy újabb, s minden előzőnél fejlettebb nemzeti bibliográfia iránt. 1832 augusztusában, tehát az egyik legjelentősebb reformországgyűlés évében, a bécsi *Magyar Kurír*ban előfizetési felhívás jelenik meg egy *Közönséges Magyar Könyvtár 1533—1830* című bibliográfiára.² A felszólítás aláírója Jankovich Miklós, az *Athenaeum* előtti legjelentősebb reformkori folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* egyik létrehozója, a nemrég alakult Tudományos Akadémia alapító tagja, a kor legnagyobb könyv- és műgyűjtője.

A középnemesi családból származó Jankovich a budai királyi udvari kamaránál töltött rövid hivatalnokoskodása után, egész életét a könyv- és műgyűjtésnek szentelte.³ Ez számára elsősorban nem kedvtelés volt, hanem a köz tudatos szolgálata. Fiatal korában látnia kellett, hogy a II. József által feloszlattott szerzetesrendek könyvei és műkincsei mint szóródnak szerteszét. Elhatározta, hogy amit csak lehet, megment az enyészettől.⁴ Gyűjtőszenvédélye rövidesen egyéb eredetű értékekre is kiterjedt. Ügynökei járták a hazát és külföldet, hogy minél több értékes könyvet és régiséget hajtsanak fel számára.⁵

Jankovich nem volt arisztokrata nagybirtokos, anyagi lehetőségei és műgyűjtő buzgalma nem állottak teljesen összhangban egymással. Gyűjteményét kénytelen volt eladni a Nemzeti Múzeumnak. Az a tény, hogy az ügyletről az országgyűlés külön törvényt alkot (1836-os XXXVII-ik törvénycikk), mutatja, hogy micsoda érték birtokába jutott a Múzeum. De más múzeumaink állományába is számos régiség és képzőművészeti alkotás került ezen a révén.⁶ A 125 000 ezüstforint, amit Jankovich az anyagáért kapott, jóval kevesebb volt annál, amit ő vásárlásra áldozott. Nemes szenvedélyéről a továbbiakban sem mondott le, s másodsorra is értékes könyvtárat gyűjtött, melynek nagy része halála után részint a Nemzeti Múzeum, részint a Tudományos Akadémia könyvtárába került.⁷

Könyvtáráról lajstromot vezetett. Ennek a hatalmas és hungarika központú könyvgyűjteménynek a katalógusa adta meg a döntő elhatározást bibliográfiája megalkotásához. Nem támaszkodott kizárólag saját könyveire, felkutatta sok olyan magyar nyelvű

¹ KÖHALMI Béla: *Bibliográfia* (egyetemi jegyzet), GULYÁS Pál: *A bibliográfia kézikönyve*. ISZLAI Zoltán: *Sándor István Magyar Könyvesházának fogadtatása*. OSZK Évkönyv 1960. Bp. 1962. 280—288.

² *Magyar Kurír* 1832. szeptember 25-i száma.

³ Jankovich életére és tudományos tevékenységére nézve lásd: KROMPECHER Bertalan: *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*. Bp. 1931. 58 l.

⁴ TOLDY Ferenc: *Gyűszbeszéd Jankovich Miklós felett* = Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédei*. Pozsony, 1847. 158—162.

⁵ KELECSÉNYI Ákos: *Literati Nemes Sámuel útinaplója*. OSZK Évkönyve 1968—69.

⁶ ENTZ Géza: *Jankovich Miklós a műgyűjtő*. Archeológiai Értesítő LII. kötet.

⁷ KROMPECHER: I. m.

nyomtatvány címét is, amit ő maga nem gyűjtött. (Alkalmi költemények, egyházi beszédek, tankönyvek.)

Művének pontosabb műfaja, mint Sándor István kivételével minden elődjéé, életrajzi bibliográfia. Abban viszont a *Magyar Könyvesházat* követi, hogy csak magyar nyelvű könyvek címét közli.

Jankovich nem elégedett meg azzal, hogy a megcsappant közönségű bécsi *Magyar Kurír* hasábjain előfizetési felhívást tett közzé. Tervét szélesebb közönséggel is meg akarta ismertetni. Ezért tervezetét egyleveles nyomtatvány formájában is közzétette, az újságban megjelent szöveghez viszonyítva némi stiláris eltéréssel.⁸

Körlevele, melyben kimutatható a XVIII. század végi és XIX. század eleji kulturális nemzeti ébredés és a reformkor törekvéseinek számos jellemző vonása (nyelvünk jelentőségének hangsúlyozása, irodalmunk és tudományosságunk közéleti missziójának felismerése stb.) méltó arra, hogy szó szerint közöljük.

Universalis
BIBLIOTHECA HUNGARICA
1533—1830

Közönséges
MAGYAR KÖNYVTÁR
1533—1830

Nem épen ismértes még a világon magyar Nyelvünk — de tanultságának előmenetele; melly itthon is homályban vagyon, külföldön még inkább ismértes. Közönséges lón a vélekedés: hogy hajdani őseink, szinte mint a Rómaiak „Fortia facta agerequam praeclara gesta praedicare maluerint”, vagy mikép Hohenegger németül ezt kiejti „das man unter uns weniger schreibselig: als thateifrig ist.” Voltaire is ezt írja: „E nemzetnek sok jeles viselt dolgai vannak — de mivel nem írnak annyira és úgy mint mások, nem ismertetnek; a világ nagyobb részén alig tudják, hogy Kárpát hegye táján egy nagy Lajos, egy fényes Mátyás király volt, kik dicsőséggel és igazsággal uralkodtak.” De ily vélekedés a tudományok virradása után lefolyt századokról korántsem igaz, s valóságos, mivel még édes hazánkban is, az anyai nyelv áttoljában — idegen nyelvek kizárásával — soha nem gyakoroltatott, az ezt beszélők kevesebb számát egyéb virágzó nemzetek népességéhez hasonlítván, a magyar Íróknak az ország népességéhez való irányát (proportióját) nem épen különbözönek találom: hibás ismeretét pedig a magyartanultságnak, inkább és inkább nyelvünk tudatlanságának és Európa honi nyelvei között lévő napkeleti idegen-ségének, mintsem tanultságbeli szorgalmunk fogyatkozásának tulajdonítom.

A magyar tanultságnak, azaz a magyar nyelven közrebocsátott könyvek előadása által tehát a közönséges literatura, vagyis az európai nemzetek tanultsága, történeteinek eddig elmaradt hégáját kipótolni — Magyarokat a mivel s tanult nemzetek sorába helyezni — a hazafiakat tulajdon nyelvükön írt, s a tudományok s mesterségek minden ágában magyarul közrebocsátott könyvekkel tökéletesen megismertetni — késő unokáknak tudós elődeiket például szembeállítani — és a már eltűnt vagy setét rejtekben eltemetett XVI, XVII, XVIII és XIX-ik századbeli magyar tudósvilágot saját voltában életre visszahozni s helyezni hazafiúi buzgósággal szándékozván, immár nem csak negyven esztendő alatt szerzett magyar könyveimet, mint eleinte szándékoztam, de mindazokat is, melyeket vagy foglalatjuk tekintetéből (ügymint utóbbi századokban kijött, egyházi beszédek, üdvözlő verseket, könyörgéseket és iskolakönyveket) megszerezni nem kívántam vagy ritkaságok miatt meg nem szerezhettem betűrend szerint (mellynek okait és szerkesztésem módját maga helyén előadandom) közre bocsátani fogom Ebertnek bibliographiai Lexiconja formájában, ha több esztendőig folytatott szorgalmam és költségés s közel harmincezer Izeke (könyvek és szerzők czimeit értem) magában foglaló munkámnak kinyomtatására elegendő kedvelőket, részvevő pártfogókat találand. Tárgyammak fogadván mind azon könyveket, melyek a legelső magyar könyvtől ügymint az Pál leveleinek Komjáthy Benedek által Krakóban 1533 eszt. eszközlött kinyomtatásától kezdve, akár a külföld, akár hazánk nyomtató műhelyeiben közre bocsátottak 1830 esztendőig, minthogy ekkor felállítván a magyar tudós társaság, már azóta feltűnő magyar könyveink mindnyájan gyámló pártfogás alá fogadtatnak, s a nemzeti tanultság tárházába felsőbb intézetek rendelésiből helyezettnek.

⁸ OSZK Kisnyomtatványtár. 1832 4°.

Ennek okáért a nemzet és nyelv dicsőségét kedvelő Hazafiaknak előre hírül adom, hogy ezen csupán és egyedül magyar nyelven kiadott könyvek rendszeréből alkotott, s két kötetbe szorítandó munkára akár nálam Pesten, akár a t. t. magyar társaság Levéltárnokánál t. dr. Schedel Ferenc úrnál, akár a hazai és külföldi tudósítások kiadójánál, akár Eggenberger könyvtárusnál itt Pesten előfizethetni,⁹ először az első kötetre 2 Ft 30 kr conv. pénzzel e. f. esztendő utolsó napjáig, midőn a könyv azonnal nyomtatás alá úgy fog bocsátatni, hogy József napi vásárig már egészen elkészülten adathassék által.¹⁰

E munka három esztendőül folyvást üzőtt szorgalommal minden tudomra jött kútforrások használása után már ugyan kellő tökéletességre emeltetett, mivel azonban nyilvános mi csekély¹¹ számmal legyenek a külföldi, de még a hazai könyvtárakban is a magyar Literaturának szüleményei, s a temérdek¹² deák, német, olasz, francz, angoly könyvek özönében Virgil deák szavaival élvén, a magyar könyvekről méltán mondhatjuk: apparent Rari nantes gurgite vasto: megtörténhetett, hogy legéberebb figyelmemet is több rendbeli magyar kiadás elkerülhette:¹³ szíves bizodalommal megkérem azért minden tudós társamat ne terheltesse mind¹⁴ az önmagoktól egyéb ritkának vélt, vagy közönségesen még nem ismért magyar kiadások czimeit¹⁵ e. f. esztendő utolsó napjáig hozzám Pestre postakiméléssel¹⁶ beküldeni, kiknek becses¹⁷ pártfogásokat ezzel a nemzeti dicsőség tudomány s tanultság ügyében s előmozdításában részessé tenni s felszólítani¹⁸ hazafiúi buzgóságom bátorkodott.

W ID Jankovich Miklós.

Sajnos, a minden elődjét túlszárnyaló mű ügye nem jutott tovább az előfizetési felhívás megjelentetésén. Tudományunk kárára nem akadt az országban annyi előfizető, amennyi a megjelentetéshez szükséges lett volna. Jankovich azonban nem adta fel a reményt. 1841-ben a Magyar Tudományos Akadémia magára vállalta a mű kiadását. Ekkor jött az újabb sajnálatos fordulat: a szerző visszakérte a kéziratot, valószínűleg elégedetlen volt vele, s tovább akart rajta dolgozni.¹⁹ Halálát érezvén közeledni, Toldy Ferencet kérte fel munkája sajtó alá rendezésére. Toldy el is vállalta a megbízást, s Jankovich felett mondott akadémiai emlékbeszédében ünnepélyesen ígérte, hogy a kérésnek eleget fog tenni.²⁰ Sajnos, a bibliográfia most sem jutott el a nyomdáig. A forradalom és a szabadságharc végképp félresodorta az ügyet. A kézirat bekerült az Akadémia könyvtárába, ahol legalább a szakemberek használhatták azt: Toldy impozáns méretű irodalomtörténete jelentős mértékben Jankovich művén nyugszik, s így munkája mégsem volt hiábavaló.

INDALI GYÖRGY

A magyarországi bolgár nyomtatványok. Magyar részről még alig méltatták figyelemre a XIX. század második felében viszonylagos rendszerességgel megjelenő bolgár kiadványokat. Amelyeket a bolgár—magyar kulturális kapcsolatok kutatói eddig számon tartottak, azok inkább az Egyetemi Nyomdának a XIX. század elején, főleg „exportra” megjelentetett bolgár nyelvű kötetei.¹ Ezek a könyvek exportra készültek, és a török uralom alatt

⁹ A *Magyar Kurir*ban: „előfizetni lehet”.

¹⁰ A *Magyar Kurir*ban: „általadhasson”.

¹¹ A *Magyar Kurir*ban: „azomban nyilván való mely csekély”.

¹² A *Magyar Kurir*ban: „szüleményei és a temérdek”.

¹³ A *Magyar Kurir*ban: „kiadások elkerülhettek”.

¹⁴ A *Magyar Kurir*ban: „miképp”.

¹⁵ A *Magyar Kurir*ban: „kiadásoknak tzimeit”.

¹⁶ A *Magyar Kurir*ban: „postának megkiméléssével”.

¹⁷ A *Magyar Kurir*ban: „becses”.

¹⁸ A *Magyar Kurir*ban: „felszólítani”.

¹⁹ KROMPECHER: I. m.

²⁰ TOLDY Ferenc: I. m.

¹ BALOGHY István: *A magyar királyi egyetemi nyomda termékeinek czímjegyzéke 1777—1877.* Bp. 1882.

sínylődő bolgárság öntudatát ébresztették, minthogy a törökök nem járultak hozzá a mai Bulgária területén létesítendő és kifejezetten a bolgár kultúrát, népművelést szolgáló nyomdai vállalkozásokhoz. Az Egyetemi Nyomda bolgár kiadványai nem a Magyarországon, igaz, csekély számban élő bolgár ajkú nemzetiség igényei szerint készültek, jó-részt el sem jutottak hozzájuk. Mivel a XVIII. század harmadik évtizede óta betelepült bolgárság nagyrészt egy tömbben élt, majd az egykori Temes, illetve Torontál megyében szóródott szét,² sehol sem alakított ki jelentősebb önálló, tisztán bolgár nyelvű települést, mindenütt kisebbségben volt. Az itt lakó bolgárok nagy része áttért a katolikus hitre, és csak a XIX. század második felében rendelkezett a bizonyos fokig önálló kulturális élet igényével, avval, hogy saját nyelvén olvasson verseket, forgasson könyveket, újságot. Ez a kulturális törekvés nemigen talált magyar vagy bolgár részről hivatalos méltánylókra a kortársak között. Még azok sem figyeltek föl rá, akik egyébként rendkívüli rokonszen-vel viseltettek a bolgárság iránt, és szívesen foglalkoztak a bolgárság életével, szokásaival, történetével is.³ Czirbusz Gézát⁴ például lekötötte a magyarországi bolgárok etnográfiaja, és csak mellékesen vetett egy pillantást a Temes és Torontál megyei bolgárok kulturális törekvéseire. Strausz Adolf külföldön is elismert gyűjtője lett a bulgáriai bolgár népkölté-szetnek, de a magyarországi bolgárok léte, szokásai, kultúrája hidegen hagyta. Pedig ezek a főleg Temesvárt és többé-kevésbé rendszeresen megjelenő kiadványok megérdemlik a tudomásulvételt. Természetesen nem a könyvek esztétikai értékei miatt (kifejezetten szépirodalmi jellegű művekkel nem is találkozunk a kiadványok között); hanem azért, mert színezik, alig láthatóan, mégis módosítják a magyar nemzetiségi könyvkiadást.

Éppen a magyarországi bolgárság csekély száma miatt, nem annyira hivatalos, állami vállalkozásokról van szó, mint inkább magányos kezdeményezők aktivitásáról. Tanítók, papok a szerzői, szerkesztői a kiadványoknak, amelyek között főleg egyházi jellegű műve-ket, tankönyveket, catekizmusokat találunk. A kiadók között megemlíthető a perjámosi Pirkmayer-nyomda, az aradi Réthy Lipót-nyomda, a pesti Emich Gusztáv, mégis a leg-több könyv, kalendárium kiadójául Stéger Ernő⁵ nevezhetjük meg. Ez a Temesvárt nyomdászkodó, igen ügyes vállalkozó hamarosan szinte valamennyi magyarországi bolgár nyomtatvány megjelentetését vállalta, annál is inkább, minthogy nem volt szüksége cirill betűs készlet beszerzésére, elég volt, ha azt a néhány mellékjeles betűt szerezte be, amellyel az egyébként latin betűvel író magyarországi bolgárok bizonyos hangokat jelöltek. Stéger Ernő jelentette meg nyomdájában a bolgárok sajtótermékét is, az először 1881-ben, Vin-gán, Leopold Kossilkov szerkesztésében kiadott *Vinganska Nárudna Nuválát*, amely magyarul és németül is feltüntette címét (*Vingai Néplap*, *Vingaer Volkszeitung*). Az új-

² *Temes vármegye*. Szerk.: BOROVSKY Samu. Bp., é.n., 148—150. Vingáról: 125—126. — *Torontál vármegye*. Szerk.: BOROVSKY Samu. Bp., é.n., 166—168.

³ Itt STRAUZ Adolf munkáit kell kiemelnünk: *Bolgár népköltési gyűjtemény*. Eddig kiadatlan eredeti bolgár szöveggel. Bev.: SISMANOV D. Iván. 1—2. kötet. Bp. 1892., *Bulgarische Volksdichtungen*. Übersetzt, mit Einleitung und Anmerkungen versehen von: — Brünn 1893., *Bolgár néphit*. Bp. 1897., *Die Bulgaren*. Ethnographische Studien. Leipzig 1898., *Bulgária ipara*. Gazdasági és néprajzi tanulmány. Bp. 1901.

⁴ CZIRBUSZ Géza: *A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza*. Temesvárott 1882., *A krassován-bulgárok*. Bp., 1883. Klny.: Földrajzi Közlemények., *Die südonga-rischen Bulgaren*. Eine ethnographische Skizze. Wien und Teschen 1884., *A temes- és torontálmegyei bolgárok*. — 2. rész: A krassószörényi krassovánok. Bp. 1913.

⁵ GÁBRIEL József—MANGOLD Sándor: *A temesvári könyvnyomdász-egylet története (1851—1887)*. Geschichte des Temesvárer Buchdruckervereines. Temesvár 1890., BER-KESZI István: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*. Temesvár 1900., *Saptezeciscinci ani din viața tipografilor timișoreni*. Fünfundsiebzig Jahre aus dem Leben der Temesvárer Buchdrucker. Hetvenöt év a temesvári nyomdászok életéből. Összeállí-totta: MAGYARI Lajos. Temesvár 1926.

ság havonta két ízben látott napvilágot, minden hónap elsején és tizenötödikén. Az 1881-es évfolyam a hetedik számmal, április elsejével megszűnt. Főleg helyi híreket adott közre, de vállalkozott a magyar irodalom tolmácsolására is, valamint néhány önálló bolgár (ti. magyarországi bolgár) verset, karcolatot is közreadott. Így a 4. számban (febr. 16-án) Eötvös Józseftől *A megfagyott gyermeket*, Leopold Kossilkov fordításában (a többi magyar versnek is ő a tolmácsolója), ugyancsak ebben a számban olvasható Ráday Gedeon: *Víz, szél, becsület* c. kis verse; az 5. szám (márc. 1.) vezércikkében két szakasz olvasható a magyarországi bolgárok nyelvén Vörösmarty Mihály *Szózatából*, a 6. számban pedig (márc. 16.) Petőfi Sándor *Felhők* c. versciklusának három darabját kaphatta kézbe az olvasó.

Az Országos Széchényi Könyvtár egybekötött példányát alapul véve, az újság 1885-ben jelent meg ismét, minden hónap ötödikén és huszadikán, összesen huszonnégyszámban. Az eddig tisztán bolgár nyelvű lapból kétnyelvű, ti. magyar és bolgár nyelvű újság lett, a cím, az alcím nem változott, a szerkesztő, a nyomdász sem. Ez a „társadalmi, közművelődési és közgazdasági lap” jellegénél fogva erőteljesen kormánypárti, így a kormánypárti szűrőn jutottak el a vingaiakhoz az országos események, és ezek párosultak a helyben történetekkel kapcsolatos beszámolókkal. Néhány esetben bolgár és magyar nyelvű mellékletek egészítették ki az újságot (február 5-én, 20-án, március 20-án). A magyar irodalmi vonatkozások közül ezúttal csak egy Jókai-beszéd kivonatos bolgár variánsáról számolhatunk be; Jókai Mórnak a budapesti tanítóegyesület küldöttsége üdvözlétére adott válaszát ismertették. Érdekességgéppen említjük meg, hogy a május 5-i és június 5-i lapszám részletet közöl (Leopold Kossilkov fordításában) Verne Gyula *Nyolevan nap alatt a föld körül* c. regényéből. Valószínűnek tartjuk, hogy Kossilkov nem franciából, hanem az 1875-ben már magyarul kiadott Verne-regényből ültette át a kiválasztott részletet.

Az újság 1886-ban folytatódott, az előző esztendőhöz képest annyi változtatással, hogy visszatértek az 1881-es megjelenési formára, ti. a lapot minden hónap elsején és tizenhatodikán jelentették meg. Ebben az évfolyamban mellékleteket nem találtunk, viszont a nyári hónapokban éltek a kettős számok lehetőségével, a július 25-i a 14–15-ös, az augusztus 20-i a 16–17-es sorszámot viseli. 1886-ban összesen 25 szám jelent meg.

Az 1887-es évfolyam csonka maradt. A 9. szám, a május elsejei, még melléklettel hagyta el a nyomdát, de ebben a számban már a szerkesztő nagy sajnálkozások közepette adta hírül, hogy nem az érdeklődés vagy a téma hiánya, hanem más jellegű, főleg a helybeli hatóságokkal támadt nehézségei miatt szünteti be ezt a kétnyelvű újságot. A kellemetlen-ségek természetéről Kossilkov elég homályosan nyilatkozik, de sejteni lehet, hogy néhány helybeli kiskirály túlbuzgóságának szűrt szemet, hogy a Vingai Néplap kétnyelvű volt.

A *Vingánska Nárudna Nuvála* beszüntetése természetesen nem jelentette a bolgár kiadványok elakadását. A bolgár verselők, karcolatírók a kalendáriumokban kaptak teret. Tudjuk például, hogy a *Bálgarsci deněvnić (Kalindár) za ... godina (...)* a *Bálgarete u Pládnemadžarsku (...)* c. naptár 1877-ben jelent meg először, 1891-ben még bizonyos,⁶ hogy volt példánya, feltehetőleg később is megjelent, minthogy (a szerkesztő ismét Kossilkov) épp olyan kalendárium került a bolgár olvasó kezébe, amelyre szüksége volt. A kalendáriumban kevés, jórészt önálló szépirodalmi anyag a népcsoport költőitől, sok hasznos gazdasági és egyéb tanács található. Kossilkov egy másik kiadványában (*Bálgarsci čelédin gudišnić*), amely 1891-ben szintén Temesvárt jelent meg, Stéger Ernőnél, a 19. lapon a szerkesztő tolmácsolásában olvashatjuk Petőfi *Ősz elején* (Üres már a fecské-fészek) c. versét, jól sikerültnek minősíthető fordításban.

⁶ Az OSZK-ban csak az 1878-as, 1879-es, 1881-es és 1884-es évfolyamok találhatók.

A magyarországi bolgár kiadványok kis példányszámban készültek, ma már nehezen hozzáférhetők, egyikük-másikuk elveszettnek látszik. Számontartásuk azonban a nemzeti-ségi könyvkiadás bibliográfiája és más szempontból sem érdektelen.⁷

FRIED ISTVÁN

Díszpolgárság egy album kiadásáért. 1887. nov. 12-én Eperjes város képviselőtestülete ülésre gyűlt egybe, és az erről készült beadványt a protokollista a város ügyeinek iktató-könyvébe 7206 fsz. a., XII/1067 lajstromozási jeggyel, 1887. dec. 23-án így vezette be: „Eperjes Szab. Kir város képviselőtestületének nov. 12-én 6866. sz. a. kelt határozata: Jókai Mór díszpolgárnak való megválasztása.”¹ Ezen az ülésen Fuhrmann Andor polgármester elnökölt, a tárgy előadója a város főjegyzője, Kyss Géza indítványában — többek közt — így érvelt:

„... A nagy vész után egy emberi és írói erényekben gazdag férfiú segítségül hozta aranytollát és megteremtette a »Segítséget«, ama művészi örökbecsű albumát, melynek páratlan sikere valódi segítséggé avatta azt városunkra nézve. Május hó 6-hoz nemcsak a pusztulás, a segítség is fűződik, ezért a múltból megőrzött szokás szerint a polgári babérfüzért adják át annak, ki a városnak kiváló érdemmel szolgáltak. A díszoklevél e babérkoszorú, mellyel a város önmagát tisztelte meg.”

Az indítványt, harsány éljenzés közepette, egyhangúan elfogadták, és köszönőleveleket szavaztak meg Jókainak, az album főszerkesztőjének és szerkesztőtársainak: Nagy Miklósnak (a *Vasárnapi Újság* kiváló szerkesztője) a szövegrészben, valamint Roskovics Ignácnak (a kor egyik közismert freskó-, oltár- és genre-kép festője) a képszerkesztésben nyújtott segítségéért.

A Kyss Géza főjegyző által említett „nagy vész” az 1887. máj. 6-án keletkezett borzalmas eperjesi tűzvész volt, mely a városnak jelentékeny és egyben jelentős részét elpusztította. Az *Eperjesi Lapok* máj. 15-én (20. sz.) már az első kárbecslések alapján hosszabban cikkeznek róla: a tűz 3/4 11-kor de. kezdődött, a toronyór azonnal jelezte. Hortulányi András városi polgár Árok-u. 363. sz. házából indult ki, majd a nagy szélben átfutott a Fő-u. és Magyar-u. házaira megfékezhetetlen sebességgel. 12 órakor már égett a törvényszék, és ekkor megsemmisült irattárának nagy része, a megyeháza, Eperjes legszebb háza: a 200 000 (akkori megállapítás) Ft értékű Szent-Andrássy-féle ház, takarékpénztár és népbank, a redout-épülete a kaszinó-könyvtárral, a városháza, az evang. kollégium és temploma, a gimnázium és a Stefánia-leánynevelőintézet, a zsinagóga, a katonai kórház és a temető. A középületeken kívül a mellékuteák szegényhajlékai is a tűz martalékává lettek. A hivatalos jelentés szerint 482 épület, 53 házfedél, 193 telek és emberek is elpusztultak. A hozzávetőleges kár milliós. A rendőri nyomozás szerint a tüzet bűnös gyújtogatás okozta.²

Majdnem egyidőben az eperjesi tűzvésszel, Nagykárolyban és Toroczkón is megfékezhetetlen volt a pusztítása: Nagykárolyban 260 ház — köztük szintén fontos középületek-

⁷ Az OSZK bolgár anyaga (amelyre ezúttal szorítkoztunk) igen hiányos; kevés a valószínűsége annak, hogy nagyobb számban bukkannának föl a hiányzó kiadványok. Hazai és nemzetközi kutatással azonban viszonylagos teljességgel lehetne feltárni a kiadványokat.

¹ Eperjes városa üléseinek jegyző- és iktatókönyveit, melyekből adatainkat vettük, jelenlegi városi levéltára őrzi. Kutatásainkban támogattak PhDr. Jozef Palásthy igazgató (Riaditeľ Múzea SRR 86) és PhDr. Jozef Repčák tudományos munkatárs (Státny Vedecká knižnica); szíves fáradozásukért ezúton is köszönetet mondunk.

² A *Segítség*-album szintén beszámolt a tűzvészről (41.1.)

kel, Toroczkón 56 ház és emberek lettek a tűz martalékai. Az országos méretű elemi csapásra az egész társadalomnak meg kellett mozdulnia.³

Jókai, Nagy Miklós és Roskovics Ignác így ír erről az album előljárójában:

„Eperjes, Nagykároly, Torockó, e három nagy város lett porrá, iskolái, templomai, középületei elhamvadtak, szegény emberek hajlékai úgyszintén. *Isten próbára akarta tenni a nemzetet. Tud önmagán segíteni a veszélyben?* A király és a nemzetgyűlés magas példákkal megadták a választ. Irodalom és művészet követte példájukat: oly Emlékalbumot alkottak össze, mely szellemi tartalomban, művészi rajzokkal nagybecsű; aki ezt megveszi, hazának emberségnek hoz áldozatot, hazának elteendő emléket. Résztvett a mű létrehozásában a közélet, irodalom- és művészet számos jelese. Bizonyítsa be a közönség, hogy a legfontosabb név magáé a magyar nemzeté.”

Az album megvételére való közönségbuzdítás az album hátsó borítólapjának verzőján is helyet foglalt: „Kérjeteek és megadatik nektek” — köszönik Lukács evangélistától az idézetet; „Aki vesz, annak lesz! — Mi nem mondjuk, de levett kálppal kérjük: vegyen mindenki! — A magyar írók és művészek mint a »Segítség« kiadói.”

A tűzvész károsultjainak megsegítése, a romokból való újjáépítés azonnali segítséget kívánt. A szerkesztők kiváló szervezésének volt köszönhető, hogy az albumot már aug. 20-án megvásárolhatta a közönség. A szervezés gyakorlatát — sőt az író-, festő munkatársak egy részét — az 1884-ben megindított és ez időben még javában folyamatban levő nagy kulturális vállalkozásnál: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. műnél szerezték, minthogy Jókai ennek is főszerkesztője, Nagy Miklós társszerkesztője, Roskovics Ignác pedig illusztrátora volt⁴. Innen a két mű elgondolásának rokonsága. Mindkettőnél irodalmi és művészeti bizottságokat hoztak létre azonos feladatkörökkel.

³ A főváros lapjai már máj. 12-én — így a *Pesti Hírlap* is — Jókai tollából felhívást közölnek a tűzkárosultak megsegítésére. Ettől kezdve egészen az év novemberéig híreikben nyomon kísérik az album sorsát: terv, megjelenés, terjesztés, kelendőség, bevétel a téma. Az olvasókat 15 000 vásárlói gyűjtőív szétküldéséről értesítik, melyeket az előfizetési felhívással együtt az album előállítására kiszemelt nyomda: a Franklin küldött széjjel. A Franklin Társulat tartja nyilván a bevételeket is, és az elkészült példányok postázása is az ő feladata (PH júl. 12., VU jún. 26., júl. 17.) Jún. 23-án közlik, hogy már megindultak a nyomdai munkálatok (PH), aug. 7-én: már valamennyi kéziratot kiszedték, 20-án az album megjelenését (VU). Az albumról szóló folyamatok hírközlésnek reklámozása a feladata, a terjesztés, vétel előmozdítása, akárcsak a megjelenés időpontjára szervezett népünnepélynek. A népünnepélyt ugyancsak a szerkesztő bizottságok készítették elő. Jún. 10-én, első lépésként, folyamodványt intéznek a fővárosi hatóságokhoz az emlékünnepély megrendezése ügyében (PN); júl. 18. és 19-én megállapítják az ünnepély programját (PH). Az aug. 20-i sajtóban megjelenik az ünnepély menetrendje, 22-én a sikeréről szóló beszámoló (PN aug. 20., 22., PH aug. 22.) Az ünnepélyen eladott albumok tiszta jövedelme 46 735 Ft, 6000 Ft-tal többnek kellett volna lennie, de jutányosabban adták az ünnepély közönségének. Ezt követően újra érvényes lett bolti ára. (PN aug. 25.)

⁴ *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű külön magyar és német kiadásban jelent meg. A magyar 21 kötetben, az utolsó kötete 1901-ben. A német 23 kötetben, az utolsó 1902-ben. A mű füzeteként látott napvilágot, 30 kr. volt az ára, melyeket azután kötetekké szerkesztettek. Az osztrák részt Weilen József drámaíró, a bécsi Concordia írók és hírlapírók egyesületének elnöke szerkesztette. A német kiadás igen jövedelmező volt, 15 000 előfizető után közel egymillió hasznót hajtott; a magyar kiadás deficités volt. — Nagy Miklós: *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében* c. munkájában (Bp. 1975.) a műről szólva említi a magyar és osztrák kiadás közötti különbség elsődleges okát: „szemben álltak egymással a Lajtán túli központosító vagy föderatív nézetek, másfelől a szigorúan dualista, a hazai kötetek teljes önállóságot védő magyar álláspont, Jókai elvei, megőrizni a magyar függetlenségi harcok nemzeti szempontú tárgyalását.” (190. l.) Megjegyzendő, hogy sem a szerkesztők, sem a munkatársak között nem volt az egész munka során áthidalhatatlan ellentét, elfajuló vita. Elsőrangú tudós munkatársai a sokrétű monarchia ismertetését: földrajzi, földtani, néprajzi, vallási, társadalmi életét, művészete, tudománya történelmi fejlődését tükrözték, gazdag illusztrációk kíséretében. A központi szerkesztést nagy energiával és állandó figyelemmel — egyszer sem hiányzott a szerkesztő bizottsági ülésekről — a mű fővédnöke, Rudolf trónörökös végezte.

Az album irodalmi bizottságának tagjai — Jókai, Nagy Miklós, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Szana Tamás, Törs Kálmán, Vadnay Károly és jegyzői minőségben Szádeczky Lajos — intézték a szerzők felkérését, folyamatosan tartották velük a kapcsolatot, közvetítettek a szerkesztőkhöz, nyomdához.

A művészeti bizottság: Roskovics Ignác, Vágó Pál festők, Zala György szobrász — a saját speciális területükön hasonlóan működtek, és maguk is részt vettek az album illusztrálásában.

Az album kiterjedt a zeneművészet területére is: a zenei mellékletek szerkesztője Bartalus István volt.

Az album négyféle kiadásban jelent meg: 1, 3, 10 és 100 Ft-os árban, melyek között a csekély tartalmi különbségnél (néhány képpel több) jelentősebb volt a kivitelezés minősége. Az 1 és 3 Ft-osak kettedrét nagyságban (52 × 35 cm) fűzve, a 10 és 100 Ft-osak díszes borítós kötésben, nagykettedrét alakban (64 × 50 cm és 67 × 50 cm) jelentek meg.⁵ Szövegterjedelmük 40 oldal + 8 számozatlan oldal + zenei mellékletek. Már az 1 Ft-ásban 80 illusztráció volt, és a papírborítón Vágó Pál aktuális, szép rajza: háttérben lángoló épületek, az előtérben egy félig rommá égett házban támaszkodó, kéregető anya gyermekével. Felirat: „Segítség! Eperjes, Nagy-Károly, Toroczkó tűzkárosultjainak fölségelésére.” Ugyanez a rajz díszíti a többi kiadás borítóját is. Az 1 Ft-oshoz igen jó minőségű, vastag merített papírost, a 3 Ft-oshoz kartonvastagságút, a 10 és 100 Ft-oshoz merített kartonpapírost használtak. Már a 3 Ft-osban is részben színes alapterminált képek vannak, a 10 és 100 Ft-osakban ez fokozottan fordul elő. A 100 Ft-os valóságos díszmű: bársony háttal és szegéllyel, ezeken aranyozott rézdíszítések és kapesok ékeskednek, a címborító selyemből van, és erre vitték fel az említett Vágó-képet és a feliratot. Ez a példány még pergamenburkot és díszes szövettel borított védőtokot is kapott. Az előzéklapjai is selyemborításúak voltak. E legdrágább kiadásnak díszpéldány-jellegét kihangsúlyozta még a nagy, piros betűkkel nyomott belső címlap, Than Mór „Ferenc József” portré-festményének reprodukciója (metszette Doby Ferenc), Kozma Ferenc udvari fényképésznek Rudolf trónörökösről készült arcképe, végül ugyancsak egész, külön oldalon annak megnevezése, aki e drága kiadást megvásárolta, vagy ideillő valamilyen érdeme folytán a példányt ajándékba kapta, mint pl. a Széchényi Könyvtár esetében: „A Nemzeti Múzeum példánya” — arany betűkkel.

A négyféle kiadás borítójának hátoldalára nyomott kép: a hátrakötött fejkendős rikkancs-menyecske jobb kezében tartott *Segítség*-albumokat kínál, bal karjával magához szorítva egy egész köteget, lábai előtt szétszórva hevernek a földön az album különböző kiadásai — terjesztési reklám, melyet röplapokként arisztokratákból, közéleti férfiakból, tőkepénzesekből és az album szerkesztőiből álló „terjesztési bizottság” részére rajzolt Roskovics Ignác. E kép vándorló kép lett: mert később a Légrády-Testvérek a kiadásukban levő *Pesti Hírlap* és *Naptára* részére átvették, természetesen ez esetben a rikkancsnő a Légrády-féle lapot reklámozza. A terjesztő bizottság tagjai, társadalmi helyzetüknél fogva, alkalmasak voltak minél több előfizető, ill. vásárló verbuválására.

Az album jövedelmezőségét előállítási költségének minimális volta fokozta. Ugyanis költségeihez hozzájárultak a Franklin Társulat és nyomdája, amely csupán saját kiadásait számlázta. A 10 és 100 Ft-os példányokhoz az állami nyomda a mellékelt Ferenc József-

⁵ Mint érdekességet említjük meg, hogy a nagykettedrét formát a szerkesztők „olifant” nagyságként hirdették. — Legelőször: aug. 20-án az 1 és 3 Ft-os példányok jelentek meg, a 10 és 100 Ft-osak nagyobb képterjedelműek, szebb nyomási, burkolási, kötési kivitelük miatt csak szeptemberben (PN aug. 18.). Augusztus végéig, szeptember elejéig az 1 és 3 Ft-os kiadások elfogytak, újabb kiadás vált szükségessé a nagyszámú igénylő miatt (VU aug. 28.). Szeptember végén a 10 és 100 Ft-osak is; valamennyiből II. kiadást árusítottak októberben. (PN szept. 4., okt., VU szept. 18.)

portré rézmetszetéről ingyen készítette el a lenyomatot. Az egyetemi nyomda a 3, 10 és 100 Ft-os példányokhoz ingyen állította elő a zenei mellékletek nyomatát. Kozmata Ferenc udvari fényképész ugyancsak díjtalanul készítette el Rudolf trónörökös fényképét a 100 Ft-os példányokhoz. Dávid Károly papírszállító cége ingyen adta az 1 Ft-os kiadáshoz a borító papírost, a 3 Ft-oshoz a papírost kedvezményes áron szállította. A Magyar Papíripar részvénytársaság az 1 Ft-os kiadáshoz a papírosnak 1/3-át adta díjtalanul. Az album illusztrációit pedig a bécsi Angerer és Gösch-cég 10%-kal számította olcsóbban.

Az album terjedelmének meghatározásakor említettük, hogy 8 számozatlan oldal követi a 40 számozottat: e nyolc oldalon a legkülönbözőbb cégek hirdetési irodája szerkesztette össze, és a hirdetői díjakat az album szerkesztőségének adta át.

Nem érdektelen, hogy a tűzkárosultak támogatására az album főszerkesztőjét, Jókait ezúttal nem könyv, hanem sorsjáték-akcióba is bevonták: 1887. júl. 23-án 48/138 sz. a. a pénzügyminiszter rendelete „Segítség” c. mű- és értéktárgyakból rendezendő sorsjátékot engedélyezett. A rengeteg nyereménytárgyat nagy részben a társadalom adta össze. Az év júl. 30-án adták ki a sorsjegyeket, darabonként 30 kr volt az áruk; a sorsjegyeket a „Segítség” sorsjátékügyi bizottság nevében Jókai Mór és Wekerle Sándor pénzügyminiszteri államtitkár írta alá. Az egyetemi nyomda állította elő, és a rajta levő metszetet Morelli Gusztáv neves grafikusművész rajzolta, műnyomóintézetében elkészíttette, és ajándékba adta a nemes célra. A sorsjátékot az Album és sok más lap is meghirdette azzal a tordalékkal, hogy a bevételből az árvízkárosultaknak is juttatnak. 100 000 sorsjegyet bocsátottak ki.

Az albumnak a közönség részéről való fogadtatását anyagi sikerén is lemérhetjük: egyedül Eperjes városának 30 000 Ft-ot juttattak belőle. A 34 489 db első kiadásban eladott albumnak összjövedelme 72 827 Ft volt.

E város a díszpolgárságon kívül is szerette volna háláját kifejezni. Széchenyi Kör c. társadalmi egyesülete Jókait „gondolat- és érzelemgazdag” – műkedvelői előadáson bemutatott – drámájával akarta megtisztelni.⁶ Nov. 29-én már folynak a próbák, és dec. 10-én a *Felvidéki Szemle* (előbb *Eperjesi Lapok*) örömmel jelenti, hogy „Jókai tiszteletére a Széchenyi Kör műkedvelői gárdája »Milton«-ját játszotta.”

Jókai érkezése azonban halasztást szenved; a *Felvidéki Szemle* Eperjesi hírek c. rovatából, dec. 20-án arról értesülhetett az olvasó, hogy Jókai látogatásának elhalasztását kéri 1888. jan. első napjaira, mivel a *Segítség-Album* 100 Ft-os példányát az eperjesi Városi Levéltárnak, ajándékképpen, magával akarja hozni, és az még nem készült el. Megérkezése után a főispánnál, a megyeházán szállásolták el.⁷

Az albumnak a díszes kiállításához méltó írógárdája volt. 145-en írtak bele, a tudomány és közelet különböző ágait képviselők: írók, költők, művészek, akik többször maguk illusztrálták írásukat. Nem hiányzott a Habsburgok néhány képviselője, sőt egyházi férfi sem.

⁶ Az eperjesi Széchenyi Kör 1878-ban alakult. Az egyesület tervbe vette mindazt a programot, amellyel a társadalom közművelődését előmozdíthatja: felolvasásokat az újabb magyar irodalomból, színelőadásokat (műkedvelőit), hangversenyeket, képzőművészeti kiállításokat. E tervnek felelt meg négy szakosztályra bomló szervezete: irodalmi, színeszeti, zenei, művészeti. Műsorára tűzte az idegen nyelvek pártolását, ill. gyakorlását is: nyelvmesterrel lehetett az érdeklődőknek az angolt, franciát és németet gyakorolniuk. Kezdetől fogva nagy volt pártfogói gárdája, amely mozgalmas életet biztosított. Színvonalas, gazdag könyvtára is volt. Még 100 aranyos drámapályázatokat is kiírtak és a bíráló bizottságban helyet foglaltak Csiky Gergely, Greguss Ágost, E. Kovács Gyula. Az újonnan épült eperjesi színház megnyitásakor egyik pályadíjnyertesüknek, Várady Antalnak a prologusát adták elő és ez alkalommal Prielle Kornélia is fellépett. — Az 1887. évi tűzvész a Széchenyi Kört is hontalanná tette.

⁷ *Eperjesi Lapok* 1887. dec. 6.

A Habsburgok közül említést érdemel Rudolf trónörökös, aki az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű fővédnöke volt, és valószínűleg — hallgatólagosan — az albumnál is ilyen szerepet játszott. Említettük, hogy felépítésében a két mű sok hasonlóságot mutat, a munkatársak mindkét vállalkozásban — némi kivétellel — megtalálhatók, különösen a képzőművészek.

Jókai albumát Rudolf sorai nyitják meg. A főszerkesztőt, bár számított arra, hogy a nálunk ekkor már nagyon népszerű trónörökös e szereplése is fokozni fogja a mű sikerét, iránta érzett egyéni vonzalma is készítette erre, emellett politikai megfontolásai. Igen széles körű tábor reménykedett Rezső királyfiiban — ő maga így írta be magát egy nemzeti múzeumi látogatásakor annak vendégkönyvébe, és általánossá lett így említeni⁸ —, ha magyar királyá koronázzák, megvalósul a századok óta remélt függetlenségünk. Ismert volt hol névvel, hol névtelenül írt cikkeiben kinyilvánított bel- és külpolitikai elgondolása: modern, korszerű, már-már a szociáldemokráciához közelítő demokratizmusa, nemzetiségi szemlélete: a Monarchia nemzetiségeinek teljes egyenjogúsága nem elegendő, anyagi jólétüket, kulturális felemelkedésüket is lehetővé kell tenni. Legalábbis oly fokra emelni, amilyenre a Monarchia egy-egy nemzete már eljutott, vagyis gazdasági és kulturális egyenjogúságot, haladást kell teremteni. Külpolitikai állásfoglalása ezzel szoros összhangban állott: a Monarchia nemzetiségeinek felemelkedése gátolhatja meg egyedül a velük szomszédos államokban élő rokon népek lázításait, aspirációit. A jószomszédi viszonyt a Monarchiában létrehozott általános jóléttel, kulturális egyenlőséggel olyképpen lehet biztosítani, hogy a forrongó Balkánra is átvisszük belpolitikai eredményeinket. Éppen nemzetiségpolitikai elgondolásainak volt egyik eszköze az *Osztrák—Magyar Monarchia* c. mű, melynek szerzői a nemzetiségek legrangosabb tudósai közül is kikerültek, hogy tanulmányaikban mintegy felmérjék a Monarchia egész területén lakó nemzetiségek területi, gazdasági, kulturális helyzetét. Minden nemzetiségi szerző teljes szabadságot élvezett munkájában, egyenlő támogatást. E művet első lépésnek szánta Rudolf, teljesen az ő gondolata, elgondolása volt, s ezt a megindítása előtt, Ferenc Józsefhez engedélyeztetés végett benyújtott tervezet igazolja.⁹ Külpolitikájának fókuszában a cári Oroszország balkánaspirációinak megállítása volt: a Duna-medence népeinek megbékítése, s a cárizmus ellen egyévé kovácsolása. A soknemzetiségű Duna-medence népének demokratizmusa álljon szembe a cárizmus abszolutizmusával. Rudolfot éppen az osztrák kormányzat nem értette meg. Eszméit veszedelmesnek tartották, őt magát úgy tekintették, mint aki még trónra kerülése előtt a Monarchia szétesésének előidézője lehet. Az 1889-ben bekövetkezett erőszakos halálát a mai osztrák történelmi felfogás már politikai ténykedése következményének ismeri el. Rudolf halála előtt írt búcsúlevelei egyikét Szögyény-Marich László külügyminiszteri osztályfőnökhöz, egyik bizalmasához intézte, ennek záradéka: a legjobbakat kívánja neki és imádott, kedves hazájának, Magyarországnak.

⁸ A PH 1881. máj. 22. 140. sz.-ban a hírrovatban olvasható: „A királyfi írta. Általános feltűnést keltett, hogy a trónörökös a múzeumban ma tett látogatásának befejezésekor a vendégkönyvbe ezt írta be: *Rezső*. A hazai közfoglalom tudvalevőleg ezt tartja a Rudolf név magyar kiadásának s mikor a királyfi ennek hódolt, csak azon meggyőződésből tehetett, hogy neki mint magyar királyi trónörökösnek s a legelső magyar ember fiának e hazában magyar néven van helyén szerepelnie. A királyfi írta s ne változtassunk azon, amit ő magára nézve elfogadott. Ezennel kijelentjük, hogy lapunkban a királyfit minden alkalommal „*Rezső*”-nek fogjuk nevezni.”

⁹ Rudolfs Majestätsgesuch, betreffend die „Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild.” — E saját kezűleg írt tervezetet Rudolf részleteiben felhasználta a mű bevezetésében. A tervezet kelte: 1884. márc. Bécs. A szerző beadványában úgy tünteti fel Ferenc Józsefnek a művet, mintha az a tudomány, művészet, hazafiság békés célját szolgálná, holott bel- és külpolitikai törekvéseihez szüksége volt olyan „kézikönyvre”, mely szempontjaihoz felméri a Monarchiát. Vö. O. Fr. von Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*. Wien 1971. 250—252. l.

A sorokat az osztrák közvélemény és történészeik frázisnak, demagógiának minősítették, elkendőzték — Magyarországon megértették. E vallomás őszinteségét, komolyságát az album írt hasonló megfontolásból, érzésből fakadó sorok igazolják: „Eperjes, Nagy-Károly, Toroczko! Romokból és hamvaikból ifjú erővel virágozzanak fel, és boldoguljanak drága hazánk díszére. Soha el nem enyészhető emléksobrokként, miket a nemzet áldozatkész honszeretete önmagának emelt. Rudolf.” Az albumnak tehát nemcsak jótékony-sági, de történelmi hivatása is volt: korántsem az „aulikus”, de a hazafi Jókai hívta meg Rudolfot a szerzők közé, és Vajda Jánosnak *A meyerlingi halott* c. két szép költeményét ugyanazok az érzések hívták életre, holott nála következetesebb, radikálisabb Kossuth-párti 48-as nemigen akadt költőkorársai között.¹⁰

A 145 album-munkatárs nem sorolható fel, s akiket mégis megemlítnék a legismertebbek közül valók, és inkább érzékeltetésül: Arany László Arany Jánosnak hátrahagyott költeményei közül *A földrengés* c. töredéket adta, melyről a szerkesztő megjegyezte, hogy még addig nem jelent meg, és a Ráth Mór kiadásában sajtó alatt levő gyűjteményből való.¹¹ Benczur Gyula illusztrálta „A vészharang” c. rajzával: az arcán rémületet tükröző, harangot félreverő fiú a költeményhez és az album tárgyához egyaránt idomul, s egyben magas művészi illusztráció. A sok költemény közül még ki kell emelni Vajda János szép, kétszakaszos versét: *Si duo faciunt idem*. Innen vették át még abban az évben más lapok is. Később a költő *Segítség* címen jelentette meg.¹² A Vajda János összes művei II. köt. sajtó alá rendezője, Boros Dezső a költeménnyel kapcsolatban megjegyzi, hogy Vajda addig ilyen társadalmi mozgalomnak érdekében kiadott könyvekben nem vett részt, és arra gondol, hogy „eszébe juthatott az előző évi nagy támogatás, melyet a magyar írók részéről élvezett Újabb Munkái kiadásakor . . . annál is inkább, mert az albumot Jókai és Nagy Miklós szerkesztették.” Ez is közrejátszhatott, de még valószínűbb az album kettős célja: a társadalmi mellett a politikai is. Vajdát az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű szerzői közé is meghívták.¹³

A nagyszámú prózáirót sem sorolhatjuk fel. Álljon itt azonban Hunfalvy János írása, amely ugyancsak az album politikai célját támogatja:

„A tudósok a magyarok eredetéről vitatkoznak; a kérdés az, vajjon az áltáji nagy népcsalád melyik ágával, a török vagy ugor ággal vagyunk-e közelebbi rokonságban. A kérdés megoldási kísérleteibe némelyek részéről bizonyos nemzeti hiúság is vegyül, mintha a származástól függene a nemzet mivolta és jelentősége. Amde nem Baskardiában vagy

¹⁰ Vajda János összes művei II. kötetében: Kisebb költemények 1861—1897, 332—333, a sajtó alá rendező Boros Dezső még nem ismerte az osztrák történészek új álláspontját a Meyerlingben, 1889. jan. 30-án erőszakos halállal elhunyt Rudolfot illetőleg: hogy azt politikai okokra vezetik vissza. Boros még a szerelmi kaland katasztrofális végpontjának mondja — átvéve a régi irodalomból. Vajda verseit Komlós Aladárral, a költő monográfusával egyértelműen a trónörökös magyarbarátsága által szerzett népszerűségével hozza kapcsolatba: „alakját a nép mondákkal szőtte körül”. Szól arról is, hogy a versről nincsen korabeli kritika. Nincsen, mert akkor a vers keletkezésének okát, hangulatát, mely közhangulat volt az országban: a politikai háttérrel is fel kellett volna tárnai. A kortársak, Rudolf beavatott magyar hívei többet és biztosabban tudtak haláláról, de sehol a Monarchián belül erről írásban-szóban hivatalosan nem nyilatkozhattak.

¹¹ *A földrengés* c. vers egy évvel később valóban Ráth Mór kiadásában jelent meg: Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. I. köt. Versek. Bp. 1888. 494—485. l. azzal a szerkesztő Arany Lászlótól származó megjegyzéssel: „Talán a *Daliás idők*-be szánt részlet.”

¹² A szerkesztőség nagy örömmel fogadta a költőnek az albumhoz első közlésre beküldött új versét, melyről a *Pesti Hírlap* júl. 4-én említést is tesz, és azon év aug. 20-án ő is közli.

¹³ Id. mű (Bp. 1969) 319. l. — Az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű Vajdához küldött szerzői felkérése a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található.

Etelközben, hanem a Kárpátok ölelte Duna és Tisza öntözte országban lett a magyar azzá, ami; itt folyt le viszontagságos történelme, mely őt az európai nemzetek sorába igtatta. Aki a magyart *keleti* népnek nevezi, az nem dicsőíti, hanem inkább gyalázza, mert ama külföldi anthropológok malmára hajtja a vizet, akik a magyart, úgy mint a törököt, Európából ki akarnák fizni. A magyar nemzet a nyugati műveltség emlőin nőtt fel, s ezért európai nép, mint akár a germán vagy román."

A cikk, ha visszafogottan is, ítélet a burjánzó nacionalizmus felett, és egyben az igazi nemzeti magatartásnak iránymutatója. Hunfalvy János az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. műnek egyik legfoglalkoztatottabb szerzője volt.

Helyet kapott a nép kulturális felemelkedését szolgáló felhívás is Schwarz Gyula tollából *Emeljünk közkönyvtárakat* címmel:

„Ha minden megye és minden város közkönyvtárt alapítana és évről-évre beszerezne egy-egy, esetleg két-három példányban e közkönyvtár számára, vagyis a közönség ingyenes használatára minden tudományos művet s minden jelesebb közhasznú meg szépirodalmi terméket, mely magyar nyelven megjelen, hát akkor rövid idő folytán nem sejtett mérvekben venne lendületet az összes magyar irodalom színe-java.

Igen, mert ez esetben nemcsak szellemi termelésünk szabadulna föl a könyvpiac hagyományos nehézségeinek nyomása alól, de a hazaszerte lappangó vagy az élet nehézségeivel még ma is sikertelenül küzdő komolyabb művelődési vágy is megtalálná az utat a szellemi élet kincseihez, amelyeket most nélkülözni kénytelen.

Sok tehetség, erő s tudásvágy rejlik a magyar társadalom művelt, de kevésbé vagyonos rétegeiben is; nyissunk tért e tehetségek fejlesztésére. Ez leend a legmértőbb szolgálat, amelyet a magyar nemzet géniuszának ezredéves múltunk megünnepléséül a fölvilágosult, tetterre kész hazafiság tehetni fog!"

Schwarz Gyula, akkor országgyűlési képviselő, később egyetemi tanár, egész működése folyamán foglalkozott közművelődés- és társadalompolitikai kérdésekkel tanulmányaiban is. Sokat tett, hogy ide vonatkozó eszméit a gyakorlatba átültesse.

Az album cikkeinek egy része eperjesi vonatkozású: Berzeviczy Albert *Az eperjesi Széchenyi Körről*, Pulszky Ferenc *Az eperjesi kollégiumról* írt; találunk írást a katonaság eperjesi állomáshelyéről is. Ebből következik, hogy az albumot elsősorban az eperjesi tűzvész hívta életre, és később társították hozzá a másik két város katasztrófáját.

A főszerkesztő Jókai Mátvás király forrása c. elbeszéléssel járult az albumhoz, melyet a szöveghez simulóan illusztrált Roskovics Ignác. Jókai sok népnyelvi szóhasználatának magyarázatát is adta. Várható lenne, hogy Jókai elbeszélését Róza leánya, vagy annak férje, Feszty Árpád illusztrálja, de ők önálló képekkel — Rózáé „Paletta” címet viselő genre-kép, Fesztyé téli tájkép — jelentkeztek.

Közel 70 művész díszítette képeivel az albumot. A sajtó a beérkezett művekről folyamatosan hírt adott, a nagynevűeket műveikkel együtt említette. Az album díszei — a képes kiadványok mindenkor — nagy vonzerőt jelentettek a kelendőség szempontjából. A *Pesti Hírlap* máj. 19-én közli, hogy a müncheni magyar művésztelepről Liezenmayer Sándor, Kéméndy Jenő, Baditz Ottó, Biasini Mariska, Neográdi Antal, Csók István és még mások küldték alkotásaikat az albumnak. A *Vasárnapi Újság* jún. 5-én Munkácsy Mihályról tudósít: Párizsból „A reggel” c. remek tollrajzát küldte el. E napon a *Pesti Napló* az albumhoz beérkezett képanyagnak a Múcsarnokban rendezett kiállítására hívja fel a közönség figyelmét, hogy felmérhesse az album művészi jelentőségét is. Jún. 12-i számában olvasható: az addig beérkezett 200 rajzból 70 darabot választott ki közlésre a szerkesztő bizottság, köztük van Spányi, Ligeti, Zichy is egy ifjúkori arcképpel. Zichynek a jún. 24-én beküldött új rajza, programalkotás; az album legfontosabb képe külön lapot kapott: három allegorikus nőalak van a középpontjában: „Eperjes, Nagy-Károly és Torockó” felirattal. A fájdalomtól roskadozó nők a város romjainak közepette egymásra borulnak, a körülöttük tornyosuló, kettéváló lángtengerből a mentés angyala közelít feléjük.

A *Pesti Napló* aug. 20-i száma Pataky László Özvegyasszony c. képét „az egész album legszebb és leghangulatosabb festményének” tartja a képekről adott részletes méltatásában. Valóban Barabás Miklós, a két Benczúr: Béla és Gyula, Csók István, Mannheimer Gusztáv, Margitay Tivadar, Mednyánszky László, Rippl-Rónai József, Stróbl Alajos, a két Vastagh: Géza és György, Zala György és még a többi kiemelkedő kortárművész alkotásaival találkozhatott az albumban a szemlélő.

A grafikai alkotások sorába kívánczozik annak a két térképnek a megemlézése, melyeket a szerkesztőség Ruttkay Aurél mérnökkel rajzoltatott Eperjes és Nagykároly pusztulásáról, annak pontos színhelyfelmérésével. (1. sztl. old.)

A kor divatját követték a szerkesztők az albumhoz csatolt zenei mellékletekkel: e kottakiadványok tipográfiai remekek voltak. Erkel Ferencel nyitották meg a komponisták sorát, „Román” c., zongorakísérettel szerzett dalával. A szerkesztő kiemeli, hogy az a művész készül új operájának egyik darabja. Valójában ez az opera, melynek szövegkönyvéül Jókai *Kemény Simon* c. elbeszélése szolgált volna — sohasem készült el, és csupán a „román” maradt az utókorra. A kották közül még a népdalfeldolgozásokkal szereplő Lányi Ernőt és Szentirmay Elemért említenénk, mert szerzeményeikből ma is előadnak. A másik három csak korábban volt népszerű. A *Vasárnapi Újság* máj. 22-i száma tudni véli, hogy Hubay Jenő is hozzájárul a zenei részhez, de ez nem valósult meg.

Az album záródísz, mely egyben lezárását is jelentette, Benczúr Bélának „Vlt”, Fuit felirattal allegorikus alkotása: a sírgödörbe sikló koporsó egy része még látható. E funerikus alkotás a pusztulás, pusztítás rémén kívül annak elmúlását is jelképezte: halál után a feltámadó életet. Talán az album sorsának, létének indítékait feltáró keletkezéstörténet felélesztése nem volt érdek- és eredménytelen. Úgy véljük, hogy az irodalom- és művészettörténészeknek szakterületük szempontjai szerint elvégzendő vizsgálata még sok újat állapíthatna meg Jókai *Segítség* c. albumáról.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Könyvet gyűjtő munkásokról. (Csepeli munkások olvasási szokásai). Több mint tíz esztendeje végünk kiterjedt szociológiai vizsgálatokat Csepelen, a Vasmű Szerszámgépgyárában, valamint kontrollként az Öntödében, a csepeli munkások életmódjának, szabadidő-szokásainak tisztázása érdekében. 400—400 munkást vontunk be a vizsgálódásba, ez a fizikai dolgozók 20%-át jelenti. Sokrétű vizsgálati technikát alkalmaztunk a SZEKI kereite között végzett kutatások során, kérdőíves, időmérleglapos esettanulmányok íratásával, mélyinterjúk készíttetésével jártunk a bonyolult problémák nyomában. Az életmód összetett problémáinak tisztázása csakis ezen a komplex úton lehetséges.

A szocialista életmódnak — s ezen belül a munkáséletmódnak — fontos eleme a munkások művelődésének előrehaladása. Kutatásaink nem jártak meglepő eredménnyel azon a téren, hogy feltárták: a munkások közt is hódítanak az elektronikus távközlés eszközei, a rádió, és mindenekelett a TV örvend nagy elterjedtségnek, népszerűségnek, a legtöbb időt lekötve.

Feltűnő ennek a háttérnek az ismeretében munkások között a *könyvolvasás* elterjedtsége, népszerű volta is, valamint a könyvhöz való hozzájutás sajátos, rendkívül biztató képlete. A lényegnél kezdjük, s rögtön azt kell kiemelni, hogy a vizsgálat során a munkásokat megkérdeztük: mit tekintenek leggyakoribb tevékenységüknek, mit végeznek a legszívesebben, mit tekintenek szórakozásnak? Ha a kapott válaszokat sorba rendezzük, skálákat állítunk össze, akkor kitűnik, hogy a Szerszámgépgyár munkásai között 1969—1978 között a könyvolvasás értéke alig-alig változott, s a gyakorisági rangsorskála 4—6. helyei között helyezkedik el (közel 30-féle tevékenységből választhattak a megkérdezettek). 1969-ben 166 munkás, azaz a minta 45%-a tekintette a könyvolvasást gyakori tevé-

kenységének, ami a skála 4. helyére értékelte azt. (1970-ben ez a hely a 6. volt 33%-kal, ami 115 munkást jelentett. 1972-ben az 5. helyhez 47,6% kellett, ez 162 munkás jelzésére épült. 1978-ban is az 5. helyen van a könyvolvasás 43,6%-kal, ami 172 munkás értékelését jelenti).

A legszívesebben végzett tevékenységek között a munkások véleménye szerint a könyvolvasás még magasabb rangot ér el: 1969-ben a 2. helyen van az elvárások skáláján 159 munkás megítélése szerint, s ez 42,8%-t jelent. 1972-ben 47,1%-kal a 3., s ez 160 munkás véleményét jelenti, 1978-ban ugyancsak a 3. helyen van 43,4%-kal, ami 170 munkás értékelése. Ugyancsak magas értékeket találunk a szórakozásnak tekintett tevékenységek skáláján is a könyvolvasás értékelése mögött: 1969-ben a 3. helyen van 26,1%-kal (97 fő), 1972-ben a skála második helyére emelkedett 52,6%-kal, 199 munkás véleménye alapján, s 1978-ban a skála 3. helyét foglalja el 48,5%-kal, 190 munkás véleménye szerint. A legszívesebben végzett, valamint a szórakozásnak tekintett tevékenységek között tehát a könyvolvasás még magasabb rangot ért el, mint a tényleges gyakoriságát jelző véleményeket rögzítő skálán. Ez pedig a könyv presztízsét mutatja, a munkásművelődésben elfoglalt igen előkelő, s tartósan magas helyét bizonyítja.

Ha nem is törekszünk az idő elteltével bekövetkezett változások részletes elemzésére — erre a terjedelem korlátai nem engednek lehetőséget —, a változások dinamikája a könyv töretlen presztízséről tanúskodik, s mutatja, hogy ettől nem tántorítja el a munkás olvasóközönséget más tevékenység, a TV stb. sem. További részletes elemzés mutathatná ki, hogy az olvasási szokások mennyire szorosan függenek össze az életkorral — különösen a fiatalabbak között nagy a népszerűsége, az évek múlásával ez valamit csökkent, hogy majd a nyugdíjkorhoz közeledve, elérve ismét ugrásszerűen emelkedjék a gyakoriság görbéje. Ez az életkori differenciáltság, valamint a munkások iskolai végzettségének hatása az olvasási szokások alakulására különösen erőteljesen figyelmeztet az iskola felelősségére — az olvasási szokások kialakításának legfontosabb műhelyeként, eszközeként. De figyelmeztet a fiatalkorban kibontakozott olvasásszeretet megőrzésének, fejlesztésének jelentőségére is, ez ebben a munkásművelődésnek, a könyvtáraknak, művelődési központoknak, szakszervezeteknek, társadalmi szervezeteknek koncentráltan kell törekedniük az olvasási szokások továbbépítésére, olyan időszakban is, amikor a munkások eljutnak a családalapítás időszakába, lakáshoz akarnak jutni, berendezkednek stb., ami köztudott módon elvon az olvasástól, akár azért, mert meg kell teremteni mindehhez az anyagi feltételeket, akár azért, mert másképp alakul az ember időbeosztása.

Az olvasás szeretetéről közvetett adatok is tanúskodnak a vizsgálat anyagából. Nevezetesen a címben is ígért megközelítés: a munkások *könyvhöz jutása* arról tanúskodik, hogy szeretik, becsülik a könyvet, s igyekeznek saját könyvekhez is hozzájutni. A munkásművelődésnek jellegzetes jegye, s még általánosabban: a munkáseletmódnak, a szocialista életmódnak alapvető jelentőségű vonása a szocialista fejlődés által produkált kép: a *könyvet gyűjtő* munkás, aki saját könyvtárat mondhat magának.

A vizsgálat során megkérdeztük a Szerszámgépgyárban is, az Öntödében is a munkásokat, hogy miképp jutnak hozzá a könyvhöz? Az olvasási szokások jellegéről, fejlődéséről ezeknek az adatoknak a felhasználásával még sokrétűbb képet alakíthatunk ki, megérthetjük a munkások olvasási kedvének egyik fontos forrását is. Ismertetjük a következőkben a legfontosabb adatokat, amelyek a két üzemben gyűltek össze, s három oszlopban kapjuk meg összehasonlítható módon azokat az értékeket, amelyekből kitűnik, hogy miképpen szerzik be a munkások az olvasnivalót?

A táblázat adatai önmagukért beszélnek. Mégis érdemes kiemelni néhány adatsort, s vizsgálni ezek változását, ennek tendenciáját is. Az első két oszlop összehasonlítási alapot nyújt, s megmutatja, hogy négy esztendő alatt mi változott e téren? A harmadik oszlop az előző adatok kontrolljaként értelmezhető, s megmutatja, hogy egy másik üzemben

Táblázat

Honnan szerzik be a munkások a könyvet? (fő/%)

	Szerszámgépgyár		Öntöde 1978
	1976	1979	
0	26/7,6	44/11,1	78/19,9
1. könyvtárból	105/30,9	71/18	90/22,9
2. családtagoktól kapja	28/8,2	42/10,6	37/9,4
3. barátaitól	16/4,7	9/2,2	20/5,1
4. egyéb helyről szerzi	15/4,4	16/4	11/2,8
5. saját könyvtár gyűjtésével (minimum 100 kötet)	149/43,9	212/53,8	156/39,8

(ahol a munka jellege, a munkásösszetétel, a képzettség fokának összetétele is valamelyest elmarad a Szerszámgépgyár értékeitől) miképpen alakulnak a könyvhöz jutás forrásai?

Írásunk címét igazolják az 5. csoportban tapasztalt adatok: növekvő mértékben jellemző, hogy a csepeli munkások olvasási szokásai mögött az aranyfedezet a saját könyvhöz való ragaszkodás. A négy év alatt kerekén 10%-kal nőtt a könyvtárat gyűjtő munkások aránya, ugyanazokat megkérdezve, ugyanabban az üzemben. S ez nem csekélység hiszen újabb 64 munkás jelezte saját könyvtár gyűjtését az előző időszakhoz képest.

S még az alacsonyabb kvalifikáltságú munkásgárda is könyvgyűjtést jelez, ha valamilyen alacsonyabb arányban is (39,8%). Más kérdés, hogy mennyire olvassák el a megszerzett könyveket, milyen ezek olvasottsága? (A vizsgálatot lebonyolító kérdezőbiztosaink arról informáltak bennünket, hogy a könyveket a meglátogatott munkáscsaládok nagy becsben tartják, tisztelik, s méltó módon helyezik el lakásukban. Az Öntödében 15,3%, a Szerszámgépgyárban 20,8% tartja könyvszekrényben könyveit. Az Öntödében 25,8%, a másik üzemben pedig 39,5% tartja könyveit szekrényben, kombináltszekrény polcain, szobában falipolcon pedig 10,7%, illetve 12,6% helyezte el azokat. Szétszórtan az Öntödében 9,2%, a másik üzemben pedig 7,6% tartja könyveit.) A könyvtárat gyűjtő munkások között még további értékelődásokat állapíthatunk meg: könyvszekrényben ezek 28,7%-a, szekrényben 41,5%-a, falipolcon 13,6%-a, szerteszét pedig csak 3,7% tartja könyveit). Sorozatot a kérdezőbiztosok az Öntödében 11,3%-nál, a másik üzemben 15,7%-nál találtak. A lexikonok aránya 5,6%, ill. 6,5%-os volt. Mindkét fajta könyvtípust 22,7%-nál, illetve 34%-nál találtak.

Csökkent a könyvtárból kölcsönzők aránya — 30,9%-ról 18%-ra. — Ez figyelmeztetés az egyébként nem rossz csepeli könyvtárellátás problémáira, növelni kell azok igénybevételét az idő előrehaladásával is, s nemcsak életkori kérdés ez (négy évet öregedtek a megkérdezett munkások!). Ha a többi csoportot nem is tárgyaljuk, akkor is szembevetendő, hogy az olvasási szokások mennyire egybekapcsolódtak a könyvtárgyűjtéssel, a szocialista társadalmi viszonyok jellegzetes termékeként. Olyan vonása ez a munkásművelődésnek, ami a nálunk sokkal gazdagabb tőkés országokban is csak kuriózumként fordul elő. Nem meglepő tehát, hogy ezek az adatok nagy feltűnést keltettek a vezető tőkés országok kutatói között is, s érthető módon elismerik a munkások könyvszeretetének az értékét.

FUKÁSZ GYÖRGY

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből. Másfél évtizede vált csak köztudottá, hogy a 16. század utolsó évtizedében a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing) ferences kolostorában nyomda működött. Így Nagyszombat mellett ebben az időben ez volt hazánkban a második katolikus műhely, amelynek Karl Semmelweis összesen négy kiadványát ismertette:¹ három német nyelvű imádságoskönyvet 1593-ból² és egy latin üdvözlőverset 1599-ből.³ Az erre a műhelyre vonatkozó ismereteket utóbb burgenlandi nyomdatörténetében foglalta össze.⁴

Semmelweis kitűnő felismeréssel írta első cikkében: „A három eddig ismert imádságos könyvön kívül feltehető, hogy még jelent meg több ilyfajta könyvecske is e nyomdából, de feltalálásukat, úgy mint ezeknél is, a véletlenre kell bízni.”⁵ Ez Dr. Helmut Lang (Wien, Österreichische Nationalbibliothek) jóvoltából be is következett, aki volt szíves felhívni figyelmemet a bécsi bencések (Schotten) könyvtárában IV. b. 17. jelzet alatt őrzött kis füzetre, amelyet e műhelyben 1595-ben készítettek *Warhafftige Bildnuß eines Gesichts*... kezdetű címmel. A kiadvány Leonhard Püchler (Pichler) látomásáról és annak magyarázatáról szól, amely szorosan kapcsolódik egyrészt a Pichler és Stotzingen családokhoz, másrészt a vimpáci és stotzingi (lajtaszéki) kolostorokhoz. Mivel a vimpáci nyomda sorsa ezekkel szorosan összeforrt, érdemes összefoglalni az ezekre vonatkozó eddigi ismereteket, hogy világosabbá váljék egyrészt e családok és a kolostorok kapcsolata, másrészt pedig a most előkerült kis kiadvány tartalma és új adatai.

A nyugat-magyarországi Szarvkő (Hornstein) uradalmát a hozzátartozó alsó-ausztriai Seibersdorf kastélyával együtt a Fuerst-család utolsó tagjától a Tübingában, 1561. március 27-én kelt szerződés értelmében a svábországi Leonhard Pichler von Weittenneck vásárolta meg.⁶ Az új birtokos — mint titkos tanácsos és a belső-ausztriai kamara elnöke — Ferdinánd császár közvetlen szolgálatában állott. 1563-ban hangsúlyozottan dicsérték, mint aki hivatali működése során a hit dolgában „rendet tart”.⁷ Így érthető, hogy a rendkívül buzgón vallásos Pichler mindent elkövetett, hogy a protestantizmust új uradalmában is visszaszorítsa. Ennek érdekében elhatározta, hogy a Lajta jobb partján a központi fekvésű Vimpácon kolostort építtet.⁸

¹ Magyar Könyvszemle 1966. 338—344. — Burgenländische Heimatblätter 1966. 183—189.

² RMNy 735, 736, 737.

³ RMNy 862.

⁴ Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823). Eisenstadt 1972, 64—67.

⁵ Magyar Könyvszemle 1966. 338.

⁶ Századok 1903. 713—714.

⁷ MOHL, Adolf: Geschichte des Ortes und der Pfarre Stotzing [!]. Raab 1895. 5.

⁸ MOHL, Adolf: Wimpassing. Eisenstadt 1896. 6.

A jámbor Pichler azonban 1567-ben meghalt, így tervei megvalósítása végrendeletileg özvegyére és gyermekeire maradt. Egyetlen, még kiskorú fia, Maximilian 1582-ben elhunyt. Két nővére közül Magdalena férjhez ment Ruprecht von Stotzingenhez, míg Anna Maria Christoph Colona von Velshez.⁹ A bonyolult örökösödési ügyek részbeni elrendeződése után a szarvközi uradalom az idősebb Pichler-lány, Magdalena, ill. férje, az ugyancsak svábországi Ruprecht von Stotzingen tulajdonába került.¹⁰ Ezt követően kezdtek hozzá az örökösök Leonhard von Pichler kolostoralapítási terveinek megvalósításához. 1587. április 7-én helyezték el Vimpácon az alapkövet, míg az alapítólevél 1590. november 20-án kelt Bécsben. Ebben Stotzingenék a ferencesek szigorúbb, obszerváns ágának tíz tagja részére biztosították a szükséges ellátást, a Miasszonyunkról elnevezett templom felszentelésére pedig 1593. június 8-án került sor.¹¹ A templom és a kolostor építésén túlmenőleg annak berendezésének zömét is (pl. az oltárok) a Pichler és a Stotzingen-család vállalta magára. Rupprecht von Stotzingen pedig — a helyi krónika tanúsága szerint — „die ganze Lieberey”-t, vagyis egész könyvtárat adományozott a ferencesek tanulmányainak támogatására.¹²

Érdemes már csak ezért is személyével részletesebben megismerkedni. 1540 tájt született, feltehetően családjuk ősi fészkeben, a svábországi Stotzingenben. Bologna és Freiburg i. Br. egyetemén folytatott tanulmányai után 1562—1569 között a birodalmi kamarai főtörvényszéknél dolgozott Speyerben. Ezt követően a bécsi udvarba került, ahol a Habsburg-család egyes tagjai mellett bizalmi beosztásban tevékenykedett részben külföldön, részben Ausztriában. Közben egyre magasabbra emelkedett rangban és vagyonban: 1592-ben azután alsó-ausztriai helytartó lett.¹³

Magdalena von Pichlerrel 1569 tájt kötött házasságából két fia és három leánya született. Ez utóbbiak közül a középső, Magdalena lábára béna volt, így érthetően a szerzetesi élet felé irányították.¹⁴ Apja 1594-ben kolostort kívánt számára a seibersdorfi kastély közelében építtetni, azonban a mocsaras árterület erre alkalmatlannak bizonyult. Így esett a választás a Lajta jobb partján egy magasabban fekvő dombtetőre, ahol rómainak vélt romokat találtak a Németországból jött telepesek. A kialakuló új községet a birtokos saját családjáról Stotzingnak nevezte el. Egy fennmaradt, datált zárórkó alapján a kolostor építésének kezdetét 1595-re helyezték.¹⁵ 1598-ban azonban elhunyt az apáca, Magdalena von Stotzingen,¹⁶ amiért is apja az építkezést abbahagyta. 1600. május 24-én Ruprecht von Stotzingen is elhalálozott, és végakarátának megfelelően a vimpáci kolostor templomában temették el a nem sokkal korábban meghalt felesége mellé.¹⁷ Fiúk, Georg Leonhard idővel tovább folytatta a Keresztelő Szent Jánosról és Szent János evangelistáról elnevezett stotzingi templom építését, és azt 1610. június 23-án fel is szentelték. Georg Leonhart von Stotzingen 1614-ben halt meg, és végrendeletében nyugvóhelyül ő is a vimpáci templomot választotta. Ugyanakkor többek között az ottani ferencesekre is igen tekintélyes összeget, 1500 forintot hagyott.¹⁸

⁹ Századok 1903. 715.

¹⁰ MOHL, Stozing 5.

¹¹ MOHL, Wimpassing 6.

¹² MOHL, Stozing 7.

¹³ Századok 1903. 717.

¹⁴ Az irodalomban olykor összetévesztették húgával, Elisabeth-tel. — MOHL, Adolf: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Eisenstadt 1894. 239. — MOHL, Stozing 8—9. — Századok 1903. 718. — Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. II/2. Eisenstadt 1963. 993, 995.

¹⁵ MOHL, Stozing 8.

¹⁶ Allg. Landestopographie 993.

¹⁷ MOHL, Adolf: *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*. Raab 1900. 8. — Századok 1903. 719.

¹⁸ MOHL, Stozing 9.

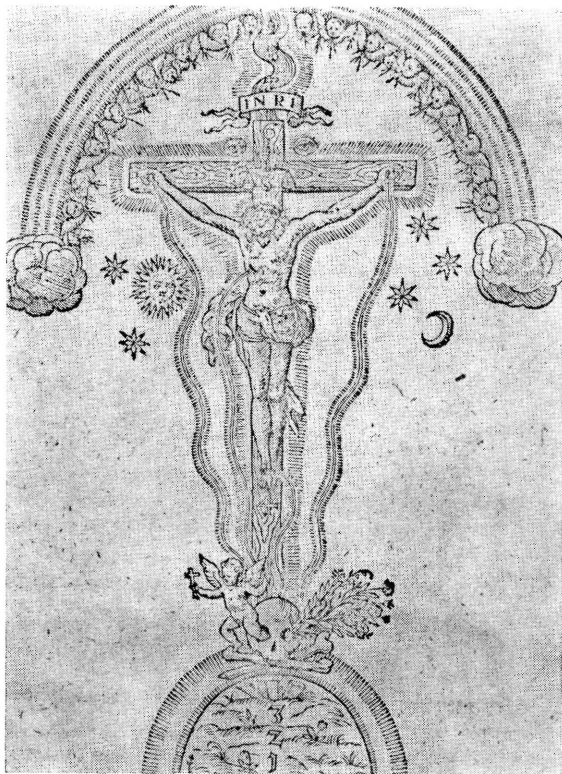
A vimpáci kolostor megszűnésének időpontjára több feltevés is létezik: egyesek ezt az 1605. évi Boesakai, vagy az 1619. évi Bethlen-féle hadak dúlásának tudták be,¹⁹ mások szerint csak 1627-ben hagyták ott a ferencesek a vimpáci házukat, ahová 1628-ban azután a minoriták költöztek be.²⁰ Az említett temetés és végrendelet kizárni látszik az 1605. évi

¹⁹ SEMMELWEIS, Buchdruck 65.

²⁰ Allg. Landestopographie 1038.

pusztulást. Valószínűbbnek tűnik az 1619. évi, amikor is magát Szarvköt, az uradalom központját is felperzselték a protestáns magyarok.²¹ E területet még 1440-ben Erzsébet, az özvegy magyar királyné elzalogosította a későbbi III. Frigyes császárnak. Mátyás király visszaesatolta ugyan Magyarországhoz, de halálát követően újra Ausztria zálogaként kezelték, és csak 1648-ban került vissza ismét Magyarországhoz.²² Az ide betört hajdúk ezért úgy vélték, hogy már Alsó-Ausztria területén járnak, így lehetséges, hogy pusztításuk még fokozottabb volt.

Rátérve a most napvilágra került két ív terjedelmű nyomtatvány ismertetésére, az irat égi jelenést ír le, amelyre 1563. június 17-én Klagenfurt közelében került sor. Hogy kinek volt ez a látomása, azt a címlap szövege név szerint nem árulja el. Ellenben elmondja, hogy az illető Károly főherceg helyett Stájerország, Karintia és Krajna hódolatát volt hivatott fogadni. A két lap terjedelmű előszó azután pontosan elmondja, hogy Leonhard Pichler von Weitteneck-ről van szó. Ő 1562-ben azt a fogadalmat tette, hogy évi jövedelmének egy tizedét Isten tiszteletére és a szegények javára fogja fordítani. Mikor a következő esztendőben az említett napon reggel hétkor az égen a keresztre feszített Krisztus képe jelent meg neki az égen, Pichler azt rögtön le is rajzolta, és utóbb meg is festette. Az erről készült 216 × 157 mm méretű fametszet a kiadványban a címlevél mögé kötve, külön mellékletként található.

²¹ Századok 1903. 720.

²² MOHL Adolf: Loreto, magyarországi búcsújáróhely története. Bp. 1909, 9.

A vimpáci nyomda most előkerült kis kiadványának törzsrésze e kép részleteit ismer-teti és magyarázza azzal a szándékkal, hogy Pichlernek a fentiekben már említett fogadal-mi tizedét milyen célra helyes fordítani. Ezek közül különleges figyelmet érdemel a nyom-dahelyre és környékére vonatkozó részletek ismertetése, amelyek kiemelésére az alábbiak-ban kerül sor.

Jézus öt sebe Szent Ferenc rendjére utal, hogy annak számára kolostor épüljön. A ke-reszt felett látható, szempár azt szimbolizálja, hogy Isten különös gondját viseli az özve-gyeknek és árváknak, miután az említett tizedet a ferenceseken keresztül ők kapták. A kereszt jobb oldalán látható két csillag arra utal, hogy majd két regula keletkezik az alapítandó kolostorban. A kereszt másik oldalán álló három csillag e regulák szerint élők részére emelendő három otthont jelképezi. Az a körülmény, hogy útközben érte Pichlert a látomás, annak előjele volt, hogy a halál is ilyen alkalommal fogja őt érni. Így is történt, amikor 1565. december 17-én Grazban elhunyt. (Tehát két évvel korábban, mint ahogy ezt eddig gondolták.) A keresztet felül félkör alakban körülvevő 21 szeráf arra utal, hogy csak ennyi esztendővel Pichler halála után teljesül fogadalma. A kis szeráf-fejek szájában látható, Krisztus koronájából származó tövises azt jelzik, hogy erről nyeri majd el nevét az alapítandó kolostorból származó két szabályzat.

A kilenc számjegy, amely alulról felfelé a keresztben látható, azt a kilenc esztendőt mu-tatja, amely alatt Pichler fogadalma megvalósul. Az alsó 1. 2. és 3. szám a vimpáci kolos-tor építésének három évnyi ideje. Az alapító letétele 1587. pünkösd előestéjén, vagyis május 16-án történt (szemben az eddig tudott április 7-tel). Az első évben a kolostor, a másodikban a templom, a harmadikban pedig az egésztest körülölelő kőfal készült el. (Ez utóbbi egyidejűsége eddig bizonytalan volt.) A 4. szám az építkezés megkezdését követő negyedik esztendőben, 1590. november 25-én a tíz ferencesnek az elkészült vimpáci kolos-torba való beköltözésére utal. (Ez tehát öt nappal az alapítólevél keltét követően tör-tént.)

Az ötödik esztendő eseménye a töviskoronáról elnevezett nővérek közösségének meg-alapítása a vimpáci kolostorban, amelyet V. Sixtus pápa (1585–1590) meg is erősített.²³ A következő, hatodik évben az említett apácaközösség a korábbinál szigorúbb, második szabályzatot kapott. Az utolsó három szám az e közösség részére épült három házépítés elkezdésének éve. Ezek közül 1593. szeptember 24-én elsőként helyezték el az alapkövét a Lajta-hegységben álló Stotzingban (két évvel korábban tehát az eddigi feltételezéseknél) egy akkori mérföldre (majdnem 10 km) a vimpáci kolostortól. A kerek templomot Jézus hétszeri vérontásának és különösen töviskoronájának tiszteletére építették, bár név-adója két Szent János: a keresztelő és az evangelista. 1594. november 25-én az „algeyi” (allgaui) „altenspergi” (altersbergi) uradalomban, „Blawhoffen” (Blonhofen)-ben, a „Ge-noch” vize mellett helyezték el alapkövét a töviskoronáról elnevezett nővérek részére készülő második otthon templomának, amelyet az idősebb és a fiatalabb Jakab apostolok-ról neveztek el. 1595-ben pedig a saulgaui „Menga” (Mengen)-ben az Ablach-folyó mellett, nem messze a Bodeni-tótól és Stotzingen ősi várától, elkezdték építeni az említett nővérek harmadik, Szent Péterről és Pálról elnevezett templomát.

Eddig a látomás és a metszet magyarázata. Ehhez azt kell még hozzáfűzni, hogy Rup-recht von Stotzingen ügyes gazdagodása során nem csupán Szarvkő és vidékét szerezte meg, hanem a német birodalmi Mengen, Altersberg és Blonhofen uradalmait is.²⁴ Tehát pontosan azokat a helyeket, ahol Stotzing után — a fenti beszámoló szerint — további kolostorok építkezésébe kezdett. A szakirodalomban nem sikerült nyomára bukkanni a

²³ Itt bizonyos zavar van az időbeliséggel vagy a pápa nevével, hiszen ez az 1591. év, a nevezett pápa pedig 1590. augusztus 27-én hunyt el.

²⁴ *Századok* 1903, 717.

Töviskoszorúról nevezett nővérek közösségének, jóllehet a szöveg kifejezetten szerzetesházról (Ordenshaus) beszél. A Stotzingban elkezdett kolostorba végül is 1644-ben szerviták költöztek be a Stotzingen-család támogatásával. Nem sokkal később Nádasdy Ferenc megvette az uradalmat, és a szerzeteseket az általa kiépített közeli Loretombba telepítette át, ahol később (1670 — 1672) ugyancsak nyomda működött.²⁵

Az 1595. évi kis vimpáci kiadvány utolsó három lapján külön fejezetként tanulságot tartalmaz, amely dicséri Pichler nagyvonalú és önkéntes fogadalmát, hogy évi jövedelmének egytizedét a szegényeknek adta. A katolikus hit védelme érdekében ezt legalkalmasabb módon a szegénységben élő, ill. a szegényeket segítő ferenceseknek tett kolostoralapítással valósította meg. Mind a látomás magyarázata, mind ez a hozzáfűzött „morál” egyértelműen a nyomtatványt megjelentető kolostor nevében és annak javára fogalmazódott anélkül, hogy ezt kifejezetten említene.

Visszatérve tehát most már a vimpáci ferences nyomdára, feltűnő, hogy bár — amint ez már a fentiekből is kiderülhetett — viszonylag igen gazdag dokumentáció áll rendelkezésre a kolostor alapítása és működése első évei történetéhez, a tipográfiát egyetlen forrás sem említi. Mindaddig, amíg nem került elő ezzel a megjelöléssel ellátott nyomdatermék, senki sem tudott róla: emléke tökéletes feledésbe merült.

Érdemes tehát a most előkerült ötödik termékével együtt végigvenni, hogy mi is állapítható meg ezek alapján erről a műhelyről. Az 1593. évi kiadvány nyolcadrét alakú, az 1595. évi negyedré, míg az 1599. évi fólió. Tartalmilag valamennyi szoros kapcsolatban áll a kolostorral. Az első három kis imádságoskönyvben a Pichler és a Stotzingen család, valamint további rokonságuk nőtagjainak egész sora olvasható, akiknek ezeket ajánlották. A most ismertetett kis kötet teljes egészében a vimpáci kolostor alapításával függ össze. Az utolsó ismert kiadvány szerzője pedig egy vimpáci ferences. Csak ennek nyelve latin, a többi négy német.

Ez egyben átvezet a nyomdai felszerelés vizsgálatához. Az akkori íratlan szabályok szerint ugyanis a latin szöveget csak antikva vagy kurzív, a németet pedig kizárólag ún. gót betűtípussal lehetett szedni. Ennek megfelelően, ráadásul nem kevesebb, mint négy fraktúr sorozat felhasználásával készült a német szöveg: a kisebb (20 soronként 92 mm) és nagyobb (116 mm) szövegtípus mellett még egy kisebb (fejezetcímhez) és egy nagyobb (címlaphoz) kiemelőtípussal. Egyetlen kiadvány egyetlen lapján²⁶ egy a fentieknél még kisebb (20 soronként 78 mm), ún. schwabacher típus is látható.

A latin szórványszavakat a német közé kis antikva szövegtípussal szedték már 1593-ban. Az 1599. évi latin egyleveles kizárólag antikvával készült. Ebben a már említett kicsinyen kívül, amelyhez azonban — igényes módon — még kapitálchen is tartozik, egy valamivel nagyobb szövegtípust is alkalmaztak, továbbá egy jelentősen nagyobb, csak verzálisból álló kiemelőtípust. Ez utóbbi állománya igen szerény lehetett, mert az egyetlen, egész sornyi szövegben kétféle méretű „E” betű is látható. Különlegességek és egyben a vimpáci kolostori nyomda viszonylag gyenge felszereltségének jele, hogy az 1595. évi kiadvány német nyelvű bibliai idézeteit a lapszélen kis méretű (20 soronként 90 mm) kurzívval szedték az „előírások” ún. gót helyett. Ezt a típust, amely különben más ismert vimpáci kiadványban nem fordul elő, sorméretéhez képest feltűnően kicsiny betűfokozata tette alkalmassá e marginális, tehát szükségszerűen rövid sorokból álló szöveg szedéséhez, amelyhez még rövidítésjeleket, abbreviaturákat is igénybe vettek.

Ugyancsak a szerény készletre utal az is, hogy 1593-ban iniciálé hiányában a különböző fokozatú típusok verzálisát használták erre a célra. A kisebb méretűeket sokszor öntött cifrákból kialakított keretbe foglalva emelték az iniciálé rangjára. 1595-ben azután a

²⁵ Magyar Könyvszemle 1975. 201—207. és 1979. 309 — 310.

²⁶ RMNy 736 (:)₁b.

három szövegrész elején feltűnik egy kb. 28×28 mm méretű iniciálésorozat egy-egy tagja, amely dús klisé-indafonataival és átlósan sávozva stílusban jól harmonizál a szövegtípusokkal. Úgy tűnik tehát, hogy némi készletbővülés történhetett 1593 és 1595 között, de az sem zárható ki, hogy a viszonylag nagy iniciálék használatát nem találták megfelelőnek az 1593. évi kis alakú, nyolcadrét kiadványokban. Az 1599. évi latin egyleveles elején egyetlen antikva „R” betű áll, ami esetleg nem is iniciálé, hanem talán egy különben ismeretlen címbetűsorozatból származik.

A névtelen vimpáci szedő igen kedvelte az öntött cifrákból álló keretezést: valamennyi ismert kiadvány címlapján ez látható. A többféle alakú kis öntvények mérete (kb. 5×5 mm) azonos, így egymással kombinálható volt. Az így kialakított sorokat egy-két-három, sőt négy párhuzamos csíkban is alkalmazták aszerint, hogy milyen szélességet igényelt a szedéstükör. Akad azonban egy további öntvény is, amely kb. 9 mm hosszú, és csak 3 mm széles. Az egyik hosszanti oldalán dupla, a másikon szimpla vonalból áll, a kettő között pedig két kicsiny karikával. Ezt azután elválasztócsikként, azonkívül a másik méretű cifrákból kialakított kisebb-nagyobb tömbök keretezésére is használták. (Ehhez sarokdarabok is rendelkezésre álltak ebből az öntvényből. Ezek ugyanis nagyobb méretben fejlécként, kisebb formátumban záródíszül szolgáltak.)

Néhány további, apró dísz is öntvény méretű, amely a vimpáci kiadványokban felismerhető. Ilyen a 16. században annyira kedvelt ún. Aldus-levél,²⁷ kis ágacska,²⁸ kis (8×10 mm) lepke (vagy lant?),²⁹ kicsiny (7×12 mm) angyalfej szárnyakkal.³⁰

Rendelkezett a kis ferences műhely néhány klisé záródíszszel is. Ilyen az a derékig ábrázolt, kis (15×25 mm) angyal, amelyet kétoldalt még lombdísz is keretez,³¹ kis (8×20 mm) füles edény,³² valamivel nagyobb (22×30 mm) női fej,³³ továbbá egy 29×41 mm méretű indafonat.³⁴ Ez utóbbi szinte megtévesztésig azonos a Manlius-, ill. a Heltai-féle nyomdában ebben az időszakban használt záródíszszel.³⁵ Utolsóinak maradt az 1595. évi kiadvány végén (B₄a) látható záródísz, amely az egyetlen ma ismert példányban sajnos erősen csonka: csak a bal felső sarka maradt meg. Szerencsére ennyi is elég az azonosításhoz, mert ez az átlósan sávozott, stilizált lombfonatokból álló záródísz a nagyszombati kiadványokban is látható.³⁶

E két utóbbi záródísz is arra utal, hogy e kliséről készült könyvdíszek feltehetően Dél-Németországból kerültek az említett hazai műhelyekbe. Alig kétséges, hogy a nyomda fentiekben felsorolt többi tipográfiai anyaga is hasonló eredetre vezethető vissza. Nagyon valószínű, hogy beszerzésére Bécsben került sor, ahol a kolostort építtető kegyúr, Ruprecht von Stotzingen — ma is fennálló — palotájában lakott.

Mindössze három fametszet az, ami a vimpáci nyomtatványokból illusztrációként ismeretes. Ezek kétségtelenül gyakorlott rajzoló és metsző alkotásai, így eredetük szinte bizonyosan bécsi. Mindhárom illusztráció a legszorosabb kapcsolatban áll a Pichler-, ill. Stotzingen-családdal. 30×26 mm méretben metszették fába e két család címerét, amelyek a legterjedelmesebb — talán első (?) — vimpáci nyomtatvány³⁷ címlapját díszítik: bal

²⁷ Pl. RMNy 736 (:), a közepén.

²⁸ RMNy 735 címszövege előtt.

²⁹ Pl. RMNy 736 8b, 26b, 94a, 141b.

³⁰ Pl. az 1595. évi címlap közepén.

³¹ Pl. RMNy 735 utolsó lap.

³² RMNy 736 37a.

³³ RMNy 736 (:), a.

³⁴ Pl. az 1595. évi kiadvány A₂b, B₂b.

³⁵ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LXXII. tábla 11. sz. és XXV. tábla 12. sz.

³⁶ Mérete 50×64 mm — Soltészné i. m. LIII. tábla 5. sz.

³⁷ RMNy 736.

oldalon a Stotzingenéké és jobboldalt a Pichleréké. Ez utóbbi megismétlődik az 1595. évi kiadvány címlapján is, hiszen az egész kis mű Leonhard Pichler 1563. évi látomásáról és ennek magyarázatáról szól. Ezt mutatja be az a 216×157 mm méretű fametszet, amelyet a címlap mögé összehajtva ragasztottak be mellékletként. Fontos illusztráció ez, hiszen a szöveg ennek részletes magyarázata.

A ma is még viszonylag alig ismert vimpáci tipográfiából az első három kiadvány³⁸ 1593-ból, a most ismertetésre került 1595-ből, míg az ötödik³⁹ 1599-ből datált. Miután a ferencesek 1590. év végén költöztek be eme új kolostorba, szükségszerűen csak ezt követően indulhatott meg az ottani nyomda, talán éppen 1593-ban. Mintha a fennmaradt három kiadvány is — összesen 24 és fél ív terjedelemben — a kezdeti nagy lendületre utalna, hiszen a két későbbi nyomtatvány összesen csak három ívet tesz ki.

Ahogy most is felbukkant egy korábbirol ismeretlen terméke, ez természetesen nem zárható ki a jövőben sem, hiszen a műhely felszerelésével együtt rendelkezésre állt legalább az 1599. évvel bezárólag. Miután a kolostor feltehetően még két további évtizedig állt, a nyomda további léte sem zárható ki, 1599 után sem. Igaz, hogy ez nem volt nyereségre törekvő vállalkozás, így nem kellett folyton üzemeltetni, mégis feltételezhető, hogy készültek ott további kiadványok is. Esetleg a nyomdahely megjelölése nélkül.

Mindent összefoglalva, a vimpáci kolostort építtető Pichler- és Stotzingen-család a kor és a környék igényéhez képest aránylag jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket. A közel tucatnyi betűtípus és könyvdísz mellett a nyomdász képességeit bizonyítja, hogy a viszonylag jobb felkészültséget kívánó piros/fekete nyomást is sokszor használta a kiemelés fokozására és a kor esztétikai követelményeinek kielégítésére. A most ismertetett 1595. évi kiadvány illusztrálására szolgáló, jó minőségű metszet pedig arra utal, hogy ennek elkészítésére a kegyúr, vagy esetleg maguk a ferencesek két évvel a műhely megindulása után is áldoztak.

Mint érdekesség, a fentiekhez még hozzáfűzhető, hogy az eddig ismert kiadványok is egészen pontosan lokalizálják a nyomda helyét,⁴⁰ de ehhez az 1595. évi címlapjának alján még két kiegészítés is olvasható: „Gedruckt zu Wimpaising an der Leytta in Ungern, im neuen Barfusser Closter bey unser lieben Frawen, in der Graffschafft Hornstain.” Tehát a már fentiekben említett és megszakítással több mint két évszázadig tartó elzárókosítás ellenére a nyomtatók igen pontosan ismerték az érvényes közjogi helyzetet, amikor a kolostort a szarvkői uradalom része gyanánt Magyarországon levőként közölték.

A most előkerült nyomtatvány leírása a RMNy részére a következő:

S 767A WARHAFFTIGE Bildnuß eines Gesichts so einem österreichischen Freyherrn Anno 63. den 17. Junii bey der Hauptstatt Clagenfurt in Kärndten am Himmel erscheinen... Wimpaising an der Leytta in Vngern MDXCV im neuen Barfusser Closter.

A₁ [1] A₂₋₄, B⁴ = [8] fol. + 1 tab. — 1 ill., orn., init.

BORSA GEDEON

³⁸ RMNy 736.

³⁹ RMNy 862.

⁴⁰ *Wimpaising an der Leytta, im new erbawten Barfusser Closter, bey unser lieben Frawen* = RMNy 735, 736, ill. *In Wimpaising novo eorundem Fratrum Minorum de Observantia Monasterio* = RMNy 862.

FIGYELŐ

A magyar sajtótörténet kettős jubileuma. Ritka, kettős évfordulóhoz érkezett hírlap-irodalmunk 1980-ban: az első hazai lap, az 1705-ben indult *Mercurius Hungaricus* (illetve *Mercurius Veridicus*) megjelenésének 275., és az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* megindításának 200. évfordulójához. Bár folyóiratunkban inkább csak akkor szoktunk jubileumokról megemlékezni, ha azt valamilyen új kutatási eredmény közlésével tudjuk összekapcsolni, ez alkalommal mégis kivételt kell tennünk. Lapunk, amely a hazai sajtótörténetnek hagyományosan egyik legilletékesebb orgánuma, és amelyben oly sok sajtótörténeti kutatási eredmény látott már napvilágot, nem mehet el szó nélkül e ritka, kettős évforduló mellett.¹ A *Magyar Könyvszemlé*t olyan nagy elődök példája kötelezi erre, mint a régi újságok és folyóiratok gyűjtésének és feltárásának, valamint történeti forrásként való felhasználásának jelentőségét európai viszonylatban is az elsők között felismerő Szinnyei József, a Széchényi Könyvtár Hírlaptárának megalapítója, továbbá Kereszty István, Ferenczy József és a magyar sajtó múltjának számos más, neves kutatója. És mindenekelőtt kötelezi erre folyóiratunk előző szerkesztője, Dezsényi Béla emléke, aki egész életét sajtónk történeti kutatásának és tudományos feltárásának szentelte. Nélkülük még ma is csak keveset tudhatnánk hírlap- és folyóiratirodalmunk múltjáról, és nem kerülhetett volna sor arra a nagy sajtótörténeti összefoglaló munkára, amelynek első kötete éppen e kettős jubileumi év előtt, 1979 könyvnapjára jelent meg.²

Az Országos Széchényi Könyvtár, amelynek keretében Szinnyei József csaknem egy évszázaddal ezelőtt, 1884-ben a Hírlaptárat megalapította, kiállítással emlékezett meg a 275, illetve 200 esztendő hazai hírlapkiadásáról. A kiállítás hírlapirodalmunk kezdetét és első századát mutatta be.

Örvendetes, hogy kiadóink sem feledkeztek meg a magyar sajtó e jelentékeny ünnepéről. A Corvina Kiadó régi hiányt pótol, amikor megjelenésének 275. évfordulójára facsimilében kiadta II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának hivatalos lapját, a *Mercurius Veridicust*.³ Erre — az évfordulótól függetlenül is — már nagyon igényt tartott a kutatás, hiszen ismeretes, hogy a lapból mindössze hat szám került elő (valószínűleg nem is jelent meg több), de még ez a hat szám sem található meg együtt egyetlen hazai

¹ Sajnos, napi- és hetilapjaink, valamint folyóirataink jelentős része ezt tette. Amennyire örvendetes volt a kivétel számban megjelenő megemlékezéseket látni (mint pl. a *Magyar Nemzet*ben, a *Magyar Hírlap*ban, az *Élet és Tudomány*ban és a pozsonyi *Irodalmi Szemlé*ben), annyira nehéz megérteni sajtónk hallgatását — saját kezdeteiről. Pedig e kezdetek nem csak mint „kezdetek” fontosak, hanem tartalmilag is sokkal jelentősebbek voltak annál, hogysem rászolgálának az utókor — és legkevésbé nem a mi korunk — közönyére.

² *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Bp. 1979. — Ismertetését l. e számunkban.

³ *Mercurius Veridicus.* Kiad. és a bevezető tanulmányt írta BENDA Kálmán. Bp. 1979. Corvina. — A kötet ismertetésére visszatérünk.

gyűjteményünkben sem. A latin nyelvű újság hírei magyar fordításban is olvashatók a kötetben, amelynek bevezető tanulmányát Benda Kálmán írta.

A *Magyar Hírmondó*val kapcsolatban — amelyből 1780—1788 között kilenc évfolyam jelent meg — már nehezebb lett volna hasonló jellegű, teljes kiadásra gondolni. A Gondolat Kiadó az első magyar nyelvű újság cikkeiből válogatást készül megjelentetni. Ez az antológia-szerű gyűjtemény a lap legjellegzetesebb és legfontosabb cikkeit és közleményeit fogja tartalmazni, a szükségesnek látszó tárgyi magyarázatokkal és bevezető tanulmánnyal. Megjelenésére remélhetőleg még a 200. évforduló évében sor kerül, és megismertetheti az olvasók szélesebb körében is hírlapirodalmunk úttörőinek munkásságát.

E két kiadvány — amely egyben a régi, jelentős újságok és folyóiratok újra történő kiadásának két legfontosabb típusát is képviseli — remélhetőleg, jubileumok nélkül is, folytatásra fog találni. Ezek a külföldön már évtizedek óta általánossá vált kiadványtípusok ugyanis egyaránt szolgálnak sajtónk múltjának, irodalomtörténetünknek és történelmünknek kutatását, valamint a színvonalas ismeretterjesztést és a bibliofilát. Egyszersmind a ritka és muzeális értékű könyvtári példányok állományvédelmét is.

KÓKAY GYÖRGY

A magyar sajtó története I. 1705 – 1848.* Mielőtt ennek az impozáns kötetnek a részletes elemzésébe fognánk, akarva-akaratlan meg kell állapítanunk: mindazok számára rendkívül jelentős vállalkozásról van szó, akik a címben jelzett időszak magyar történetének bármelyik szektorával is foglalkoznak. Mint ahogy Szabolics Miklós bevezetése megállapítja: a sajtótörténet „... része a nemzet politikai és eseménytörténetének, része egy nemzet irodalomtörténetének, tágabban: művelődéstörténetének, de egyúttal több annál: külön minőség.” (11) Tegyük hozzá azonnal: mint külön minőség lehetővé teszi, hogy az elődök, Ferenczy József, Dezsényi Béla, Nemes György, valamint a korán elhunyt Dersi Tamás nyomdokaiban végigvezesse az olvasót az 1705-ben létesített, latin nyelvű *Mercurius Hungaricus*tól kezdve egészen azokig az 1848/49-et közvetlenül megelőző lapokig, amelyek tollharcának középpontjában a XIX. századnak nemcsak egyik legnagyobb államférfia, hanem egyúttal legnagyobb publicistája is: Kossuth Lajos áll. Ez pedig azt jelenti: a kötet szerzőinek nem állott módjában, hogy az anyag feldolgozását a bevezetőben felsorolt szempontoknak csak az egyikéből végezzék el.

A magyar sajtó — s ez ennek a kötetnek a legfőbb tanulsága — a kezdetek kezdetétől (még az egészen kezdetleges ún. „referáló lapok” korszakától) egészen 1848 küszöbéig ott tartotta kezét a nemzet és az ország életének egészén. Teljesen elhibázott dolog lenne tehát, ha történetét a szerzők bármilyen egyoldalúsággal dolgoznák fel. Szabolics Miklós bevezetője — szerény mentegetőzésképpen — előadja azt is, hogy a szerzők között irodalomtörténész, politikai történész és expressis verbis sajtótörténész is van: a kötet tehát nem készült egységes szempontokkal (12), nem egyöntetű. Hogy a szerkesztő gondoskodott-e róla, vagy „önmagától”, a történeti fejlődés logikája következtében állt-e össze ez a mű mégiscsak fejlődésrajzzá, azt nehéz lenne megmondani. Az viszont bizonyos, hogy a különböző „szakmák” együttműködésére éppen a tárgyalt korszak sajtótörténetében volt szükség: — nyilvánvaló, hogy például a *Tudományos Gyűjteményről*,

* *A magyar sajtó története.* Főszerkesztő: SZABOLCSI Miklós I. kötet 1705—1848. Szerkesztette: KÓKAY György. Írták: FENYŐ István, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, T. ERDÉLYI Ilona, UGRIN Aranka. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó 832 l.

az *Athenaeum*-ról vagy éppen az *Életképekről* az irodalomtörténész, Kossuth áldozatos és nagystílű újságírói munkásságáról pedig a politikai történész tudott többet és hitelesebbet mondani. Annak ellenére, hogy sajtónk ekkor más, nálunk nagyobb és szerencsésebb sorsú nemzetekénél lényegesen szegényesebb volt, mégis olyan sokszínű és múltunknak oly nagyszámú problémáját veti fel, hogy azt csak széles látókörrrel, nagy erudícióval és — mindenekelőtt — több tudományág együttműködésével lehet megoldani.

Ebből a szempontból tartjuk nagyon szerencsésnek, hogy a két első fejezetet: a magyar sajtó európai és hazai előzményeit, az indulás nemzetközi hátterét — és 18. századi hírlap- és folyóirat-irodalmunk történetét a könyv- és hírlaptudományban, valamint az irodalomtörténetben egyaránt jártas Kókay György írta. A legkezdetlegesebb sajtóterméktől kezdve a társadalmi helyzetünk szempontjából is oly fontos *Magyar Hirmondón* át egészen első irodalmi folyóiratainkig úgy mutatja be a fejlődést, hogy több tényezőjére is egyszerre ügyel: a tárgyalta hírlap vagy folyóirat személyi, anyagi, technikai adottságait, tartalmát és politikai (társadalmi, ideológiai) mondanivalóját úgy ágyazza bele egyrészt a külföldről kapott indítások, másrészt a hazai élet politikai, gazdasági, társadalmi és általános kulturális képébe, hogy az olvasónak az az érzése támad: egyszerre kap meg Kókaytól mindent, aminek a bemutatására mások, a magyar művelődéstörténet művelésének más korszakaiban nála lényegesen terjedősebben, egy-egy sajtótermék ismertetését csak több fejezetre tagolva lettek volna képesek. Ez így a sajtótörténet írásának valóban marxista módszere, ugyanakkor a vállalkozásnak kitűnő indítása; még akkor is csak alig-alig lenne hozzátennivalónk, ha túlságosan hosszadalmasak akarnánk lenni.

Kókay nagyon ügyesen és mindvégig tapintatos gonddal mutatja be, hogy a sajtó a több nemzetiségű történeti Magyarországon miért indult el — latinul. A hírlap- és a folyóiratirodalommal kapcsolatban tudatosítja azt, amit a történészek és az irodalomtörténészek nem is olyan régóta hangsúlyoznak: az itt élő népeknek a modern (polgári) nemzeti öntudatot megelőző „hungarus” patriotizmusát, s azt, hogy ebből a kezdetben csak latin nyelvű, majd a német nyelvvel is párosuló közös „hungarus” hazafiságból, a feudális s a feudalizmusba beleilleszkedő városlakó-polgáriasodó többnyelvűségből a nemzeti nyelvűség felé tartó lassú, fokozatos folyamatnak vagyunk a tanúi. Kókay ennek a folyamatnak a sajtó szempontjából is sok kiemelkedő képviselőjéről rajzol rövid, de meggyőző portrét, s ha — például — Bél Mátyás vagy éppen Tállyai Dániel háromnyelvűségét hangsúlyozza, nem feledkezik meg a pozsonyi evangélikus liceumnak mint fontos kulturális középpontnak a bemutatásáról sem. Számos részletkérdés adódik ezzel a „hungarus” problémával kapcsolatban, itt most csak azt állapítjuk meg nagy örömmel, hogy Kókay — nagyon józan módon — regisztrálja e patriotizmus különböző árnyalatait, s akkor sem tör pálcát a szűk látóköri nacionalizmus „etikai” trónszékéről pl. egy Kollár Ádám fölött¹ (63), ha tudja, hogy szlovák származású, hogy „hungarus” patriotizmusa ellenére is megvoltak benne a szlovák (szláv) nemzeti öntudat csirái, s ha az egész akkori Magyarország számára Bécsben jelent német nyelvű *Allernädigst privilegierte Anzeigen* szerkesztését is ő irányította.

Kókay fejezete után a reformkor elsősorban irodalmi-tudományos folyóiratait, lapjait Fenyő István és T. Erdélyi Ilona, a politikai sajtót Kosáry Domokos ismerteti. Akárcsak Kókay fejezetében, a többiben is mindvégig hullámhegyeknek s völgyeknek a tanúi vagyunk egy-egy folyóirat, divatlap vagy éppen hírlap esetében, legtöbbször aszerint,

¹ Vö.: DÜMMERTH Dezső: *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése.* = Filológiai Közlemény. 1966. 391—413. — Erről szóló rövid bírálatunk: *A „hungarus” probléma és Kollár Ádám.* Uo. 1967. 227—229. — Dümmerth válasza: *Kollár Ádám problémája.* Uo. 1967. 442—444.

hogy a központi hatalom, illetőleg annak cenzúrája rövide, vagy itt-ott egy kissé lazábbra fogta-e a gyeplőt. „Haladás és maradás harca”, írja erudíciónk első nagyobb arányú folyóiratáról, a *Tudományos Gyűjteményről* Fenyő István — és joggal, mert igen nagy vulgarizálás volna, ha fejlődésünk e szakaszában „tűz és víz”-ként választanók el egymástól a visszahúzó és az előremutató erőket. Ez már csak azért is lehetetlen, mert az adott körülmények között sokszor még a legforradalmibb beállítottságú írónak, szerkesztőnek, munkatársnak is tekintettel kellett lennie a fennálló cenzúra-viszonyokra. De elhibázott dolog lett volna mai szemléletünkben egyoldalú módon kiindulva a fehér-fekete módszerével jellemezni olyan írástudókat, akik nemcsak a centrális hatalomtól voltak függő helyzetben, hanem annak a rendi világnak voltak akár nemesi, akár csak a nemességtől függő honorácior tagjai, amelynek a nemzeti haladásért vívott harcaiban számos ellentmondást találhatunk.

Fenyő István nagy erudícióval és rutinnal kíséri végig az olvasót az *Erdélyi Múzeum*-tól kezdve egészen a *Budapesti Szemléig*. Az ő fejezeteiből is kitűnik, ami egyébként a többi szerzőnél is megállapítható: amíg irodalmunk nem egy kiemelkedő alkotása eléri Európa színvonalát, addig közismert gúzsakötöttségük miatt még tudományos és irodalmi folyóirataink sem tudnak olyan tartós életű, nagy orgánummá kibontakozni, mint akár egy *Edinburgh Review*, akár egy *Revue des Deux Mondes*. Fenyő nem elégszik meg a folyóiratok puszta leírásával, bennük a (sokszor egymásnak ellentmondó) ideológiai, esztétikai, tudományos irányok elemzésével, a szerkesztők személyének és törekvéseinek bemutatásával, hosszasan, sokszor talán túl hosszadalmasan, bőbeszédűen mutatja be — sajnos — nemcsak azokat a közleményeket, tanulmányokat, értekezéseket, amelyeknek az ismerete mindenképpen szükséges sajtótörténeti fejlődésünk megértéséhez, hanem számos más művet is. Itt-ott az a benyomásunk, hogy Fenyő, a magyar kritikátörténet közismert és nagy tekintélyű szakembere² ezt a munkásságát építi bele sajtótörténeti fejtegetéseibe is. Ez az egyes folyóiratok ismerete szempontjából igen sok tanulsággal is járhat, de nem egyszer megnehezíti a fejlődés követését.

Azt viszont igen nagy elismeréssel kell hangsúlyoznunk, hogy Fenyő István — akár csak többi munkatársa — nagy körültekintéssel regisztrálja azokat a tanulságokat, amelyeket a korabeli magyar sajtó a külföldi példákban levon. Az ő esetében tudományos és irodalmi folyóiratokról van szó, s ezért irodalmi-esztétikai érzékenységének külön elismeréssel kell adóznunk.

Törökne Erdélyi Ilona — ugyancsak irodalomtörténészként — az „Ifjú Magyarország” sikertelen lapkiadási terve (*Literaturai táborozások, Táborozások az élet és irodalom köréből*, majd: *Népbarát*) mellett (560—563) az ún. irodalmi divatlapokat és a *Szépirodalmi Szemlét* mutatja be, jellegükhöz alkalmazkodva, a Fenyőétől eltérő, más módszerrel. Az idegen (külföldi) példákra ő is utal; nagy elismerésre tarthat igényt az az aprólékos gond, amellyel minden egyes lap keletkezését s egyéb adatait pontosan leírja. Fejezeteiből mégsem ez tarthat a legnagyobb elismerésre számot, hanem az, ahogyan a kor literátorainak egyéni arculatát, ennek következtében ideológiai-esztétikai beállítottságukat, szerkesztési módszerüket és — nem utolsósorban — a közönség reagálását bemutatja. Mind Fenyő István, mind T. Erdélyi Ilona beszámolója rávezeti az olvasót arra is, hogyan segítik elő az egyes sajtótermékek az egyes magyarországi kulturális központok kialakulását: a Kókay által tárgyalt korszakban Pozsony és a hatalom székhelye, Bécs után lassan, fokozatosan alakul ki Pozsony mellett Kassa, Kolozsvár, és végül, de nem utolsósorban a hosszú ideig több nyelvű Pest-Buda összefogó és irányító szerepe. Haladásnak

² Vö.: FENYŐ István: *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830*. Bp. 1976. Akadémiai 494 l.

és reakciónak egy-egy folyóiraton belül is tapasztalható, Fenyő fejezetében is hangsúlyozott együttélése: ez nemcsak fejlődéstörténeti tájékozódásunkat segíti elő T. Erdélyi Ilona beszámolóiban, hanem azt is, hogy a szerkesztők és munkatársaik fentebb már hangsúlyozott portréin túl csatározásaik, egymáshoz fűződő viszonyuk, az irodalmi élet rajzát is megkapjuk tőle. Csodálkozunk rajta, miért száraz első zenetudósunk, Mátrai-Rothkrepf Gábor szerkesztési módszere (454), hogy Vahot Imre karrierizmusa és magyarkodása hogyan ártott az egyébként jól induló *Regélő Pesti Divatlap*, illetőleg *Pesti Divatlap* színvonalának (590 és k. lk.), hogy eddigi tudásunkkal és szemléletünkkel ellentétben nem a *Honderű* szerkesztője, Petrichevich Horváth Lázár volt a „gazember”, hanem Nádaskay Lajos, akiről — Petőfi ellen intézett támadásával kapcsolatban — T. Erdélyi Ilona le is írja az idézőjelbe tett szót.

Tragikusnak mondható 19. századi fejlődésünk, legnagyobb gondolkodóink emberfeletti vergődése a Habsburg-hatalom kelepcejében elsősorban mégsem az irodalmi-tudományos lapok bemutatása, hanem a politikai sajtó elemzése során válik ellentmondást nem tűró módon szemléletessé. Kosáry Domokosról, a politikai történet szakemberéről ugyanazt el lehet mondani, amit Kókay György fejezeteivel kapcsolatban állítottunk: úgy adja elő a reá bizott lapok fejlődésrajzát, s ezzel kapcsolatban úgy állítja Kossuth Lajost fejtegetései középpontjába, hogy ugyanakkor állandóan szem előtt tartja az ország gyarmati helyzetét, a kor égető társadalmi problémáit: az arisztokrácia és a középnemesség ellentéteit, ezzel kapcsolatban a reformnemesség ellenállási mozgalmain belül a rendi örökség s a század szabadság-eszméjének, forradalmi törekvéseinek ellentmondását. Az, ahogy a levelezés formájában szétküldött *Országgyűlési Tudósítások* és *Törvényhatósági Tudósítások* történetét, Kossuthnak a nemzeti haladás érdekében kifejtett erőfeszítéseit leírja, az nemcsak hogy hitelesen rögzíti ennek a maga nemében világviszonylatban is páratlan vállalkozásnak a történetét, hanem meg is rendíti az olvasót — annak jeléül, hogy a történettudományban a múlt valóságának rögzítése és az olvasó érzelmvilágára gyakorolt hatás nem zárja ki egymást. A *Pesti Hírlap* története, Kossuth nagy egyéniségének felülkerekedése a metternichi politika mesterkedésein, a centralisták *Pesti Hírlapja*, végül a „kétféle” *Világ*: Vajda Péter plebejus ellenzékiességének szembeállítására a nemesi korlátaitól megszabadulni ekkor még ellenzéki magatartásában sem tudó Kossuthtal, a reakciós sajtó elemzése, s végül az, ahogy ez az egy államférfi szerepére termett nagy egyéniség — kényszerűségből — az Iparegyesület szerény *Hetülapjában* adta elő nagyszabású programját: — 48/49 izgalmas előkészítése. Sajtótörténet? „Külön minőség”? Az. De ahogy Kosáry megírta, egyben a korszak nemzeti történetének hiteles rekonstrukciója. Egyetlen megjegyzésünk: mintha talán egy kicsit túlzottan szigorú volna a tragikusan elmaradt nemzetét Kossuth szenvedélyességétől féltő Széchenyihez.

A kötet periodizációjához nincs sok hozzátennivalónk, még akkor sincs, ha Szabolcsi Miklós szuggesztív szemléletességgel mutatja be a történészek és az irodalomtörténészek álláspontjának különbségéből adódó dilemmát. Fenyő István szép fejezetei 1820 körül „rá is mutatnak a reformkorra jellemző eszmék korai jelentkezésére”, míg a történészek a liberális reformot óhajtó ellenzéki mozgalomra hivatkozva — csak 1830 tájára helyezik a reformkor kezdetét. (93) Ebből a szempontból a kötetben — akarva-akaratlan — mégis csak van egyenetlenség, aminthogy — valóban — arról is lehetne vitatkozni, hogy — mivel logikus folytatása az itt bemutatott előzményeknek — nem ide tartozik-e a szabadságharc sajtója is?

A bevezető határozottan hártja el magától, hogy: „El kellett tekintenünk a 19. század folyamán egyre nagyobb számban megjelenő szaklapok tárgyalásától is.” (12) Elvileg helyeseljük a szerkesztőségnek ezt az elhatározását, teljesen megnyugtatónak mégsem tartjuk. Nemcsak azért, mert íme, a *Magyar Gazdával* (586–589) kivételt tettek, mondván, hogy: „nem zárkozott egy tudományág keretei közé, hanem aktívan részt

vállalt a reformkor legégetőbb kérdéseinek megoldásában.” (586) Vajon ez csak a *Magyar Gazdáról* mondható el? Sok egyéb reformkori szaklapról nem?

Annak a problémának a taglalásával igyekszünk választ adni a feltett kérdésre, amelyet szerintünk a kötet — éppen a 19. századdal kapcsolatban — nem old meg eléggé.

Nem folytatja ott, ahol — Magyarország több nemzetiségű jellegére hivatkozva — Kókay György abbahagyta. A magyar nyelvű folyóirat és hírlapirodalom ismertetése is sokkal problémamentesebb és plasztikusabb lenne, ha folytatná Kókay gondolatát: a különböző anyanyelvű, a feudalizmus korszakának latinításában egységes „hungarus” öntudattal rendelkező népek nemzeti-nyelvi differenciálódásáért. Igaz, van a kötetben egy fejezet Ugrin Aranka tollából, amely a „Reformkori német nyelvű hírlapok és folyóiratok” címet viseli (564—569), Kosáry Domokos pedig — Kossuth harcait ismertetve — beszámol a „nemzetiségek” kérdéséről (699—713), de még ez a két (a kérdés horderejéhez képest aránylag rövid) részlet sem kapcsolódik szervesen Kókay igen helyes kiindulásához. A más nyelvű, nem magyar népek *mindvégig* jelen vannak a történeti Magyarország életében, s ha önálló nyelvi törekvéseik következtében éles harcokat vívnak is a haladást a magyarosodással azonosító magyar vezető körökkel, magatartásukban a múlt „hungarus” tudatának a nyomai mindvégig megmaradtak. Ha Kókay — szépen és körültekintően — bemutatja korszakának német nyelvű lapjai mellett a *Presspürské noviny* című, a szlovák evangélikusok biblikus cseh nyelvén szerkesztett pozsonyi hírlapot (116—117), amelynek a szerkesztőségében viszont már felvetődött a kérdés: nem kellene-e az újságot „a nép nyelvén” (értsd: szlovákul) szerkeszteni,³ — akkor a továbbiakban tudatosítani kellett volna azt is, hogy a *Tudományos Gyűjtemény*nek azt a bizonyos cikkét, amely a magyar nyelvnek a diakritikus jelű helyesírással való áttérést javasolja, és „... a szlovákok — gyalázása ellen” szól (297), nem Lassú István (!), hanem *ugyanaz* a Štefan Leška írta már kiskőrösi lelkész korában, aki annak idején a *Presspürské noviny* szerkesztője volt! Én sem Romy Károly Györgyöt, sem Čaplovics Jánost (Johann von Čaplovics-ot, Ján Čaplovič-ot) (406) nem intéztem volna el olyan röviden, mint ez a kötet: mind a ketten — ha a 19. század második évtizedében már konzervatívnak szármító ideológiából is kiindulva — *összekötő kapcsot* jelentettek a magyarok és nem magyarok között a nemzeti öntudatosodás korszakában. A *Tudományos Gyűjtemény*ben például soha annyi közlemény nem jelent volna meg Karlóca kulturális életéről, Mušicki Lukijan költészetéről, Stratimirović György pátriárkáról és más szerb egyházi, irodalmi és tudományos törekvésekről, ha nincs Romy! Nem akarjuk szaporítani a példákat annak illusztrálására, hogy erről a kérdésről Kókayn kívül a többi munkatársnak is meg kellett volna emlékeznie. Tegyük hozzá: erről a szerkesztési munka során is gondoskodni lehetett volna. Elismerjük, hogy Pyrker László nagyon előkelő, alikus, osztrákbarát főpap volt, I. Ferenc bizalmasa, a „Pyrker-pör”, Bajzáék támadása az öreg Kazinczy ellen mégsem olyan egyszerű, ahogy az a magyar irodalomtörténészek tudatában mind a mai napig élt, s ahogy ez a kézikönyv tárgyalja! (422) Vahot Imre türelmetlenségének a „nemzetiségekkel” szemben a *Pesti Divallapp*al kapcsolatban azt a magyarázatát kapjuk, hogy Eperjesen végezte iskoláit, és Sárosi Gyula barátja volt (596). Miannak idején Lőcse, Pozsony evangélikus liceumaival és más középiskolák nemzetiségi harcaival szemben éppen azt bizonyítottuk be, hogy Eperjesen Sárosi Gyula, Haan Lajos, majd Kazinczy Gábor ott-tartózkodása idején teljes volt a béke, sőt az együttműködés a magyar és a szlovák diákok „társasága” között; maga Sárosi szlovák nyelvű pajzán verseket is írt.⁴ Túl hosszúra nyúlna ez az ismertetés, ha megpróbálnók helyreigazítani Kosáry Domo-

³ Dr. Pišút, Milan: *Z dejín slovenskej literatúry. II. Od obrodnenia do rokov sedemdesiatych*. Bratislava, 1953. 15—27.

⁴ A magyar szlavisztika gyermekkorából. (Az eperjesi kör szláv vonatkozásai). Legutóbb in: *Visszhango*k. Bratislava, 1977. Madách. 47—88.

kos már említett „nemzetiségi” fejezetének apró tévedéseit, elírásait. Alapjában véve igazat ír, ha a kérdést mindössze „nemzetiségi” kérdésnek kezeljük, s nem látjuk, hogy e harc s a Kókay-bemutatta differenciálódási folyamat között szerves összefüggés van! Csak egy-két példát: Juraj (Jiri) Palkovič nem ide tartozik, hanem egy jó fejezettel előbbre, s az általa kiadott periodikák közül elsősorban nem a *Tatranká-t*, hanem a *Tydenník-et* (Hetilap: 1812—1818) kell említenünk, amelynek az alcíme: *Cysarsko Kráľovské Národný Nowiny*⁵ (Császári-királyi nemzeti újság) felháborodott tiltakozást váltott ki a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain (1817 XII. 117—124.) Ján Kollár, a szláv kölesönösség megalapítója (707, 709) más nemzedék tagja, más álláspontot is képvisel, mint Ludovít Stúr, akiben (és sorstársaiban) minden Kossuth-ellenségük és 1848/49-ben Bécshez partolásuk ellenére a „hungarus” patriotizmusnak még számos vonását meg lehet találni. Talán elég, ha itt Andrej Sládkocič-nak a *Slovenskie národný noviny*-ben közölt „Národný školi” (Nemzeti iskolák) című tanulmányát idézzük, amelyben tudatosan vallja, hogy a magyarokkal közös hazában él. Kár, hogy Kosáry a szlovák sajtó és irodalom vonatkozásában csak Vigh Károlynak — a maga idejében igen jó szerepet betöltött, ma már némileg túlhaladott — 1945-ben kelt „Hírlaptörténet”-re támaszkodik, s az azóta megjelent idevágó magyarnyelvű munkákat csak Arató Endrének kimondottan történeti jellegű a kelet-európai fejlődést összefoglaló munkája alapján veszi tekintetbe (713).

Nos, ezen a ponton kell egy-két szakfolyóirat ismertetését reklamálnunk. Ha a mű megemlékezik a két protestáns (református és evangélikus) egyházat a magyar nacionalizmus szempontjából egyesíteni akaró Zay féle akcióról (707), akkor a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról*, benne annak a Székács Józsefnek a szerepéről sem volna szabad hallgatnia, aki később éppen legnagyobb ellenfeléről, Ján Kollárról mondott és közölt nyomatásban is igen szép, emberséges és lelkésztársának költői érdemeit is kiemelő beszédet.⁶ A két- sőt többnyelvűség kérdéséről is kevés szó esik a kötetben: pedig mily jellemző, hogy például az a Martin Suchán (Szuchány Márton), aki a *Zora* című szlovák almanachba anyanyelvén ír biedermeier-romantikus elbeszéléseket,⁷ az *Orvosi Tár*-nak a magyar nyelvű rendszeres munkatársa.: Igen, „szakfolyóirat” ez az *Orvosi Tár*, de a reformkor Pest-Budája politikai és kulturális életében nemcsak a kétnyelvűség szempontjából játszott fontos szerepet!

Kosáry „nemzetiségétörténeti” fejezetében nem szól a német nyelvűség kérdéséről, talán azért, mert — mint említettük — a reformkor német sajtójáról külön fejezet szól. Sajnos ennek a fejezetnek a szemlélete alapján véve elhibázott. A magyar nemzeti mozgalomnak a német nyelv ellen vívott harca kétarcú: más, ha a bécsi udvar (és nem csak II. József) által erőszakolt, vagy az aulikus arisztokrácia által ápolt németnyelvűség ellen folyt a harc, s más, ha — akár a színjátszás, akár sajtó, akár más kulturális intézmények terén — e németnyelvűségnek ugyanúgy „nemzetiségi” vonatkozása volt, mint a szlovák- szerb- vagy éppen románnyelvűségnek. Nem igaz, hogy a szepesi németiség és az erdélyi szászok közé a magyarsághoz fűződő viszonyuk szempontjából egyenlőségi jelet lehet tenni: a „Zipserek” (a szepességi németek) sokkal nagyobb száraléka harcolt együtt — még a forradalom és a szabadságharc idején is — a magyarsággal, mint az erdély-

⁵ Dobroslav Chrobák — Oskár Ceppan: *Rukovat dejín slovenskej literatúry*. 3. kiad. Bratislava, 1949. Slov. spisovatel 180.

⁶ SZÉKÁCS József: *Merengések III.* = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1846, július 19. V. évf. 29. sz. 637—678.

⁷ SUCHÁN (Szuchány) szlovák nyelvű elbeszélései a *Zora* 1835-i évfolyamában: 159—166, 175—181, 187—232.

⁸ Ezt magyar nyelvű nekrológiában Dr. Eckstein Friderik mutatta be: *Beszéd, melyre bold. Dr. Szuchány Márton emlékeztetése, a k. budapesti orvosgyógyászati társaság 31-ikén tartott.* = *Orvosi Tár* III. évf. I. köt. 1842. jan. 9. 397.

lyi szászoké.⁹ Hadd említsük itt a könyv több helyén is (390, 752 – 754, 756, 757) szereplő Pfanschmid-Zsedényi Edén kívül mindössze a Henszlmann-családot, amely ugyancsak a Szepeességéről származott el Kassára . . . Végezetül: a magyarországi német nyelvű sajtónak legfontosabb: a többi nemzeti kultúra között végzett *közvetítő funkciójáról* nem esik szó . . .

Mindaz, amit itt kifogásképpen leírtunk, nem csökkenti e kiadvány óriási jelentőségét. Az elmondottak után talán nem hat közhelyként, ha leírjuk: hézagpótló munka. Nagy érdeklődéssel, szinte felajzottan várjuk a folytatást!

SZIKLAY LÁSZLÓ

* * *

A felszabadulás utáni szervezett, az ugyanazon tudományterületen, ismeretágban tevékenykedő szakembereknek, kutatóknak („team”-eknek) a munkáját összefogó, koordináló és irányító tudományos életnek az utóbbi években egymás után jelennek meg, ill. napjainkban vannak készülöben a magyar történelem és művelődéstörténet valamely ágazatát összefoglalóan áttekintő, ugyanakkor részletekbe menően elemző kézikönyvszerű produktumai. E több kötetes, nagy terjedelmű összegezések egyrészt a már mintegy három évtizedre visszatekintő szocialista tudományos élet eddigi eredményein alapulnak (számos résztanulmányon, monográfián, egy-egy ismeretág hazai történetét összefoglaló korábbi munkákon), másrészt felhasználják a felszabadulás előtti szocialista szellemiségű, baloldali kutatás, s a polgári tudományos élet maradandó, ma is érvényes, hasznosítható adatközléseit és megállapításait. Ilyen módon látott napvilágot a társadalomtudományok területén *A magyar irodalom története* 6 kötetben, több kötete került már az olvasókörzés kezébe a 10 kötetre tervezett *Magyarország történetének*, készülöben van a szintén több kötetben megjelenendő *A magyarországi művészetek története*, (sőt egy-egy korszakról előtanulmányokat tartalmazó gyűjteményes kötetek meg is jelentek), valamint *A magyarországi zene története*. Egy igen régóta nélkülözött, s az említett tudományterületek történetének előzetes kidolgozása nélkül nem megvalósítható, összefoglaló magyar művelődéstörténeti kézikönyv körvonalai rajzolódnak, bontakoznak ki előttünk, amikor a magyar irodalomtörténetírás, történettudomány, művészet- és zenetörténet e jelentékeny korpuszait és terveit számba vesszük, s közéjük soroljuk *A magyar sajtó története* című kiadvány 1979-ben közreadott 1. kötetét is.

A magyar sajtó története című kézikönyv, társadalomtudományunknak e 4 kötetre tervezett vállalkozása a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és a Magyar Újságírók Országos Szövetségének támogatásával készülő munka; főszerkesztője Szabolcsi Miklós.

A műnek Kókay György szerkesztésében megjelent első kötetéhez ő írt bevezetést, amelyben az egész mű céljáról, jellegéről, előkészítéséről, valamint az 1. kötetrel kapcsolatos szerkesztési, tartalmi problémákról, nehézségekről tájékoztatja az olvasót. A sajtó – megállapítása szerint – „minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője”, a sajtótörténet pedig, amikor része egy-egy nemzet politikai és eseménytörténetének, illetve irodalom- és művelődéstörténetének, egyben több is annál: „külön minőség”; és ez abból adódik, hogy a sajtó „sajátos intézményrendszer, sajátos működésű közvélemény-alakító és tükröző szerkezet”, „tömegkommunikációs médium.” A sajtótörténet tehát – s ezt már mi tesszük hozzá – a művelődéstörténet külön, speciális területe, a vele való foglalkozásnál nem elhanyagolható a Szabolcsi megfogalmazta „külön minőség”, „sajátos intézményrendszer” jellegének, minemiségének, történeti változásának, e

⁹ Vö.: S. WEBER: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900*. Igló, 1901. Josef Schmidt. 482 l.

külön specialitásainak, az ezeket alakító belső és külső tényezőknek a számbavétele, vizsgálata, illetve nem elégséges csupán a tartalom elemzése, valamint annak figyelembevétele, hogy e tartalmat milyen faktorok határozták meg egy-egy korban, továbbá: hogy e tartalom hogyan hatott egy-egy időszakban, milyen módon befolyásolta a kor arculatát, a közönség, az olvasók magatartását. Nem kielégítő tehát pl. a politikai sajtónak csupán történeti, avagy az irodalminak irodalomtörténeti szempontú tartalmi vizsgálata, elkerülhetetlen e „tömegkommunikációs médium” közvélemény-alakító és tükröző szerkezetének a „sajátos működését” is figyelemmel kísérni. A sajtótörténet e „külön-műfajúságát” azért hangsúlyozzuk már ismertetésünk kezdetén, mert — véleményünk szerint — ennek egyik-másik szerző részéről történt nem kellő figyelembevétele az oka annak, hogy az egyébként igazán tartalmas, s eddig legkidolgozottabb, legszínvonalasabb sajtótörténetünk fejezetei közt műfaji egyenetlenségek mutatkoznak, vagy pl. hogy a korszakhatárok kérdésében viták merültek fel az irodalomtörténész és történész szerzők között, s végeredményben olyan korszakolásban „állapodtak meg”, amely megfelelhet a történetírás szempontjainak, álláspontjának, de a sajtótörténész nehezen tud velük egyetérteni.

Mielőtt azonban részletesebben szólnunk az eredményekről, a tartalmi, módszertani, a szerkezeti-korszakolási problémákról, szükségesnek érezzük röviden szót ejteni a nagy volumenű, munka előzményeiről, előkészületeiről, szerzőiről, szerkesztéséről is. Ahogy a korábban említett, megjelent és megjelenőben levő, illetve megjelenendő történeti, irodalom- és művelődéstörténeti összegezek felhasználták a polgári és a szocialista tudományos élet eddigi eredményeit, úgy a sajtótörténeti kézikönyv is szükségszerűen — és természetesen kellő kritikával — támaszkodik az előzményekre. Az eddig megjelent két, teljes magyar sajtótörténeti monográfia Ferenczy József pozitívista jellegű, adatgazdag, de számos vonatkozásban elavult, helyesbítésre szoruló, múlt századi munkája, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig* (Bp. 1887.) és Dezsényi Béla—Nemes György *A magyar sajtó 250 éve* (Bp. 1954.) című, első marxista igényű összefoglalása mellett a szerzők haszonnal forgatták a sajtótörténeti bibliográfiákat — köztük első helyen a József Farkas szerkesztette *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705—1945)* című kötetet (Bp. 1972.) —, továbbá számos színvonalas résztanulmányt: korszakfeldolgozásokat, egy-egy időszaki sajtótermék történetét, vagy egy-egy szerkesztő, publicista tevékenységét feltáró monográfiákat stb. Az anyaggyűjtésben számos történész, irodalomtörténész, sajtótörténész vett részt, az anyag feldolgozását is sokan végezték, számos kutató készített olyan, gyakran hézagpótló, a korábbi „fehér foltokat” eltüntető előtanulmányokat, amelyeket a kötet szerzői eredményesen felhasználhattak.

Szabolcsi Miklós bevezető írásában külön kiemeli a fiatalon elhunyt Dersi Tamás szervező munkásságát, amellyel érdemlegesen járult hozzá a vállalkozás megvalósulásához, továbbá sajtótörténész alkatótevékenységét, amelynek eredményeit a későbbi kötetek szerzői hasznosíthatják majd. Megtisztelő kötelességünknek érezzük, hogy röviden méltassuk itt Dezsényi Bélának, a magyar sajtótörténetírás kiemelkedő egyéniségének eredményekben gazdag munkásságát is. Az elsők közé tartozott, akik Magyarországon a sajtótörténetet mint a művelődéstörténet speciális ágazatát meghonosították, kutatási módszereit kialakították, eredményesen művelték és magas színvonalra emelték. Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára munkatársaként, majd vezetőjeként alapvető munkát végzett a magyar időszaki sajtó termékeinek szisztematikus gyűjtése, könyvtári feldolgozása, illetve bibliográfiai feltárása terén. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének előadójaként, majd magántanáraként egyetemi hallgatók számos évfolyamával ismertette meg a sajtó jelentőségét, történetét, s könyvtári hasznosításának, forrásértéke sokrétű kiaknázásának a lehetőségeit. Többben közölük az ő színvonalas előadásainak hatására kezdtek sajtótörténeti kutatásokba; elég talán csak a szóban forgó kézikönyv első kötetének a szerkesztőjét, Kókay Györgyöt

említeni, de e sorok írója is az ő ösztönzése nyomán mutat érdeklődést a sajtótörténeti kérdések iránt. Dezsényi Béla éveken át sajtótörténetet adott elő az újságíróiskola hallgatóinak, a mai magyar sajtó munkásainak is, s nem utolsósorban — a már említett első magyar, marxista igényű sajtótörténeti összegezés mellett — több önálló műben s tanulmányok egész sorában fogalmazta meg egy élet kutatómunkájának sokrétű és gazdag eredményeit. Szinte egyetlen fejezete sincsen a sajtótörténeti kézikönyv első kötetének, amely ne hivatkoznék valamely írására, s ha fellapozzuk a névmutatót, nem találunk egyetlen sajtótörténészt sem, akinek a neve mögött több „lap”-számra történnék utalás, mint az ő neve után. Életműve szervesen beleépül tehát az általa is oly hön óhajtott és tervezett sajtótörténeti szintézisbe, s jelentékeny módon emeli, gazdagítja a mű tartalmi értékét.

A magyar sajtó történetének I. kötete tehát olyan kollektív vállalkozás, amely tartalmazza az elődök eredményeit is, s felhasználja a mai kutatók széles munkaközösségének anyaggyűjtő, feltáró és feldolgozó tevékenységét. A kötetet Kókay György szerkesztette, s a különböző fejezeteket — vele együtt — öten írták. A szerkesztő munkája a sajtó kialakulását, az európai és a hazai előzményeit számbavevő bevezető rész, valamint a magyarországi hírlap- és folyóiratirodalom 18. századi fejlődését bemutató teljes fejezet, továbbá a magyar jakobinus mozgalom bukása utáni sajtótörténeti szakasz egy része, az Erdélyi Múzeum, a Tudományos Gyűjtemény, a Felső Magyar Országí Minerva és az Élet és Irodalom című sajtótermékek kivételével, amelyeknek a történetét Fenyő István írta meg. Kissé sommásan megfogalmazva: Kókay György dolgozta fel a magyar sajtó történetét a kezdetektől, Rákóczi hadiújságjától, a Mercurius Hungaricustól a felvilágosodás időszakának végéig, eltekintve néhány, a felvilágosodás eszmevilágát a reformkorral összekötő, illetve a reformkort előkészítő, sőt abba átnyúló folyóirattól. A reformkor kezdete (ez a sajtótörténeti kézikönyv szerint: 1832) és az 1848-i márciusi forradalom közti időszak sajtójának a történetét négyen írták meg: a politikai sajtóét, azaz a hírlapirodalomét teljes egészében Kosáry Domokos, a folyóirat-irodalom nagy részét — kevés kivétellel — pedig Fenyő István; az 1830-as és 40-es évek divatlapjaival, Kazinczy Gábor lapalapítási tervével, Erdélyi János Magyar Szépirodalmi Szemléjével ugyanis T. Erdélyi Ilona foglalkozott, a harmincas évek ismeretterjesztő hetilapjaival, a magyarországi reformkori német nyelvű sajtóval és a mezőgazdasági szaksajtóval pedig Ugrin Aranka. A szerzők többsége a sajtótörténet régi munkása; Kókaynak, Fenyőnek, Erdélyi Ilonának, de Ugrin Arának is már korábban jelentek meg önálló munkái, illetve fontos tanulmányai azon időszakok, területek magyar sajtójáról, amelyeket a kézikönyvben is feldolgoztak.

Kókay György a sajtó kialakulását elemző első fejezetben rövid összegezést ad a sajtó előzményeinek tekinthető s a könyvnyomtatást megelőző időszak publicisztikai jellegű kéziratok irodalmáról s az újságlevelekről, majd ismerteti az első nyomtatott újságokat, továbbá az európai hírlap- és folyóirat-irodalom kibontakozását azokban a fejlett polgári államokban, amelyek politikai, gazdasági s művelődési tekintetben egyaránt elsőként igényelték az időszerű eseményekről a rendszeres időközönként történő tájékoztatást. Az időszaki sajtótermékeket ugyanis a következő lényeges ismérvek különböztetik meg egyértelműen a könyv-jellegű kiadványoktól: tartalmuk időszerűsége (az aktualitás), rendszeres időközönkénti megjelenésük (a periodicitás), s hogy tartalmuk nagyobb nyilvánosság, szélesebb olvasóközönség érdeklődésére tarthat számot (publicitás). Az időszaki sajtó előzményeinek tekinthető kézírások és nyomtatott dokumentumok is aktuális eseményekről adtak már számot, de periodicitásuk eleinte még szabálytalan volt, s később is meglehetősen nagy időközönként láttak napvilágot, időszakosságuk csak a postajáratok kiépülésével, majd a közlekedés és hírközlés fejlődésével vált rendszeressé és mind gyakoribbá, továbbá nyilvánosságuk, közönségük is hosszú időn keresztül szűkkörű volt,

a nyomdászat feltalálását, majd modernizálását követően, s az írni és olvasni tudás elterjedésével, az iskolarendszer fejlődésével lett egyre nagyobb, kiterjedtebb. Az első sajtótermékek még csak beszámoltak az eseményekről, minden kommentár, állásfoglalás nélkül közölték a híreket (referáló sajtó), csak a 18. századtól, a polgárság uralomra törekvésével kapcsolatban kapott helyet a sajtótermékekben — előbb a folyóiratokban, majd ezek hatására a hírlapokban is — a véleménynyilvánítás, az agitáció. A polgárság a feudális uralkodó rétegek elleni harcában vette igénybe a sajtót, s azon keresztül akarta meggyőzni a maga igazáról, a felvilágosult eszmék magasabbrendűségéről a szélesebb közönséget. Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is az időszaki sajtó a nyugat-európai országokhoz képest későn, csak a XVIII. században alakult ki, s létrejöttének indítékai is eltértek a fejlettebb polgári államokbeli sajtótermékekeitől. Az időszaki sajtó nyelve Nyugat-Európában szinte mindenütt már kezdetben a nemzeti nyelv volt, az első hazai újság, a *Mercurius Hungaricus* viszont latinul látott napvilágot, aminek az oka az volt, hogy nem a hazai olvasókat, hanem a külföldet kívánta tájékoztatni a korabeli nemzetközi nyelven a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről. Ezt követően is részben az iskolai latin oktatást segítő, s a latinul tudó magyar olvasókat tájékoztató latin nyelvű újságok, részben pedig a hazai német városi polgárság igényeit kielégítő német lapok láttak napvilágot, egészen a felvilágosodás időszakáig, 1780-ig, amikor megjelent az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*, amelyet 1788-ban követett első nemzeti nyelvű önálló folyóiratunk, a kassai *Magyar Museum*.

A magyar nyelvű időszaki sajtó kialakulását követően a nemzeti nyelven megjelent hírlapok és folyóiratok kerülnek a szerzők érdeklődésének, vizsgálódásának a központjába, de a továbbiakban sem hagyják figyelmen kívül az ország területén napvilágot látott idegen nyelvű periodikákat. Teljességre persze ilyen vonatkozásban nem törekedhetnek, de számot adnak a hazai közgondolkodást és tudományos, művelődési életet befolyásoló legfontosabb német nyelvű sajtótermékekről, s szólnak az országban élő egyéb nemzeti-ségek (szlovákok, románok, horvátok) első időszaki lapjairól, amelyek jelentős szerepet játszottak e népek nemzeti tudatának az alakításában, irodalmuk és nyelvük fejlesztésében. A különböző fajta magyar és idegen nyelvű sajtótermékek számának fokozatos gyarapodásával, az időben előrehaladva, a szerzők szelektálni kényszerültek. Amíg a 18. század végéig szinte minden lapot számba vehettek, addig a 19. század első felében, különösen a reformkorban, főleg az idegen nyelvű lapokat mellőzniök kellett, de nem foglalkozhattak a kevésbé fontos magyar hírlapokkal és folyóiratokkal sem. Ugyancsak tudatosan figyelmen kívül hagyták az akkor egyre jobban gyarapodó olyan szakfolyóiratokat, amelyek egy-egy szűkebb szakterület művelőinek érdeklődésére tarthattak számot, de nem szóltak a társadalom szélesebb rétegeihez, ahogy a politikai lapok s a szélesebb figyelmet ébresztő, publicisztikailag nagyobb nyilvánosságot érintő irodalmi, kulturális és társadalmi folyóiratok.

Az átgondolt és tudatos szelektálás azonban nem eredményezett hiányos, csonka sajtótörténeti áttekintést. Szabolesi Miklós a már többször említett bevezetésben szerényen „első kísérlet”-nek nevezi ugyan *A magyar sajtó történetét*, de az első kötetről — még ha vannak is a későbbiek során említendő fenntartásaink, hiányérzeteink — tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a magyar sajtó történetének 1848-ig terjedő első, igazán részletes, adatgazdag, elemzően és kritikailag feldolgozott marxista szintézise. Gazdagon dokumentálva, logikus szerkezetben mutatja be időszaki sajtónk fejlődési tendenciáinak folyamatát, de ugyanakkor e folyamatba beépítve plasztikusan elemzi az egyes válfajok, a különböző jellegű hírlapok és folyóiratok kialakulását, fejlődését, funkcióik változásait; azt pl., hogy valamely konkrét helyzetben milyen művelődési (nyelvfejlesztési, irodalom-szervezési stb.) tényezők lehettek — s voltak is — a politikai hírlapok, vagy más adottságok közt milyen progresszív politikai funkciót tölthettek be — s be is töltöttek — az

irodalmi, a kulturális folyóiratok. Érzékletesen szemléltetik tehát a szerzők azt a váltakozó szerepet, amelyet — mintegy váltógazdaságban — a hírlapok és a folyóiratok a történelmi adottságoktól, cenzúraviszonyoktól stb. függően, egymással megosztva, szellemi és politikai életünkben, művelődésünkben és közéletünkben játszottak. Ezzel magyarázható — s nem valamilyen fajta terjedelmiaránytalanságról van szó —, hogy a Martinovics-mozgalom kegyetlen elfojtását követő ferenci reakció időszakában, amikor a politikai sajtó teljesen háttérbe szorult, szinte alig létezett, Fenyő István olyan bő terjedelemben foglalkozik a reformkort előkészítő, s így egyben politikailag is fontos tudományos és irodalmi folyóiratainkkal, pl. az *Erdélyi Múzeummal*, a *Tudományos Gyűjteménnyel* s az *Élet és Literaturával*, vagy az 1830-as évek végének nehéz politikai viszonyai közepette az *Athenaeummal*. A fejlődési folyamaton belül szinte minden szerző érzékletes képet rajzol egy-egy fontos hírlapról vagy folyóiratról, illetve egy-egy jelentékeny hírlapíró-, publicista- vagy szerkesztő-egyéniségről: Kókay pl. Rát Mátyásról, Révai Miklósról és a *Magyar Hírmondóról*, Szacsavay Sándorról és a *Magyar Kurirról*, Batsányiról, Kazinczyról és a *Magyar Museumról*, illetve az *Orpheusról*, vagy Kármán Józsefről és az *Urániáról*; Fenyő Döbrentei Gáborról és az *Erdélyi Múzeumról*, Fejér Györgyről, Vörösmarty Mihályról és a *Tudományos Gyűjteményről*, Szemere Pálról, Kölcseyről és az *Élet és Literaturáról*, Bajzáról és a *Kritikai Lapokról*, Bajzáról, Toldyról, Vörösmartyról és az *Athenaeumról*; Erdélyi Ilona Mátray Gáborról és a *Regélőről*, Vahot Imréről és a *Regélő Pesti Divatlapról*, Erdélyi Jánosról és a *Pesti Divatlapról*, s a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*ről, Frankenburg Adolfról és az *Életképekről*; Kosáry Domokos Kossuthról és a *Pesti Hírlapról*, Vajda Péterről és az általa szerkesztett progresszív szemléletű *Világról*, s Dessewffy Aurélról és a *Világ* konzervatív szellemiségű korszakáról. (Ugyanakkor, amikor Kosáry a reformkori magyar politikai publicisztika csústeljesítményét, a *Pesti Hírlapot* s Kossuth itteni szerkesztői tevékenységét érdemének megfelelő terjedelemben és módon tárgyalja, Kossuth kéziratos újságjaival, az *Országgyűlési Tudósításokkal* és a *Törvényhatósági Tudósításokkal* kissé mostohán bánik, de túlzottan szűk teret szentel Széchenyi lapjának, a *Jelenkornak* is.)

Az egész kézikönyv legegyszerűsebb fejezete — szerkezetileg s az anyag feldolgozásának a módját s mélységét tekintve is — a Kókay György által megírt felvilágosodás kori sajtótörténeti szakasz. Ugyanakkor Kókay az a szerző, aki munkája során — a sajtótermékek tartalmán túlmenően — leginkább szem előtt tartja, hogy a sajtó valóban „sajátos intézményrendszer, sajátos működésű közvélemény-alakító és tükröző szerkezet”, ő az tehát, aki írásával leginkább megközelíti azt a „műfajt”, amelyet sajtótörténetnek nevezünk. Az említett „sajátosságok” figyelembevétele megmutatkozik az általa írt egész időszak egyes, konkrét sajtótermékeinek a vizsgálatánál, de az sem véletlen, hogy egyedül az ő fejezetében szerepel egy olyan rövidebb szakasz, amelynek a címe: *A hírlapkiadás szervezete a 18. században*. Ebben a részben azokkal a sajtón kívüli, illetve vele összefüggő tényezőkkel, viszonylatokkal, kapcsolatokkal foglalkozik, amelyek a sajtó jellegét, tartalmát, megjelenési lehetőségeit, közvéleményformáló hatását stb. alapvetően meghatározzák. Ilyen részcímek szerepelnek pl. az említett szakaszon belül: *A sajtó és az államhatalom*, *Az újságencenzúra hazánkban a 18. században*, *A társadalom és a 18. századi sajtó*, *Az újságírók társadalmi helyzete*, *Vélemények az újságírói hivatásról* stb. A többi szerző sem hagyja teljes mértékben figyelmen kívül ezeket és a hasonló tényezőket, viszonylatokat, helytel-közzel utalnak is rájuk, pl. Fenyő István és Erdélyi Ilona, de Kosáry Domokos a reformkor politikai sajtóját, hírlapirodalmát elemezve, a sajtótermékek alapján inkább történelmet ír, mint sajtótörténetet; igaz viszont, hogy ezt magas színvonalon, koncepciózusan.

Kosáry „történész-centrikus” szemléletének az eredménye, következménye két olyan probléma, amelyeket a kötet egyik lektora, Pándi Pál is szóvá tett lektori véleményében.

ahogy erre Szabolcsi Miklós utal a bevezetésben. A korszakolás kérdéséről, konkrétan a reformkor kezdetének „időpontjáról” s a kötet záró időhatáráról van szó. Az irodalomtörténetírás a reformkor kezdetét 1820 tájára teszi, a történettudomány viszont azon megokolással, hogy a feudalizmussal szemben álló, s a régi feudális rendi ellenzékiiségtől különböző liberális reformtörrekvések csak az 1830-as évek elején szerveződnek ellenzéki, politikai mozgalommá, ekkortól számítja a reformkort. Kosáry a történeti álláspont alapján a reformkori sajtótörténeti kezdő korszakhatárt is 1832-re teszi, nem értvén egyet a lektor javaslatával. Szabolcsi e véleményeltérést mint „a történeti és az irodalomtörténeti megközelítés különbségét” tekinti. A recensens sajtótörténeti alapon teszi magáévá Pándi álláspontját. Az irodalmi folyóiratokban, azaz a sajtóban (pl. az *Erdélyi Múzeumban*, a *Tudományos Gyűjteményben* vagy az *Élet és Literaturában*) ugyanis már az 1810-es évek második felétől jelentkeznek, s az 1820-as években egyre nagyobb teret hódítanak azok a liberális reformeszmék, amelyek a közéletben, a politikában, az országgyűlésen majd csak az 1830-as évek elején kapnak erőteljesebben hangot. Az irodalmi folyóiratok megfelelő politikai lapok hiányában ekkor is fontos politikai funkciót teljesítenek, így pl. népszerűsítik azokat a progresszív eszméket is, amelyekkel ideológiailag előkészítik a reformkort. Erre Fenyő István számos bizonyító példát említ a kor folyóiratait elemezve. Az 1832-es kezdő időhatár tehát a reformkori *politikai* sajtó kezdetének tekinthető csak, s nem általában a sajtóénak: ez az irodalomtörténeti megítéléssel egybeeső sajtótörténeti szempont alapján helyesen 1820 körül van. (Egyébként Kosáry is az „új politikai sajtó” előzményeiről szól a 365. lapon, a fejezetcímbe, s a fejezet során is mindig a *politikai* sajtót említi, nem a sajtót általában.)

Ugyancsak a lektori véleménnyel kell egyetértünk a kötet felső időhatárát tekintve is. A sajtótörténeti áttekintés az 1. kötetben 1848 márciusával zárul. Pándi azt javasolta, hogy helyesebb lett volna hozzászólni a forradalom és szabadságharc sajtójának az ismertetését is, nem érezvén indokoltnak azt a megoldást, „amely a forradalom és szabadságharc sajtóját hozzápréseli a század második felének sajtótörténetéhez.” Kosáry szerzői gyakorlata és Szabolcsi véleménye szerint „történetírásunk lényegében véve ma már abban is egyetért, hogy a korszakhatárt a feudális rendszer megdöntésénél, az 1848 tavaszi polgári forradalomnál kell meghúznunk, és hogy ami ezután következett, az már az új Magyarország történetének első fejezetét képezi.” Ez az álláspont történeti szempontból is túlságosan kategorikusan hangzik, sajtótörténeti szempontból pedig egyáltalán nem fogadható el. 1848 márciusa után a magyar sajtóviszonyokban nem valami olyan új kezdődött, amelynek az 1849 utáni, önkényuralmi sajtóállapotok a folytatásai. 1848 március 15-én a szabad sajtó forradalmi úton történt kivívásával, majd később a polgári sajtószabadság törvénybeiktatásával tetőződött, befejeződött az a küzdelem, amelyért a magyar jakobinusok, majd a reformkori liberális és demokrata nemesi, polgári és a forradalmi plebejus politikusok, írók, újságírók, szerkesztők küzdöttek. Ennek nyomán a szabadságharc idején éppen az időszaki sajtó történetében számszerűleg és tartalmilag is olyan fellendülés következett be, amelynek Világos, majd az önkényuralmi rendelkezések könyörtelenül véget vetettek. Az előzetes cenzúrát újból nem lehetett bevezetni, de egy ideig csak olyan lapokra adott engedélyt a Bach-rendszer bürokráciája, amelyek a kormány zsoldjában álltak, s minden vonatkozásban kiszolgálták az érkeiket. Sajtótörténetünk e szomorú fejezetéhez valóban kár a forradalmi idők és a szabadságharc sajtóját „hozzápréselni.”

Befejezéséért néhány fenntartásunkat fogalmaztuk meg *A magyar sajtó története* 1. kötetével kapcsolatban. Ezek az észrevételeink nem vonnak le azonban semmit azon megállapításunkból, hogy a munkát olyan alapvető fontosságú, eredményes szintézisnek tekintjük, amely egyik forrása lesz a megírandó új magyar művelődéstörténetnek. Kiegészítésként megjegyezzük még, hogy minden egyes fejezetet jól használható s a fontosabb

forrásmunkákat, szakirodalmat tartalmazó irodalomjegyzék követ. A kötet illusztrációi jól egészítik ki a szöveget, a hírlapok és folyóiratok címmutatója, valamint a névmutató — ezeket B. Juhász Erzsébet állította össze — megkönnyíti a tájékozódást a terjedelmes munkában.

FÜLÖP GÉZA

A hazai iskoladramák feltárása. A 17. és 18. századi iskolai színjátékok kutatása Magyarországon mindig az irodalomtörténeti éldeklődés peremére szorult. Még viszonylag legtöbbet a jezsuita iskoladramákkal foglalkoztak a kutatók, de ezen a területen is csak részeredményeket mutattak fel. Mostohább sors jutott a piaristák, pálosok, ferencesek, minoriták és a protestánsok iskolai színjátékainak. Az egész magyarországi iskolai színjátszásról pedig a legújabb időkig semmiféle áttekintéssel, vagy bármiféle szempontú összefoglalással nem rendelkezünk.

Persze azért a részeredményeket sem szabad lebecsülni. A kutatások három területen hoztak jelentős eredményeket. Elsősorban a *bibliográfia* körében, ahonnan voltaképp az iskoladramák feldolgozása kiindult. Nagy Sándor, Bayer József, Fináczy Ernő, Császár Elemér és Takács József összeállításaira gondolunk, amelyek bármennyire hiányosak is, további vizsgálatok kiindulópontjául szolgálhatnak.

A másik jelentős terület, ahol az irodalomtörténet eredményeket könyvelhet el: egyes magyar nyelvű *drámaszövegek kiadása*. A sort a pálos iskoladramák nyitják meg, majd a csiksomlyói misztériumok, a protestáns meg a csiksomlyói iskoladramák következnek. A drámaszövegek kiadásainak első sorozatát az Alszeghy Zsolt által válogatott drámák gyűjteménye zárta be. Ezt követően csak több mint négy évtizedes szünet után, 1960-ban látott napvilágot Kardos Tibor és Dömötör Tekla szerkesztésében a *Régi magyar drámai emlékek* című akadémiai kiadvány, amely a XVII. század végéig valamennyi addig ismert magyar nyelvű drámai emlékünket felöleli.

Végül nyilván kell tartanunk mindazokat az eredményeket is, amelyeket az *egyes drámaszövegek filológiai vizsgálata* hozott, mert végső fokon egy későbbi szintézis feltételeit biztosítják.

A részeredmények ellenére mégis az a különös helyzet, hogy a magyarországi iskolai színjátszásról lényegében igen keveset tudunk. Nem tudjuk, hogy a kollégiumokban mit játszottak, hol játszottak, mikor játszottak, kik játszottak, hogyan játszottak és kinek játszottak. Nincs áttekintésünk az iskolák műsoráról, a darabok származásáról, az előadások gyakoriságáról és nyelvéről, nem ismerjük a színjátékok időpontját, a szcenikai megvalósítás eszközeit, és úgyszólván semmit sem tudunk a közönségről. Nem tudjuk azt sem, milyen helyet foglalt el a magyarországi iskolai színjáték a kor társadalmának egészében, és hogyan kapcsolódott a társállamok, valamint egész Európa hasonló megnyilatkozásaihoz.

Tájékozatlanságunk gyökereit lényegében két objektív okra vezethetjük vissza. Az egyik a 17. és 18. századi iskolai színjátékok szinte beláthatatlan mennyisége (a két éve történt előzetes felmérés szerint hozzávetőleg tizenötezer előadásról lehet szó), amelynek még adatszerű feltárását sem vállalhatja egyetlen kutató, elemző-értékelő feldolgozása pedig majd az elkövetkező nemzedékek feladata lesz.

A másik ok, amely egy átfogó kép kialakítását gátolta, a módszerben rejlik, amellyel az iskolai színjátékokat megközelítették. A kutatók ugyanis figyelmüket általában csak egy-egy drámára összpontosították, kizárólag írott művekkel foglalkoztak, lehetőleg csak magyar nyelvű művek iránt érdeklődtek, vizsgálódásuk során pusztán irodalomesztétikai és irodalomtörténeti módszereket alkalmaztak, s végül semmiféle rendszerező elvet nem alakítottak ki, amely a feltárt adatokat egységbe foglalhatta volna.

Az utóbbi években azonban nyilvánvalóan bizonyos szemléletváltozás történt, amelynek lényege abban áll, hogy az iskolai színjátékokat nem lehet pusztán az irodalomesztétika és az irodalomtörténet oldaláról megközelíteni, hanem feldolgozásukhoz a színházesztétika és a színháztörténet eszközeit is igénybe kell venni.

A dráma ugyanis, de különösképpen az iskoladráma, nem olvasásra szánt irodalmi mű, hanem olyan alkotás, amely csak a színpadon teljesedik ki, amelynek nélkülözhetetlen eleme a látványosság (spectaculum), a színész ajkáról hallható beszéd, a szöveget kiegészítő és a néző szeme előtt lefolyó akció, valamint a jelenlevő közönség. A színjáték tehát igen komplex jelenség, s ezért az irodalommal foglalkozó diszciplínák mellett elemzéséhez nélkülözhetetlen a színháztudomány komplex módszertana is.

De a szemléletváltozás más irányban is érezhető: és ez a régi magyarországi irodalmi jelenségekkel szemben alkalmazott egyoldalú nyelvi mérték módosulása. A magyar irodalomtörténet hosszú ideig idegennek minősített és kizárt kutatási köréből minden olyan alkotást, amely nem magyar nyelven fródot. Így aztán valamiféle romantikus nacionalizmus szemléletét vetítette vissza mindenekelőtt a XVII. és XVIII. századra, amikor a hivatalos nyelv latin volt, a közép- és felsőfokú iskolákban latinul tanítottak, a tudományok művelői latinul írták munkáikat, s a városok polgárságának tekintélyes része németül beszélt.

Történeti szempontból ezért nagyon fontos, hogy számot vessünk a feudalizmus e két századának társadalmi realitásaival, s így a kutatás köréből ne zárjuk ki a kor latin, német olasz és egyéb nyelvű alkotásait sem.

Minden bizonnyal hozzájárult ehhez a szemléletváltozáshoz az iskolai színjátékok iránti érdeklődés megnövekedése a német és francia nyelvterületen, és talán még programszerűen is hozzájárult az iskoladrámákkal kapcsolatban elfoglalt felszínes állásfoglalásunk módosításához az a Lengyel Tudományos Akadémia által kidolgozott munkaterv, amely valamennyi régi lengyel iskolai színjátékra vonatkozó adat összegyűjtését, rendszerezését és kiadását indította el. A négy kötetre tervezett munka felöleli a középkortól 1765-ig, a lengyel hivatásos színjátszás megindulásáig terjedő időszak valamennyi színpadi alkotását, elsősorban az iskolai színjátékokat, a következő elosztásban: az első kötet a nyomtatásban megjelent teljes *drámaszövegek* bibliográfiai leírását, a második kötet a *programokat*, a harmadik a *kézírtos drámákat*, a negyedik pedig az *előadási adatokat*. Közülük 1965-ben és 1976-ban már megjelent az első és a második kötet.

Időközben az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztályán is érlelődött egy hasonló terv a magyarországi iskolai színjátékok felmérésére és valamiféle rendszerbe foglalására. Az osztály három vitautlést rendezett a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség keretében, amelyeken tisztázódtak a fogalmak, a módszerek, a technikai kérdések, és megalakult az a munkacsoport, amely a munkát magára vállalta. Tagjai a következők: Alszegehy Zsoltné, Busa Margit, Berczeli Károlyné, Dümmerth Dezső, Holl Béla, Hopp Lajos, Hölvényi György, Jelenits István, Kilián István, Staud Géza, Varga Imre.

A feldolgozandó anyagot a források jellege szerint osztottuk szét egymás között. Külön foglalkozunk a *nyomtatásban* megjelent *programokkal* és *szövegkönyvekkel*, a *kézírtos drámákkal*, valamint az *előadási adatok* feldolgozásával. Az adatfelvétel egységsítése és pontosítása érdekében a különböző forráscsoportok eltérő jellegzetességeinek figyelembevételével háromféle kérdőívet szerkesztettünk, amelyekre csak a válaszokat kell beírni. Ez az eljárás egyrészt gyorsítja és egyszerűsíti a munkát, kizárja a tévedést, átfedést, ismétlést, és sok tekintetben megkönnyíti az elkészült anyag rendezését és nyilvántartását is.

A módszer bevált, és a kétévi munka eredményeképpen 1979 végéig feldolgozásra került a kézírtos magyar és latin nyelvű iskoladrámáknak mintegy 60%-a, a nyomtatott programok és nyomtatásban megjelent szövegkönyvek 80%-a, az előadási adatoknak pedig

körülbelül 10%-a, ami azonban mennyiségileg mégis a legtöbb, mert az elkészült 4 kollégium előadásainak száma meghaladja az 1200-at. 1980 januárjában elkezdődött a XVIII. századi osztályra beérkezett anyagok rendszerezése, az időközben kidolgozott szerkesztési elvek alapján. *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* összefoglaló címen megvalósuló gyűjtő s kutatási program publikációs szempontból három csoportra osztható: az első s legnagyobb volumenű a jezsuita anyag; a második a többi katolikus (piarista, pálos, ferences, minorita stb.) forrásanyag; a harmadik a protestáns (református, evangélikus) iskolai színjátszásra vonatkozó forrás és irodalom. Egy ilyen gazdag és hatalmas anyag közzététele nemcsak szakmai, tudományos téren teremt fordulatot a feldolgozó és értékelő munkában, hanem általános művelődéstörténeti, sőt kelet-közép-európai kutatási szemszögből is. Ennek kimunkálása közös feladatunk.

STAUD GÉZA

* * *

A munka kezdetén legelőször tisztáznunk kellett azokat a forrásokat, amelyek újabb és újabb drámaszövegekhez, programokhoz, illetve adatokhoz vezethetnek. A gyűjtést természetesen még nem fejeztük be, s szívesen várjuk az alábbi forrásokról szóló jelzéseket. Számba kellett vennünk azokat a lehetséges közgyűjteményeket is, amelyek birtokában bármilyen típusú drámatörténeti dokumentum található. Munkánkat természetesen a két kiadványsorozat, a szövegkiadás és a drámacímjegyzék legmesszebbmenő figyelembevételével kezdtük meg és folytattuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a fentebb már említett adatlapjainkra a kiadásra csak részben kerülő latin nyelvű drámákat is felvettük. Így a már eddig is nagy mennyiségűvé duzzadt, kitöltött kérdőívek révén ma már tudni lehet, hogy hol találhatók megfelelő drámatörténeti dokumentumok.

Munkánk során az alábbi típusú forrásokkal ismerkedtünk meg:

1. XVIII. századi kézíratos források

a) *Drámaszövegek* különálló füzetekben vagy kolligátumokban. Közgyűjteményeinkben mindkét típus megtalálható. Minthogy az iskolai színjáték felekezeti iskolákban folyt, újabb előkerülésükre számítnunk még egyházi levéltárakban, illetve állami tulajdonba, megyei levéltárakba került egykori felkezeti iskolák levéltári gyűjteményeiben.

b) A jezsuita házak történeteiket három példányban voltak kötelesek lemásoltatni, egy a házban maradt, egy a provinciában járt házról házra, majd a provincia székhelyére, Bécsbe került, egy pedig a rend központjába, Rómába jutott el. A Bécsbe, illetve Rómába kerülő rövidített háztörténetek az *annuae litterae*-k. Ezekből természetesen igen sok található Bécsben, illetve Rómában, egy részük azonban a Pannonhalmi bencés levéltárban is felbukkant.

c) Igen fontos források a *Historia Domusok*. Ezekben minden jelentős iskolai eseményt előírászerűen meg kellett örökíteni az erre kijelölt háztörténet-íróknak. Így számtalan drámatörténeti adatot, címet nyerhetünk. Mellettük azonban fel-felbukkannak a közönség összetételére, reagálásra, a színpad vagy színház jellegére, a diszlemezésre vonatkozó megjegyzések.

d) XVIII. századi *iskolai diáriumokban* is lehet elszórtan találni drámatörténeti adatokat. A sárospataki jezsuita iskola diáriumából gyűjtöttünk ki pl. jó néhány címet.

e) Néhány elszórt adat került elő a korabeli *naplók*ból, *önéletrások*ból. Feltételezhető, hogy más hasonló jellegű irodalmi alkotásokból is lehet drámatörténeti adatokat kigyűjteni.

f) *Kézírtatos versgyűjteményeink* egy részében is található dráma, drámai kísérlet vagy töredék. Lehetséges, hogy éppen ezekből a gyűjteményekből nyerhetünk címetek, szövegeket a nem iskolai keretek között folyó XVIII. századi színjátszásról.

g) a jezsuita rend *abolíciós iratai* közötti inventáriumok gyakran tartalmazzák az iskolai színpad jelmeztárának a lajstromát. Ilyen adatra szintén a sárospataki jezsuita iskola drámatörténetét kutatva bukkantunk.

h) Az *iskolai házirendek* a színjátszás létéről vagy annak eltiltásáról is intézkednek.

2. Kéziratban maradt drámatörténeti feldolgozások

Számba kell vennünk a doktori disszertációkat, szakdolgozatokat, esetleg évfolyamdolgozatokat, amelyeknek szerzői egy-egy város vagy iskola történetében alaposabb ismeretre szert téve nyerhettek olyan drámacímeket, amelyek ma már a forrás kallódása vagy elveszése miatt elérhetetlenek.

3. Nyomtatott források

a) A XVIII. században számos drámaszöveget kiadtak, különösképpen a jezsuiták és a piaristák.

b) Az előadás idején, különösképpen jezsuita és piarista iskolákban, elvétele minorita iskolákban is nyomtattak *színi programot*. Ezek a címen kívül a szereplő személyeket, illetve a dráma témáját is közlik az actusok és scénák sorrendjében. Egy részüket a múlt század végén Nagy Sándor közölte, újabban pedig Holl Béla adott ki hasonlókat. A magyar programok szövegei meg is fognak jelenni a drámaszövegek mellett.

c) Különösképpen sok adatot nyerhetünk korábbi drámatörténeti, illetve iskolatörténeti dolgozatokban. Néhányban még szövegközlésre is akadhatunk. Így például a miskolci minorita iskola történetét feldolgozó dolgozatban talált néhány adat, illetve program és drámaszöveg-közlés hívta fel figyelmünket arra, hogy a ház, illetve iskola színjátszó múltját a Historia Domusból is feltárjuk. A drámaszöveg eredeti kézírata ma már elveszett.

Az imént említett forrásokban és a majd később megismerendőkben nyert alapos tájékozódás után egy minden eddigénél teljesebb képet nyerhetünk a máig is rendelkezésünkre álló szövegekről, színi programokról, egyes színjátékok címről, az előadás körülményeiről. Azt hisszük, nemcsak az irodalomtörténet nyer e munka révén további kutatásra alkalmas szövegeket, drámacímeket, hanem a magyar színháztörténet, folklór, történettudomány s még más társtudományok is további kutatásra, esetleg összegezésre alkalmas adatokhoz fognak hozzájutni.

KILIÁN ISTVÁN

* * *

Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Osztálya munkaprogramjának megfelelően, a magyarországi iskolai színjátszás felderítésére, illetőleg a források, adatok publikálására vonatkozó munka folyamán szükségszerűen felmerült a *Régi Magyar Drámai Emlékek* XVIII. századi sorozatának kiadási terve. Az általános kultúrtörténeti fontossága mellett irodalomtörténeti, nyelvtörténeti, drámatörténeti stb. igények indokolják, hogy a tudományos követelményeknek megfelelő módszerrel közlétegyük a mindedig lappangó, teljesen ismeretlen vagy csak adatszerűleg, címükről ismert iskolai előadások szövegét, összegyűjtsük a szakfolyóiratokban, értesítőkből, helyi és alkalmi kiadványokban szét-szórta anyagot, az előkerült új változatok, kiegészítő adatok alapján tökéletesítsük és egy

corpusba foglaljuk össze az ún. gyűjteményes publikációkban napvilágot látott iskoladráma-termést. Magyarországon csak a XVIII. század végén indult meg a világi színjátszás. Addig az iskolák adtak a színjátszásnak otthont. Itt nevelődött a közönség, és nagyrészt innen hajtott ki a világi drámaírás, melynek művelői nemegyszer az iskolai előadásokat alkalmazták a világi színpadokra, mint ahogyan megfigyelhető ennek fordítottja is, hogy a XVIII. század végén fellendült iskolai színjátszás — és ez érvényes a XIX. század elején is — világi színpadra szánt darabokat adott elő.

A fenti célok megvalósítását célzó tervünket a Textológiai Bizottság elfogadta. Folyik a munka, hogy az MTA tudományos kiadványainak sorozatában napvilágot lássanak a XVIII. századi magyarországi színjátszásnak — egyelőre csak magyar nyelvű emlékei. Az átfedések miatt a kiadásra szánt művek keletkezési idejének záróévül az 1800. esztendő látszik logikus határkőnek. Az egyes alkotások közlésében pedig a felekezetek, és ezen belül az egyes szerzetesrendek keretében való kiadás a legjárhatóbb útnak. Így elkülönítenénk pl. a mintegy 35 ránk maradt XVIII. századi magyar nyelvű protestáns iskolai előadást az oktató-nevelő munkával foglalkozó különböző katolikus szerzetesrendek iskoladrámáitól.

A *Régi Magyar Próza Emlékei* módjára az egyes kötetek nem egy sorozat előre meghatározott köteteként látnak napvilágot. Mindegyikük magában önálló egységet alkotva, elkészülése időrendjében kerülne kiadásra. A vállalkozás mintegy két évtizedes munkával számol. Elsőként a minorita iskoladrámák megjelentetését tervezzük, melynek sajtó alá rendezője Kilián István. A 20 minorita iskoladarab 1982 végén kerülhet nyomdába. Ezt követné a mintegy 30 drámát tartalmazó jezsuita kötet, előreláthatólag két részben. Sajtó alá rendezői Staud Géza és Alszeghy Zsoltné. Nyomtatásra kész állapotba 1984–85-ben kerül, mint ahogyan erre az időpontra tervezzük a szintén két részt alkotó protestáns iskolai drámák III. kötetét. Ez utóbbinak sajtó alá rendezője Busa Margit és Varga Imre. A további kötetek a tervezetben így következnek: IV. — Pálos drámák Alszeghy Zsoltné és Busa Margit előkészítésében (1987). V. — Ferences drámák Kilián István sajtó alá rendezésében (1989). VI. — Piarista drámák Jelenits István előkészítésében, előreláthatólag két részben. A VIII–IX. kötet tartalmazná az egyéb szerzetesrendekét, a meghatározhatatlan eredetű drámákat, illetőleg a világi darabokat. Mivel a Kardos-Dömötör-féle RMDE megjelenése óta szép számmal kerültek napfényre a XVIII. századot megelőző időkből származó drámák is, ezeket az időközben még bizonyára előkerülőkkel együtt a X. kötetben publikálnánk.

A köteteken belül az egyes darabokat a kronológia rendjében kívánjuk kiadni. A drámák írásának, előadásának, ha ez ismeretlen, lemásolásuknak, kiadásuknak éve alapján állapítjuk meg a sorrendet. A kronológián belül azonban a több műves szerzők darabjait az első drámánál közöljük. Ahol sem az előadás ideje, sem a másolás időpontja nem állapítható meg, tehát a darabok besorolása nem lehetséges, ezeket címük, ahol az nincs, kezdősoruk abc rendjében az időhöz kötött drámák után adjuk. A szövegükben ismeretlen magyar nyelvű előadások vagy az ismert idegen nyelvű darabok magyar nyelvű programját a *Függelékben* közöljük.

Főszöveggént a szerző kezeírásában ránk maradt, életében nyomtatásban megjelent textust adjuk. A XVIII. században azonban az ilyenek száma igen csekély. Az esetek nagy többségében másolatokból, sűgőpéldányokból, szövegkönyvekből kell alapos aprófilológiai munkával kiválasztani, kiadni szövegünket. Ez különösen nehéz problémát jelent olyankor, amikor a másolatok alapján mód nyílik a szöveg életének, a század folyamán való alakulásának nyomon követésére. Számos drámánk több másolatban maradt fenn. Sokkal több lehetett belőlük, mint amennyi ránk maradt, de bizonyára több másolat létezik annál, mint amennyit a kutatás nyilvántart. A cél érdekében itt is szükségünk lenne széles körű közreműködésre.

Több másolat esetén komoly szövegeltérésekkel, bővítésekkel, csonkításokkal találkozunk. Természetesen ezeket jelezzük, illetőleg közöljük kiadásunkban. Lehetetlen azonban minden változatot feltüntetnünk. Kénytelenek vagyunk a szoros értelemben vett kritikai kiadás helyett megelégednünk olyan tudományos szövegkiadással, mely főszövegként a legjobbat nyújtja. A variánsok közlésében, úgy gondoljuk, meg kell elégednünk azoknak a változatoknak a feltüntetésével, melyek értelmet, terjedelmet módosítók, a színre vitel módosítását (szereplők be- és kiiktatása) illusztrálják. El kell tekintenünk tehát pl. a szórendi változtatásoktól, a szóalak változattól, az egy-két szavas, lényegét nem érintő bővítéstől, szócserétől. A főszöveg értelmetlenségeit kijavítjuk, de nem adunk kontaminált textust. Minden javított (kurzívval szedett!) passzusnak, szónak hátul a jegyzetben megadjuk az eredetijét. A variánsokat is a szövegek után álló jegyzetben hozzuk. A főszöveg alatt csak az idegen, magyarázatra szoruló szavak jelentését, és vegyes nyelvű főszöveg esetén az idegen nyelvű mondatoknak, szövegrészeknek a fordítását szerepeltetjük. Ezzel a tetszetősebb külsőn kívül arra törekszünk, hogy a szövegmegértést segítsük. Ezt a célt szolgálja az az eljárásunk is, hogy a nem autográf, szerzői szövegekben a központosítást meg a nagy- és kisbetűk használatát a mai gyakorlatnak megfelelően megváltoztatjuk. Egyébként azonban ragaszkodunk a forrás helyesírásához, bár ez a sok kéztől eredő másolatok következtében tarkabarka képet fog mutatni.

A szöveg adatai (cím, lelőhely, különféle feldolgozások, a szöveg, illetőleg téma elő- és utóélete), a szerzőség kérdése (fordító, adaptáló, önálló szerző), a dráma forrásának és előadásának problémái (hol, mikor, kik játszották, rendezték?), a mű sajátosságai (nyelvi, stiláris, verselési jellegzetességek, szimbólumok, emblémák), a szövegkritikai magyarázatok (tárgyi jegyzetek, variánsok) a drámák folyamatosan közölt szövege után álló jegyzetekben kerülnek tárgyalásra. Takarékosági okokból a történelmi, bibliai, mitológiai stb. személy- és helynevekkel kapcsolatos tudnivalókat, minthogy ezek az egyes darabokban ismételtelen előfordulnak, a kötetek végén álló névmutatóban közöljük abc-rendben. Örvendetes, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya keretében megindult, s a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség szakértő tagjai által vállalt s eddig végzett munkájával a drámai sorozat a megvalósulás stádiumába jutoss.

VARGA IMRE

Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp. 1978. Gondolat, 449 l.

A szerző kiemelkedő kötetének tartalma egyértelmű válasz a címbe foglalt látszólagos dilemmára: „emberbarát vagy hazafi” kérdésfeltevésre; a nagy korforduló nemzeti mozgalmainak és a társadalmi haladás fejlődéstörténeti tényezőinek tanulmányozása elválaszthatatlan egymástól, ahogy a „haza és haladás” is elszakíthatatlanul összefonódtak a reformkori küzdelmekben, vagy általában a „népek tavasza” forradalmi törekvéseiben.

A nemzeti múlt korszerű vizsgálatának igényét és tudományos hasznosságát támasztja alá a szerző művelődéstörténeti szemszögből is igen tanulságos gyűjteményes kötete; könyvét olvasva valóban közel érezzük magunkhoz a felvilágosodás évtizedeit, hiszen ki tagadhatná azokat az indításokat — hangsúlyozhatjuk vele együtt —, amelyek kulturális, tudományos világképünk, politikai és filozófiai gondolkodásunk alakulásában a felvilágosodásból erednek és napjainkig hatnak. Különösen értékesek megfigyelései irodalomszociológiai és eszmetörténeti oldalról, a politikai porondon küzdő korabeli írói értelmiség szemszögéből, ti. hogyan alakultak társadalmi, világnézeti, műveltségi és öntudati össze tevői, s hogyan került szembe egymással a polgári átalakulás korában a hagyományos és az új, felfogásban és magatartásban, az írói tevékenységben és a politikai gondolkodásban.

Ennek egyik szemléltető példája a *Rousseau és Magyarország* Párizsban megjelent előadása, amelyben a *Contrat social* hazai interpretációjának elemző bemutatásával jellemzi a Bessenyeitől a megyei nemesség és a köznemesség hangadóin át, a polgári és kisenemesi értelmiség szemléletén keresztül a fiatal Berzeviczy, Kazinczy, Szentmarjay, Hajnóczy, Koppi, Belnay és Martinovics (jakobinus) értelmezésének egyre radikalizálódó vonásait. A *Társadal-*

mi szerződés közjogi és alkotmányjogi problematikája közép- s kelet-európai összefüggéseiben is fölmerül *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*, illetve *A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában* kérdéskörökben, Rousseau gondolatainak korabeli cseh, lengyel, orosz értelmezése, a *Contrat social* kiaknázása időszíveségének kiemelésével. Hasonló tanulással utalhatnánk *A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-monarchia országaiban* témájú moszkvai előadására is, amely pontos fogalmi használatra, kiegyensúlyozott kritikai álláspontra törekedve, tömör elvi meg alapozású áttekintése egy rendkívül bonyolult problémakörnek.

Nem térünk ki Benda Kálmán tanulmánykötetének sokrétű anyagára, amely a korszak lényeges kérdéseit érinti, ha nem is azonos hangsúllyal vetik föl ezeket, s mint előszavában maga is megjegyzi, a nagyobb termésből kiválogatott tanulmányok nem is mindig a történeti életben elfoglalt arányaik szerint méltatják őket. A válogatási nehézségeknél és szerkezeti arányoknál fontosabb az egész kötet egységes tematikája, a magyar felvilágosodás kora problémáinak új megközelítését szolgáló, a kutatásokat előbbre vivő polémikus tanulmányok sora. A kilenc átfogóbb tanulmány s ezeket követő kisebb írások kiterjednek a korabeli társadalomtörténet művelődési területei felé is. Például említhetnénk a *Magyarország a XVIII—XIX. század fordulóján* általános statisztikai keretben bemutatott képet, amelynek egyik külön is vizsgált, máig kevésbé feltárt területe *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*, kiegészítve egy részleteiben érdekes művelődéstörténeti összefüggésekre utaló, *A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség c. dolgozattal*. A történész egyik kedvelt kutatási területéről, a felvilágosodás korának magyarországi történetéből, több évtizedes eredményes kutatásai alapján készült tanulmánykötete a hazai művelődéstörténet föl tároinak közös nyeresége.

HOPP LAJOS

A Mindenese Gyűjtemény repertóriuma 1789—1792. Összeáll. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA. Bp. — Tatabánya, 1979. 230 l.

Az elmúlt esztendőben öröndetesen megszaporodott a fontosabb magyarországi időszaki sajtótermékek tartalmát elemzőben feltáró repertóriumok száma. Ilyen munkák közrebocsátása terén különösen a Petőfi Irodalmi Múzeumnak van jelentékeny érdeme, s egyben úttörő szerepe; Bibliográfiai Füzetek egyik sorozatában különböző szerzők összeállításában részben az 1848—49-es forradalmi és a múlt századi munkásmozgalmi lapok, illetve a 20. századi baloldali, szocialista, kommunista sajtótermékek repertóriumainak egész sorát adta már közre, s e vállalkozását a jövőben is folytatni kívánja. Vidéki könyvtáraink közül is nem egy vállalkozott rá, hogy a helyi sajtóorgánumok tartalmát ilyen módon feltárva segíti — a helytörténeti kutatáson túlmenően — általában a magyar történeti, művelődéstörténeti kutatást. S e könyvtárak repertorizáló tevékenysége nemcsak azért fontos, mert a helyi lapok így nem kerülnek el az országos problémákkal foglalkozó szakemberek figyelmét, illetve hogy ezek tartalmi megismerése árnyaltabbá, konkrétabbá teszi az általános képet az éppen vizsgált ismeretág, tudományterület, művelődési vagy politikai szektor vonatkozásában, hanem azért is, mert gyakran vidéken megjelent, de ugyanakkor a maguk idején országos jelentőségű, s napjainkban már nemegyszer ritka, s nehezen hozzáférhető sajtóorgánumok is szép számmal akadnak köztük. Ilyen, elsődlegesen politikai tartalmú lap volt pl. közvetlen Debrecen felszabadulása után, 1944. november 15. és 1945. április 6. közt a városban megjelent *Néplap*, amelynek tartalmi feltárását Király László és Tóth Ferencné készítette el, s a repertórium a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára közös kiadásában látott napvilágot. Ilyen volt továbbá — hogy a legújabb korból magyar nyelvű időszaki sajtónk kezdeti korszakába forduljunk vissza — az ismertetésünk tárgyát képező, s egyik legelső nemzeti nyelvű, enciklopedikus tartalmú és ismeretterjesztő folyóiratunk, a komáromi *Mindenese Gyűjtemény*.

A *Mindenese Gyűjtemény repertóriumát* Tapolcainé Sáray Szabó Éva állította össze, kiadását pedig az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja és a tatabányai József Attila Megyei Könyvtár közösen vállalta. A kiadók előszavából kitűnik, hogy a kötet közrebocsátásával ket-

tős célt kívántak elérni: egy település életének megismertetését az adott korban, de egyben az ország akkori helyzetének, állapotának felméréséhez is forrásértékű adatokat, adalékokat akartak szolgáltatni. Felismerve, hogy a *Mindenese Gyűjtemény* országos jelentőségű orgánuma is volt a maga korának, ezt írják: „A repertórium közzétételével megyénk művelődéstörténetének egyik korszaka előtt is szeretnénk tisztelni a XVIII. század végi Komárom országos hatókörű sajtójának elemzésével.” (3.1.) Hogy miért tartják fontosnak a *Mindenese Gyűjtemény* s általában az időszaki sajtótermékek repertóriumainak elkészítését és kiadását, arra vonatkozólag éppen Komárom jeles szülöttjének, s egyben a sajtó fontosságának tartalmi jelentőségét, óriási forrásértékét elsőként felismerő és széles körben propagáló, valamint az első hazai sajtóbibliográfiákat és repertóriumokat is összeállító id. Szinnyei Józsefnek a szavait idézik: „Kell, hogy a hírlapok tartalma, a buvárlatra alkalmassá tételessék, különben az egész óriási tömeg holt anyaggá válik, mivel a keresés sok időpazarlással jár, s e mellett sikertelen is marad, ezt tudva sokan nélkülözik a különben igen becses, de eltemetett kútforrásokat...” (3.1.)

Hogy a repertórium — a kiadónak ugyancsak az Előszóban megfogalmazott szándéka szerint — a „helytörténeti kutatásnak és az országos sajtótörténetnek” valóban „hasznos segédeszköze” lett, az elsődlegesen az összeállító, Tapolcainé Sáray Szabó Éva érdeme, s gondos, alapos, lelkiismeretes munkájának az eredménye. Ő a témakörrel: magával a *Mindenese Gyűjteménnyel*, szerkesztőjének, Péczeli Józsefnek az életével és a munkásságával, a lap létrejöttében jelentékeny szerepet játszó Komáromi Tudós Társasággal stb. hosszabb ideje foglalkozik, ahogy erről számos korábbi publikációja tanúskodik.

A repertóriumot e kiadványban is tartalmas tanulmánya vezeti be; ennek címe: *A „Mindenese Gyűjtemény” és megjelenésének körülményei*. A színvonalas ismeretterjesztő jellegű, s irodalmi hivatkozásokat is tartalmazó tanulmány feldolgozza az eddigi sajtó-, irodalom- és nyomdászattörténeti szakirodalom eredményeit, de új megállapításokat is tartalmaz, elsősorban a *Mindenese Gyűjtemény* cikkanyagára támaszkodva, a lap tartalmát elemzőben feldolgozva — természetesen egy bevezető írás biztosította terjedelmi keretek között és mélységben. Felhívja a figyelmet a felvilágosodásnak a magyar nyelvet és irodalmat megújító tendenciáira, számba veszi azokat az ország különböző részeiben alakult írói csoportosulásokat, amelyeknek működését ez a szel-

lemiség határozta meg, s amelyek céljaik megvalósítása érdekében megindították az első magyar nyelvű sajtótermékeket. Röviden bemutatja ezeket az első hírlapokat és folyóiratokat, szerkesztőiket és szerepüket a nemzeti érzés fejlesztése, s a magyar nyelv és irodalom ápolása terén. (Itt fel kell hívunk a figyelmet két olyan helytelen adatra, amelyek nyilvánvalóan „elírás” következményei. A 8. lap második bekezdésében a bécsi *Magyar Kurir* megjelenési idejeként zárójelben a következő két évszám szerepel: 1780—1834; ez helyesen: 1786—1834. Hogy a téves adat nyilvánvaló elírás, rossz gépelés eredménye, bizonyítja, hogy a szerző az előző sorban helyesen közli az indulás évét, 1786-ot. — A 9. lap elején a kassai *Magyar Museum* szerkesztőjeként Kazinczy, Batsányi és Szentjóni Szabó neve van feltüntetve; az utolsó helyesen: Baróti Szabó Dávid!)

Tapolcainé bevezető tanulmányában az időrendi számbavétel során jut el a *Mindenes Gyűjteményig*, amely II. Józsefnek a korábbi időszakokhoz képest kevésbé szigorú sajtópolitikája idején, 1789-ben indult. Külön fejezetben ismerteti a 18. század végi Komáromi életét, társadalmát, s azt a Komáromi Tudós Társaság néven ismert értelmiségi csoportosulást, amelynek létrehozója és szellemi vezére a város tudós protestáns lelkésze, Péczeli József volt, s amelynek a működése „a Mindenes Gyűjtemény kiadásában teljesedett ki.” (13. l.) A Péczeli-szerkesztette folyóirat 1789 és 1792 közti megjelenésének körülményeiről, szerkesztéséről, előfizetőiről, illetve olvasóközönségéről, jellegéről, tartalmáról, munkatársairól plasztikus kép bontakozik ki a bevezető tanulmány nyomán, amely helyesen határolja el a lap jellegében egymástól lényegesen különböző két időszakát: az 1789 januárjától 1790 júniusig terjedő elsőt, amikor — a kezdeti nehézségek után — hetente két alkalommal rendszeresen jelent meg, illetve az 1791. és 1792. évi két „darabot”, ami tulajdonképpen évkönyv formájú megjelenést jelent. Végezetül rövid kitékintést ad a város későbbi sajtójára, cím szerint is megemlítve a legfontosabb komáromi periodikákat.

A *Mindenes Gyűjtemény repertórium*a tehát az 1789 és 1790 közt hetilapként napvilágot látott sajtótermék I—IV. „Negyed-”ének, s az 1791—92-ből való V—VI. „Darab-”jának a cikkanyagát tartalmazza. Tapolcainé, ahogy a repertórium használatához írt útmutatóban is közli, minden egyes cikket felvett, akár címmel, akár anélkül látott napvilágot. A repertórium anyagának elrendezése időrendi; számonként (levelenként), egy-egy számon belül pedig a megjelenésük sorrendjében közli a

cikkeket, feltüntetve természetesen a terjedelmüket jelölő lapszámot (illetve kezdő és záró lapszámokat). Minden egyes írás (az 1.-től folyamatosan a 894.-ig) tételszámot kapott. A folytatásos cikkek annyit tételszámon szerepelnek, ahány folytatásban jelentek meg, de az elsőnél feltünteteti az összes további folytatás tételszámát. Ez az időrendi és számonkénti anyagközlés önmagában tájékoztató értékű megoldás; a repertórium használója — a folyóirat kézbevétele nélkül — képet alkothat magának, hogyan, mely szerzőknek, milyen tárgykörbe tartozó írásaiból épült fel a *Mindenes Gyűjtemény* egy-egy száma.

Egy modern, ill. mai periodika esetében a cikkek címléírása egyszerű, könnyen megoldható feladat, de a korai folyóiratok, így a *Mindenes Gyűjtemény repertórium*ának elkészítésénél is számos problémát, nehézséget jelent. A cikkeknek csak kisebb része jelent meg szerzői névvel, többségüknél vagy egyáltalán nincs feltüntetve a szerző, vagy csak betűjelek, monogramok jelzik a személyét. A szerzői névvel közölt cikkeket és a név nélkül megjelenteket névvel, ill. anélkül közli; a betűjelek többségét sikerült ugyan feloldania, de nem egészen világos számunkra, hogy a feloldás miért csak a mutatóban kapott helyet. Helyes lett volna szögletes zárójelben a címléírásban is a teljes nevet megadni, így nem kellene minden esetben a mutatóhoz fordulni, ahol — előre, a repertórium alapján nem is állapítható meg, hogy — esetleg megtalálható-e a teljes névforma.

Nem volt probléma nélküli még az egyes cikkek címeinek a felvétele, illetve közlése sem. Előfordult ugyanis, hogy a lap tartalomjegyzékén szereplő cím nem volt azonos a cikk címével, s nagyon gyakori volt az olyan eset, hogy egy-egy írásnak egyáltalán nem volt címe a szöveg előtt, de a tartalomjegyzékben igen, máskor viszont ott sem. Az összeállító gondosan számba véve a lehetséges megoldásokat, mindig következetesen járt el. Ha a szöveg előtt és a tartalomjegyzékben közölt cím megegyezett, kézenfekvő volt az eljárása; ha lényegtelen eltérés volt csak köztük, azt nem jelölte. Ha viszont a két cím lényegesen eltért egymástól, akkor a tartalomjegyzékben szereplőt is közölte a címléírás után, megjegyzésben. Ha csak a tartalomjegyzék tartalmazott címet, a cikk ez alatt került a repertóriumba; ha a tartalomjegyzék sem, akkor a szóban forgó írás tartalmát kifejező címet fogalmazott, amelyet a címléírásban szögletes zárójelben közöl. (De ha a cím nélküli közlemény első mondata kifejezte a tartalmat, akkor ezt használta fel „címként”, idézőjelbe téve.)

Szinte minden tételszámnál annotáció

követi a címleírást. A címek gyakran egyáltalán nem, máskor pedig nagyon hiányosan, elégtelenül fejezték ki a gazdag tartalmat. Ezért Tapolcainé az ilyen esetekben annotációban ad teljesebb tájékoztatást, az esetek jó részében magából az annotált cikkből vett idézeteket alkalmazva, s ezzel a lap régies stílusát, a kor hangulatát is érzékeltetni tudja a repertórium használójával.

A repertóriumban való eligazodást szolgálja a *Mutatók* összefoglaló címen szereplő, s egyetlen betűrendbe sorolt, de öt különböző tárgykörbe tartozó név-, ill. fogalomcsoport: 1. személynevek; 2. könyvek, újságok címei; 3. intézménynevek; 4. földrajzi nevek és 5. tárgyszavak. Mindezek a megfelelő tételesszámokra utalnak. E „mutatók” — lévén a repertórium rendezőelve időrendi — valóban elengedhetetlenek a több szempontú tájékozódáshoz, s — helyesen — tartalmazzák mind a címleírásokban, mind az azokat tartalmilag kiegészítő annotációkban szereplő, s a fenti kategóriákba tartozó neveket és fogalmakat. Külön ki kell emelni a könyvek és újságok címei felvételének a fontosságát, a *Mindenes Gyűjteménynek* ugyanis minden száma gazdagon ismertette mind a korabeli hazai, mind a külföldi könyv- és folyóirattermést.

A szokásosnál talán kissé bővebben és részletesebben foglalkoztunk egy olyan egyszerű és mindennapi tudományos tájékoztatási segédlet ismertetésével, amilyen egy repertórium. A *Mindenes Gyűjtemény repertóriuma* azonban megérdemli ezt a kivételes figyelmet. Két okból is: egyrészt olyan gazdag ismeretanyagot tár fel, amelyre az általános XVIII. század végi magyar művelődéstörténet művelőinek szükségük van, és szinte minden ismeretág hazai történetének e korrál foglalkozó kutatói meríthetnek belőle; másrészt a repertórium elkészítése olyan speciális feladatokat rótt az összeállítóra, amelyeknek gondos, színvonalas megoldása önmagában is tudományos teljesítmény. Az eredmény viszont ösztönző lehet más könyvtárak munkatársai számára, hogy a helységükben megjelent periodikák, elsősorban a jelentékeny, szélesebb körű érdeklődésre számotartó sajtótermékek repertóriumát összeállítsák; a helyismereti és helytörténeti kutatásnak, s az általános magyar sajtótörténet és művelődéstörténet ügyének tesznek vele szolgálatot.

FÜLÖP GÉZA

Krúdy Gyula. Bibliográfia 1892—1976. Összeáll. GEDÉNYI MIHÁLY. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1978. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek E. sorozat 2.) 474 l.

Vajon hány olyan szerencsés esetet ismer az irodalomtörténet, amikor egy — időben egyre növekedő jelentőségű — írónak olyan fogékony, értő olvasója akad, aki értékeinek felismerését a kitartó, szenvedélyes megőrzés készségeivel párosítja? Gedényi Mihály ilyen, ritkán adódóan hű, önkéntes sáfára a Krúdy életműnek. A tizennégy éves kamasz nyíregyházi lapban megjelent elbeszélésétől a Szépirodalmi Kiadó életmű kiadásának kötetéig, a spanyolul, eszperantóul megjelent íráscikig, teljességet megközelítő, hatalmas Krúdy-magángyűjteményt hívott életre a szerző évtizedek során. S ezt a legmegbízhatóbb forrásokból táplálkozó otthonosságot úgy teszi közkincsé, hogy tüzetes kiegészítő és ellenőrző munkával, példászerűen bőséges és pontos adattárát egységes, jól áttekinthető rendszerré formálja.

Gedényi Mihály igen ésszerű, jól követhető „családfa”-rendet alakít ki, vagyis Krúdy írásait évenként veszi sorra folyóiratokban, eldugott lapocskákban, albumokban megjelent cikkeitől, tárcáitól, elbeszéléseitől saját és idegen gyűjteményes kötetekig, külföldi publikációkig. S itt, az első kiadásnál nyomban rögzíti, sorsámozza a későbbi újra-megjelentetéseket, külön feltüntetve a címek, tartalmak azonosságát vagy megváltoztatásait. Az egyes kötetek ismertetéseit közvetlenül a címleírások után — gyűjteményes kiadványoknál az egyes darabok pontos felleltározása után — szerepelteti. Ezt követi a szintén minden egyes évben, s az éven belül is szoros időrendben felsorakoztatott Krúdyra vonatkozó irodalom, beleértve egy-egy kötet beharangozását, előfizetési felhívását, a neki ajánlott verseket, vagy a róla és teremtett alakjairól készült rajzokat is.

Nemcsak az egyes műveket, hanem azok egyre növekedő számú feldolgozásait is számba veszi, az újrakiadások közé besorolja, színházi dramatizálástól filmig, televízióra, rádióra történő alkalmazásig, musicalig, képregényig. Messze meghaladja az átlag bibliográfiát megfigyelései, összehasonlításai részletekbe hatoló alaposságával. Csak a Krúdy-életmű elmélyült, szenvedélyes ismerője képes felfedezni és pontosan megjelölni például az ezeket, amikor nem egy-egy teljes mű, hanem bizonyos kiemelt részlet jelenik meg újra, megváltoztatott címmel vagy címadás nélkül. Gedényi az ismétléseknek erre a típusára is felfigyel, és visszautal a kérdéses rész első, eredeti megjelenési helyére. Az egybevetések során többször korrigálja a kiadó-vállalat által tévesen jelzett adatokat. (Például az 1906-ban napvilágot látott *A szakállszárítón* című elbeszéléskötet borítóján 1907-es évszám szerepel.)

A törzsanyagot nagy körültekintéssel, gondnal megszerkesztett bevezető rész egészíti ki, majd névmutatók sorozata teszi könnyen kezelhetővé, sokoldalúan felhasználhatóvá. Gedényi Mihály külön számot vet az eddigi Krúdy-bibliográfiákkal, Kelemen-Perkátai László 1938-as szegedi dolgozatának függelékétől kezdődően. 1956-tól 1976-ig kronológiai rendben is taglalja a kötetek végén megjelent útmutatókat, kiemelve Kozocsa Sándor, Barta András, Katona Béla munkáit. Megjelöli, hogy az összesítesen túl hozzátétőleg negyedével sikerült gazdagítania az adattárat, s hogy főként a publicisztika terén rejtőzhetnek még feltérképezetlen Krúdy írások. Részletes eligazítást nyújt rendszerezéséhez, jelölésmódjához; összegyűjti betűrendben Krúdy eddig megismert álneveit, aláírásait az -a jeltől a Mélacsai, Szigeti Harkály, -y stb. megjelölésekig. A végezetül megadott mutatók alapján abc szerint visszakereshetjük nemcsak az egyes kitételeket, hanem külön-külön a novellák, cikkek, drámák, fordítások valamennyi előfordulását is. Eközben egyénien kialakított áthidaló megoldásokkal jelentékenyen hozzájárul a még tisztázásra váró műfaji kérdések áttekintéséhez. A névmutatón kívül önálló csoportban találjuk a szereplő, körülbelül 400 folyóiratot, egyéb sajtóorgánumot; illetve a 200-at meghaladó antológiát, dekameront, naptárt, rövidítések betűrendjében. Olyan ritkán forgatott forrásokkal találkozhatunk itt, mint pl. *Ugocsa és Vidéke*, *Pilishegyvidéki Hírek*, *Hannoversche Rundschau*; vagy az 1911-es *Csoda Album*, *Dáma Almanach* 1926-ból, a svéd *Ungerska Novellor siden* (1932).

Mindez izelítő csupán annak illusztrálására, hogy a Krúdyval foglalkozók munkája milyen alapvető segédeszközzel gyarapodott. A joggal őserdőhöz hasonlított, dúsán burjánzó életmű hívei és kutatói egyaránt bizalommal fordulhatnak az új bibliográfiához, melynek egyéni kódrendszerű változatát a Nyíregyházi Megyei Könyvtár adja ki. Filológusok, vagy egy majdani kritikai kiadás vállalkozói számára nélkülözhetetlen, biztos kiindulópont lesz a Gedényi-féle Krúdy.

SZÉLES KLÁRA

Kun, Eva: *Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert*. München 1978. Vg. J. KITZINGER. 356 l. (Münchener Beiträge zur Theaterwissenschaft, 11. Bd.)

Kun Évának Hevesi Sándor színházi munkásságával foglalkozó terjedelmes ta-

lumnája doktori disszertációnak készült a müncheni egyetem történelmi és művészettörténeti szakterületéhez tartozó színházi tanszéken, de terjedelme és színvonala lényegesen a szokványos doktori értekezések fölé emelik. Örvendetes tény már magában az is, hogy a szerző igyekezett kiszabadítani Hevesi Sándor szellemi örökségét elszigetelt nyelvünk szűk korlátai közül, és hogy a színháztudományi tanszék vezető tanára, Dr. Klaus Lazarowicz helyt adott a német nyelvterületen még a szakörökben sem ismert témának.

A munka rendkívül alapos felkészültségről tesz tanúságot; a szerző nemcsak Hevesi egész színházi tevékenységét és írásainak úgyszólván minden sorát ismeri, hanem a róla szóló magyar szakirodalomban is teljes tájékozottsággal mozog. Tárgyi ismeretei és módszertani iskolázottsága, akárcsak művészi ítélőképességének biztonsága, lehetővé teszik, hogy egy kiváló magyar színházi szakember nemzetközi megismertetését és elismertetését, minden propagandisztikus manipuláció mellőzéseével, a pusztá tények logikus és szemléletes bemutatásával elősegítse.

A szerző nem foglalkozik Hevesi életével, sőt kizárja vizsgálódásai köréből Hevesi sokoldalú munkásságának drámaírói, fordítói, kritikai, színingazgatói tevékenységét, hogy elemzéseinek középpontjába elsősorban a rendezőt állíthassa, mivel a rendezésben összpontosul valamennyi elméleti és gyakorlati szándéka. A rendező a közvetítő a drámaíró, a színész és a közönség között, értelmezője a műnek, tanítója a színésznek és az előadás egésze által befolyásolója a közönségnek.

Kun Éva Hevesi színpadi tevékenységének elemzését, a rendező és a drámaíró viszonylatában, Shakespeare *Antonius* és *Kleopatra*jának Hevesi-féle átdolgozásával kezdi, majd ebből kiindulva vezet végig az olvasót Hevesi Shakespeare-rendezéseim, amelyek egy nagy kísérletsorozatot, a nagy angol drámaíró műveinek különféle színpadi megoldásait tükrözik. Ez módszertanilag igen jó megoldásnak látszik, mert Hevesi életművének egyik központi problémája mindvégig Shakespeare színpadi interpretációja volt, amint az rendezéseinek és tanulmányainak egész sorából világosan kitűnik.

Ezt követően a rendező Hevesinek a színészhez való viszonyára kerül sor. A kiindulópont itt az 1904 és 1908 között működő Thália Társaság, s Hevesinek itteni tevékenységéhez kapcsolódó két könyve: *Az előadás művészete* és *A színjátzás művészete*. A disszertáció szerzője számos idézettel világítja meg fejtegetéseit, és teszi érthetővé külföldi olvasó számára is Hevesinek a szí-

nésről alkotott felfogását, amely színház-esztétikai tanításainak mindmáig legelőbb és legerősebben ható gondolatköre. E témával kapcsolatban a szerző nem mulasztja el felvilágosítani Hevesi megállapításainak Diderot-val, Sztanyiszlavszkijjal, Reinhardtal, Craiggal, Brechtrel és Brookkal érintkező, illetve az ő téziseiktől eltérő pontjait. A Hevesi tanulmányaiból vett idézetek meggyőzhetik az olvasót, miként zárkózik fel a magyar rendező a fenti nagy nevek mellé, miben előzi meg őket, és melyik megállapítása állta ki az idő próbáját.

Végül Kun Éva Hevesinek a közönséghez való viszonyát, illetve a közönségről alkotott felfogását kezdi vizsgálni. Ezen a területen Hevesinek voltaképpen úttörő szerep jutott, amelynek hatása azonban nem tört át az ország határain, és Magyarországon is elszigetelt maradt. A közönséget, mint a színhátek egyik lényeges alkotóelemét, akkor még senki sem vette számba, mint ahogy abban az időben még mindenféle szociológiai kutatás gyermekcipőben járt. Hevesi mindenesetre az elsőek közé tartozik, aki a színházi közönséget vizsgálat tárgyává tette, bár kezdetben csak pszichológiai eszközökkel közelített hozzá. Mindenesetre előfutára volt annak a stúdiumnak, amelyet ma közönségpszichológiának, vagy közönségvizsgálatnak (Publikumsforschung) neveznek.

E fejezeten belül foglalkozik a szerző Hevesinek Shawhoz, Grainville-Berkerhez és Craighez fűződő kapcsolatával. Igaza van abban, hogy a magyar színháztörténet kevés figyelmet szentelt Hevesi és Craig együttműködésének, pedig ez európai viszonylatban is nagyobb figyelmet érdemelne.

Végül a munkát egy gazdag bibliográfia zárja le, amely áttekintést nyújt Hevesi műveiről, rendezéseiről, a Hevesivel foglalkozó szakirodalomról és a szerző által felhasználott egyéb forrásokról.

Talán az egyetlen dolog, amit hiányolhatnánk Kun Éva gazdagon dokumentált és nagy felkészültséggel írott munkájában, hogy nem kapcsolja eléggé Hevesi művészi gyakorlatát és elméletét a kor társadalmi és politikai viszonyaihoz. A századforduló évtizedeiben egy akkor már idejétmúlt feudálkapitalista gazdasági rendszer és egy ugyancsak elavult nemesi nacionalista ideológia uralkodott, amely lényegében még az első világháború után is — tehát voltaképp Hevesi egész működése alatt — fennállott. Ebben a társadalmi környezetben Hevesi művészi gyakorlata és annak elméleti megfogalmazása forradalmian hatottak és szervesen kapcsolódtak ahhoz a naturalizmus és pozitivizmus ellenes áramlathoz, amely akkor a radikális polgárság

értelmiségi rétegének művészi síkon megfogalmazott programját alkotta: a szecesszióhoz. Világosan tükröződik ez Hevesi Duse-rajongásában, legjobb színészeinek — Pethes Imre, Ódry Árpád, Bajor Gizi — játéktílusában, Bánffy Miklós Bakszt hatását mutató szcenikai megoldásaiban. De a szecesszió köréhez tartoztak Magyarországon a Thália Társaság alapítói, a fiatal Lukács György és Benedek Marcell, s ennek a szellemében született meg Bartók Béla zenéje és három színpadi műve is.

Századunk nagy stílusfordulójának megvilágításában csak még inkább megnövekszik Hevesi Sándor jelentősége, mint ahogy a szecesszió mai reneszánszában is az a felismerés rejlik, hogy egész művészi életünk gyökerei, így a modern színház valamennyi stílusváltozatának kezdetei is századunk „új művészetének”, a szecessziónak forradalmi jelentőségű kezdeményeire vezethetők vissza.

STAUD GÉZA

Elisabeth Kovács: Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wiener Dom-Verlag, Wien, 1975. S. 239.

Elisabeth Kovács, a bécsi egyetem történész docense, szűkebb kutatási területének jelen munkáját a bécsi egyetem katolikus teológiai fakultásának kitűnő sorozatában, — *Wiener Beiträge zur Theologie* — annak 51. köteteként jelentette meg. A címben jelzett történelmi áramlatot — az alcímben is jelzett módon — Migazzi és Franckenberg bíborosoknak Ferdinand Stöger bécsi egyháztörténész professzor elleni harcában mutatja be.

A császári és pápai hatalom küzdelmében gyökerező „ultramontanizmus” és „állam-egyháziság” fogalmak középkori jelentése a 18. században, pontosabban 1746 és 1768 között változkon megy át: többé nem földrajzi, Alpokon-túli jelző értelme van, hanem azokat jelenti, akik egyrészt a püspöki tekintélyt felértékelő nacionalista gondolat ellen harcolnak, másrészt azokat a német ideológusokat, akik éppen e nacionalista törekvés harcosai. A szerző a bécsi papnevelő intézet könyvtárának rendezése közben bukkant azokra a vitairatokra, amelyek figyelmét a Stöger professzor körül kialakult heves vitára irányították, és ebben megragadta egy lényeges történelmi áramlat fontos mozzanatát.

1751-ben és a következő években erősödött Mária Terézia és kormánya táorekvése a pápai központi hatalom harcosainak, a jezsuiták papnevelő-monopóliumának megtörésére. A jezsuita papnevelést nem tartották már korszerűnek, a lelkipásztor-

kodás új igényeinek megfelelően. A püspöki tekintély érvényesülését szolgálták a reformtervek. Szorgalmazták a bécsi egyetem látogatását, és fokozatosan érvényesítették az állami cenzúrát, főleg a jezsuita teológusok műveinek felülvizsgálatában.

Migazzi Kristóf Antal gróf 1757-ben lett bécsi érsek, miközben néhány évi megszakítástól eltekintve, 1756 óta a váci püspökség apostoli kormányzója is volt. (II. József megvonta tőle a váci püspöki jövedelmeket 1784-ben, így megváltette tiszttségétől.) Rómában tanult, és Mária Terézia különös bizalmát bírva, több diplomáciai küldetést kapott. Frackenbergről gróf, ugyancsak a római Német Kollégium növendéke, mint Migazzi is, 1759-ben lett a belgiumi (akkor németalföldi) Mecheln érseke. Migazzi szentelte püspökké, a császárnő jelenlétében. Migazzi 1761-ben, Frackenbergről 1778-ban lett bíboros, Mária Terézia előterjesztése szerint.

Migazzi bécsi érsekségének kezdetén az ún. reformkatolicizmus eszméi Németalföldről, Itáliából, a protestáns Németországból, Franciaországból és a délnémet katolikus fejedelemségekből már erősen behatoltak az osztrák birodalom országaiba. Migazzi maga egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy a jezsuitákat megalázza. Az újonnan alapított érseki papnevelő intézet feladata volt a jezsuiták papnevelői tevékenységének ellensúlyozása. Ebbe a szemináriumba lépett be 22 évesen Ferdinand Stöger, aki Passauban kezdte tanulmányait, és 1761-ben doktorált.

A bécsi teológiai fakultás tényleges reformja 1759-ben indult. 1764-re a teológiai könyvek cenzúrábizottságát is megtisztították a jezsuitáktól, és lényegében janzenista gondolkodású szakértőkkel pólták őket.

Éppen ez az esztendő, 1764 jelenti Migazzi érsek (immár bíboros is) nagy egyházpolitikai változásának kezdetét. Egyik tényezője lehetett ennek Thun gróf halála, aki nagy tanácsadója volt addig. A febróniánus Hontheim püspök könyvét, melyet a cenzúrábizottság átengedett, a római elítélés után betiltani követelte, és végül a császárnőnél el is érte. Migazzi visszavonult az állami bizottságokból, amelyekben szavazattöbbség döntött, és „apostoli hivatalára” hivatkozva lépett fel „az egyház jogainak és szabadságának” védelmében. Adam Kollar udvari könyvtáros könyve ellen Magyarországon is tiltakoztak, és Migazzi bíboros ezt is felhasználta, amikor kifejtette: Jézus Krisztus az egyház fejévé nem a császárt, hanem Pétert tette stb. Ebből már Mária Terézia és Kaunitz kancellár is megértette Migazzi magatartásának nagy változását. További fellépéseit,

így Stöger professzor elleni vádjait is ennek fényében ítélte meg. Von Stock kanonokkal is megszakadt a bíboros barátsága, közeledett a jezsuitákhoz és más rendekhez. „Megtérésének” — a szerző szerint is — konkrét anyagi előnyei voltak, de tervei végül is meghiúsultak a kormányzat politikája és a papság többségének ellenállása miatt. A korábban általa elindított reformok gyümölcsei egyre nagyobb akadályt támasztottak újabb törekvéseivel szemben.

Az időközben bécsi egyháztörténész professzorral emelkedett Ferdinand Stöger 1776-ban adta ki „Bevezetés az egyháztörténelembe” című latin nyelvű munkáját. Stöger teológiai beállítottságát Stock kanonok, a bécsi érseki szeminárium professzorai és az olasz reformprofesszorok tanai határozták meg. Egyháztörténeti szemlélete szerint az események okait is törekedett bemutatni. A teológia történetét nem csupán a teológiai irodalom történeti fejlődésében látta, hanem a dogmatikus tételek interpretációjának történeti változásaiban is. Az egyháztörténelem helyét alapvetőnek tartotta a teológiai szakágazatokban, és ugyancsak történeti szemléletének jellegzetességét fejezte ki a szentírásmagyarázat (exegesis) jelentőségének hangsúlyozása is. Nézetei kitűnően tükrözték a múlt szemléletében a jelen nagy egyházpolitikai problémáit, amint azt nagyon jól érezte és értette meg Migazzi kardinális. A szerző részletesen elemzi Stöger művének minden vonását, forráskritikai módszerét, az újszövetségi irodalom bibliográfiáját, előző századok katolikus egyháztörténet-írásának bemutatását. Bemutatja Stöger „Introductio”-jának a felvilágosodás összefüggésében való különböző értékeléseit. A mű hatását értelmezi az a megjegyzése, hogy a Stöger által idézett irodalom nagy része ott volt a korabeli papi könyvtárakban. Így amikor Migazzi Stöger nézetei ellen harcolt, valójában igen elterjedt és közismert eszmék ellen küzdött. Stöger csak élesen fejezte ki azt, amit sok könyvben olvastak teológus kortársai.

Az ügyből — a pápai nuncius közbelépésével — per kerekedett, 1777-ben. Migazzi minden erőt mozgósított. Mint váci apostoli kormányzó, felkérte Patachich Adám kalocsai érseket is, hogy tiltakozzék Stöger könyve ellen a császárnőnél. Patachich ezt meg is tette a bécsi nunciaturán keresztül. Migazzi pártjára állt a bécsi Pazmaneum rektora, Batthyány József gróf, esztergomi bíboros primás, két görögkatolikus püspök, a passauai püspök és „az ex-jezsuiták és szerzetesek minden barátja”. A harc különböző híresztelések és kiadványok révén az egész osztrák intelligenciát lázba hozta, pártokra szakította. Ignaz, Müller prépost,

Mária Terézia gyóntatója, a színfalak mögött váltott leveleivel Stöger védelmében állt. Végül is a vizsgálatot lezárták, és Stöger könyvét az uralkodónő nem tiltotta be. Am nem sokkal később az öregedő Mária Terézia úgy rendelkezett, hogy a könyvet teljesen át kell írnia a professzornak, és addig nem használható.

A per iratai, főleg Migazzi és Stöger vitairatai híven tükrözik a kor teológiai és egyházpolitikai nézeteinek polarizálódását. A szerző kitűnően elemzi és mutatja be ezeket. Szóba került itt az egyházi tanítóhivatal illetékessége, a teológia professzorok felelőssége és feladata, a cenzúra illetékessége, módja, a pápai és püspöki joghatóság kérdése — mindmegannyi olyan probléma, mely maig vitákat vált ki a katolikus egyházon belül és kívül egyaránt. A középkor értékelése, a reformáció és ellenreformáció jelentősége, a zsinat tekintélyének kérdése — mindez pl. a II. Vatikáni Zsinat fényében vizsgálva különösen érdekes eszmétörténeti eredményekre vezetne.

Stöger pere kompromisszummal végződött, híven tükrözve azt a helyzetet, amelyben Mária Terézia és udvara élt: hol a jezsuiták, hol pedig a janzenisták vonzásának engedve. Stöger professzor maradt. II. József idején pedig művét újra kinyomtatták, terjesztették. Számos kiadvány dícsérte Stöger állhatatosságát, eszméi tisztaságát. 1786-ban Stöger löweni professzor és szemináriumi rektor lett. Utódát hozzá hasonlóan vádolta Migazzi.

Elisabeth Kovács könyvének további fejezetében bemutatja az osztrák fennhatóság alá tartozó Németalföld szellemi helyzetét a 18. század elején, majd Stöger löweni munkásságát. 1786-ban új alapítású szeminárium élére került, és ezzel egyidőben a császár elrendelte a löweni egyetem bécsi mintájú reformját is. Franckenberg bíboros ügyesebben politizált, bár ő is tiltakozott Stöger és egy másik bécsi professzor kinevezése ellen. A löweni új szeminárium megnyitása után nyilvánvalóvá vált azonban, hogy itt nem tanai, hanem osztrák mivolta miatt vár kudarc Stögerre. Ezt siettette a teológusok 1786 decemberében kitört lázadása az idegenek ellen. Stöger lemondott, majd a változó politikai fejlemények következtében visszatért egy időre. Végül is 50 esztendőskorában, 1787 őszén nyugdíjasként tért vissza Bécsbe. 81 éves korában halt meg, több mint egy évtizeddel Migazzi bíboros halála után, 1816 február 1-én. 276 forint, könyvek, iratok, néhány kopott bútor, ruha és négy paróka volt egész hagyatéka.

E mű egyetlen professzor életének és életművének alapos kutatásokon nyugvó bemutatásával a 18. századi Ausztria poli-

tikai és szellemtörténeti képéhez nyújt eleven, érdekes adalékokat. Stöger németalföldi kudarcának hátterében, mint Magyarországon is, afeltörő nemzetiségi törekvések álltak, és ezek fordítottak szembe a politikailag, kulturálisan mértékadó rétegeket a modern eszmeáramlatokkal is.

ROSDY PÁL

Van der Heide, A.: Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. IX, 127, [1] l.

M. Steinschneider 1858-ban adta ki a leideni héber kéziratok katalógusát (*Catalogus Codicum Hebraeorum Bibliothecae Academiæ Lugduno-Batavae*). Ehhez a munkához kapcsolódik a jelen kiadvány. Három részre oszlik: 1. A gyűjtemény története. 2. Kiegészítés a Steinschneider-féle katalógushoz. 3. Az újabb szerzemények jegyzéke.

1. Az anyag négy részből tevődik össze: Codices Scaligerani, Codices Warneriani, Codices Post-Warneriani, Codices Hebraici additi.

A gyűjtemény alapja J. J. Scaliger orientalista (1540—1609) 18 héber kézírata. Ez támpont az alapítás dátumára.

2. A kiegészítés kiterjed olyan részletekre, amelyekre a kutatás Steinschneider idején még nem volt tekintettel. Így akkor a zsidó művészettörténet terra incognita volt. Most megtudjuk (61. l.), hogy MAIMONIDES Móre-ja (Scal. 6.) gazdagon van díszítve, öt egészlapos illusztráció akad. Vagy pl. felsorolja a héber költemények és piyyutok kezdő sorait.

3. Az újabb gyarapodás között van egy nagyértékű is: Jomtov Lipmann MÜHLHAUSEN Széfer Niccáchon c. polemikus műve (66—67. l. Hebr. 98.), amelyet 1400 nyarat követően fejezett be a másoló. A kolofonban megemlékezik egy zsidómészárlásról, amelynek nyolcvan estek áldozatul.

Magyar szempontból érdekes Paulus GRONGYOS Radices Hebraeae etc. című, 34 lapos kézírata (99—100. l. Acad. 68.). A szerző Albert Schultens tanítványa volt.

A mű a zsidó bibliográfiai irodalom nélkülözhetetlen segédkönyve.

SCHEIBER SÁNDOR

Ein kurtzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Hasonmás-kiadás. A tanulmányt írta Anneliese SCHMITT. Leipzig 1979, Insel-Verlag. CXXX lev., 77 (3) l.

Szándukunk könyvkiadásának egyik nem jelentéktelen vívmánya, hogy korszerű hasonmás-kiadásokban új életre tud kelteni olyan több évszázados könyveket, amelyek

egykor nemcsak szövegükkel, hanem képzetindító illusztrációikkal is szórakoztatták olvasóikat, s hatásuk szinte napjainkig nyomon követhető. Ilyen művet ad újra közre a lipcsei Insel-Verlag szép hasonmása. Till Eulenspiegel alakja ugyanis nemcsak a német irodalmi köztudatban él, hanem a legtöbb európai országban ismert. A kalandjait elbeszélő mű a XVI. század első felében csaknem hússzor jelent meg, s e kiadásokból nem azért maradt fenn oly kevés példány, mert a veszedelmes hatású könyvnek — „pestifer liber”-nek — minősített köteteket megsemmisítették, hanem mert szételvásták azokat. Az 1530-as évektől kezdve terjedt el fordításokban: holland, francia, angol, lengyel, svéd, finn, orosz és latin kiadásokban.

A későbbi Eulenspiegel-feldolgozások közül itt csupán Gerhart Hauptmann komikus eposzára és Richard Strauss zenei átdolgozására utalunk, meg a leghíresebbre, Charles de Coster *La légende d'Eulenspiegel et de Lamme Goedzak* című regényére. Ez utóbbi is számos fordításban vált Európa-szerte ismertté. Legjobb magyar kiadásai a Kossuth Nyomdában jelentek meg 1957—1977 között, Illyés Gyula és Szabó Lőrinc fordításával, Romain Rolland előszavával. A népszerű téma korábbi magyar változata Schöpfung Aladár *Tillinkó kópéságai* című munkája, amely 1928-ban a Franklin Kiadónál látott napvilágot.

Miben rejlik az a különös varázs, amelylyel e mű évszázadok óta ébren tartja Európa különböző népeiben az érdeklődést? Mindenekelőtt Till Eulenspiegel személyiségében, illetve írói jellemzésében: abban a sajátos magatartásban, amely teljes mértékben eltér az átlagemberétől: Eulenspiegel még halottnak is külön, nem fekszik, hanem áll a sírjában. Nem pozitív hős, de nem is az udvari bolond típus képviselője; inkább az örök tréfacsináló, a kópé, az éles szemű utazó, a mindig kívül álló megfigyelő keveréke s az igazság keresője. Olyan különös tehetség, aki királyok, hercegek, püspökök szórakoztatása közben is lényegében az emberi fonákosságokat, társadalmi visszasságokat pellengezteti ki. Ezért lett Till Eulenspiegel egy kissé az elnyomottakért szót emelőik jelképe s olyan irodalmi alak, aki az okos érvelés, a kacagtató s egyben elgondolkoztató tréfa fegyverével bírálja a ferde élethelyzeteket, az elmaradottságot, a szociális jogtalanságokat. S mivel ilyen szöszlőkre mindig szükség van, ezért kerülhetett a 16. századból való möltni sírkövére a következő felirat: „Hei läwet noch”.

Kalandjainak életrajzi utalásai szerint Till Eulenspiegel 1300—1350 között élt. Kneitlingenben, a braunschweigi her-

cegségben született, ahol ez a családnév a 14—15. században is kimutatható. Schleswig tartományban, Möltnben halt meg. Újabb kutatások tisztázták, hogy az életét s az utólag neki tulajdonított kalandokat 96 történetben összefoglaló mű — sokáig ismeretlen — szerzője az ugyancsak braunschweigi származású Hermann Bote. A Till Eulenspiegel alapján Bote kora egyik legjobb prózaírójának számít. A 16. század első évtizedében, 1509 körül készülhetett el e művével, amely egy nemrég felfedezett kiadás szerint 1510—1511 táján kerülhetett első ízben a közönség elé.

A most megjelent hasonmás a gothai Forschungsbibliotheken unikuma, az 1519. évi strassburgi Grüninger-kiadás alapján készült. Negyedréte alakú, 130 leveles kötetként hozta forgalomba Johann Grüninger a várhatóan sikert hozó munkát. Szövegét a korabeli kedvelt gót (schwabacher) betűkkel szedték, s fametszetes illusztrációkkal szemléltették. Strassbourg a népszerű művek kiadásának egyik centruma volt a 16. század elején, ahol nemcsak a drága, tudományos kiadványokat, hanem a népkönyveket is gazdagon illusztrálták. A közel ötven évig működő Grüninger-nyomda e hagyomány egyik jeles képviselőjének tekinthető. Kétúró művészekkel állt kapcsolatban, számtalan fametszettel rendelkezett, de arra is gondja volt, hogy az illusztrációk ellenére olcsón hozhassa forgalomba kiadványait. A költségek csökkentése céljából összeilleszthető képrészletekből mozaikszerűen alakította ki illusztrációit. A Till Eulenspiegel 86 fametszete közül 74 így készült. Bár ezt az illusztrációs eljárást már a 16. században támadták, a közönségigényt jól ismerő nyomdászok továbbra is felhasználták minden lehetőséget arra, hogy népszerű köteteket olcsón dohassák piacra. Igazuk volt. Ha a neves Koberger-kiadóvállalat az első nyomtatott világkrónikában, Hartmann Schedel művében ugyanazzal a ducal szemléltethette Európa különböző városait, akkor a népkönyvek képein ismétlődő részletek (főleg épületrészletek) miatt aligha marasztalható el a nyomdász. Az olvasók többségének bizonyára fel sem tűnt a képeknek ez a sajátossága, s ha egyesek észre is vették, hogy különböző jelenetek mellett azonos épületek ismétlődnek, akkor sem találtak abban súlyos kivetnivalót.

Értekes gyarapodás e hasonmás minden muzeális jellegű könyvtár számára, hiszen eredetiben e kiadás csak Gothában tanulmányozható. A mű egyéb kiadásai is kevesek számára hozzáférhetők. Jól példázza e helyzetet az Országos Széchényi Könyvtár gazdag XVI. századi gyűjteménye, amely bennépkönyv kevés akad. A Till Eulenspiegel-

elből egyetlen 16. századi kiadás sincs a nemzeti könyvtárban. Végül értékes gyarapodás e hasonmás azért is, mert alkalmat nyújtott a mellékletként közreadott tanulmány szerzőjének arra, hogy a tudomány mai színvonalán adjon áttekintést a művel kapcsolatban fontos kérdésekről. Anneliese Schmitt a német népkönyvek kitűnő ismerőjeként s a témához illő élvezetes stílusban jellemzi Till Eulenspiegel, a róla szóló mű sajátosságait, továbbá a népszerű műveket

közreadó nyomdászok művelődéstörténeti szerepét, s nem utolsósorban a most újra az olvasók elé kerülő 1519. évi strassburgi kiadást. Egyaránt gondosan elemzi a tipográfiai alkotást s a mű közönséget vonzó, olvasásra csábító, közvéleményformáló hatását. Christine Hensel szó- és névjegyzéke kitűnő segédlettel könnyíti meg a 16. századi szöveg értelmezését.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. III. 6. — Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
80.8083 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

AZ AKADÉMIAI KIADÓ NYELVTUDOMÁNYI FOLYÓIRATAI

MAGYAR NYELV

Felelős szerkesztő: BENKŐ LORÁND

Témaköre: a magyar nyelvvel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különböző ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 64,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

Felelős szerkesztő: LŐRINCZE LAJOS

Témaköre: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései, útmutatások időszerű és vitás nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben, a nyelvtudomány legfontosabb eredményei, mai és régi irodalmunk nyelve, stílusa, szó- és szólásmagyarázatok.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 40,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Felelős szerkesztő: HAJDÚ PÉTER

Témaköre: finnugor nyelvészeti és általános nyelvészeti, fonetikai kérdések

Megjelenik évente 1 kötet 2 füzetben · Évi előfizetési ára 56,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

TARTALOM

<i>Szentmihályi János</i> : Egy könyvtárosi életpálya és tanulmányai (Emlékezés Kőhalmi Bélára)	109
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára	117
<i>Szlatky Mária</i> : Magyar nyelvű, kéziratok orvosló könyvek a 17. századból	131
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közötti magyarországi szocialista sajtóban	149

KÖZLEMÉNYEK

<i>Madas Edít</i> : Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban	156
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A Magyar Athenas 1787-re tervezett bővített új kiadásáról	159
<i>Indali György</i> : Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában	163
<i>Fried István</i> : A magyarországi bolgár nyomtatványok	165
<i>D. Szemző Piroska</i> : Diszpolgárság egy album kiadásáért	168
<i>Fukász György</i> : Könyvet gyűjtő munkásokról	175

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből	178
---	-----

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : A magyar sajtótörténet kettős jubileuma	186
<i>Sziklay László—Fülöp Géza</i> : A magyar sajtó története I. 1705—1848.	187
<i>Staud Géza—Kilián István—Varga Imre</i> : A hazai iskoladramák feltárása	199

SZEMLE

<i>Benda Kálmán</i> : Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	205
<i>A Minden Gyűjtemény repertóriuma 1789—1792. Összeáll. Tapolcainé Sáray Szabó Éva. Tatabánya, 1979. (Fülöp Géza)</i>	206
<i>Krúdy Gyula</i> : Bibliográfia. 1892—1976. Összeáll. Gedényi Mihály Bp. 1978. (<i>Széles Klára</i>)	208
<i>Kun, Éva</i> : Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (<i>Staud Géza</i>)	209
<i>Kovács, Elisabeth</i> : Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wien, 1975. (<i>Rosdy Pál</i>)	210
<i>Van der Heide, A.</i> : Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (<i>Scheiber Sándor</i>)	212
<i>Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Hasonmás kiad. Leipzig, 1979. (Soltész Zoltánné)</i>	212

SOMMAIRE

<i>Szentmihályi, János</i> : Une carrière de bibliothécaire et ses leçons. (En commémoration de Béla Kőhalmi)	109
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Les possesseurs de la bibliothèque de la cathédrale de Győr. I. La bibliothèque de Demeter Náprági	117
<i>Szlatky, Mária</i> : Des livres médicaux manuscrits en langue hongroise du XVII ^e siècle	131
<i>Turczel, Lajos</i> : L'écho de la littérature hongroise de Tchécoslovaquie dans la presse socialiste hongroise entre les deux guerres mondiales	149

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Madas, Edit</i> : Les fragments d'un lectionarium de chœur chartreux du XV ^e siècle, dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest	156
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Sur l'édition nouvelle augmentée de Magyar Athenas, projetée pour l'année 1787	159
<i>Indali, György</i> : L'invitation de souscription de Miklós Jankovich au sujet de sa bibliographie projetée	163
<i>Fried, István</i> : Les imprimés bulgares de Hongrie	165
<i>D. Szemző, Piroška</i> : Histoire de la publication d'un recueil de mélanges	168
<i>Fukász, György</i> : Des ouvriers qui collectionnent les livres	175

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : L'imprimerie franciscaine de Vimpác et un produit nouveau de celle-là de l'année 1595	178
--	-----

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Un double anniversaire de l'histoire de la presse hongroise	186
<i>Sziklay, László—Fülöp, Géza</i> : Histoire de la presse hongroise. Vol. I. 1705—1848 ...	187
<i>Staud, Géza—Kilián, István—Varga, Imre</i> : La découverte des pièces scolaires hongroises	199

REVUE

<i>Benda, Kálmán</i> : Philanthrope ou patriote? Bp. 1978. (<i>Hopp, Lajos</i>)	205
Le répertoire de la revue <i>Mindenes Gyűjtemény</i> (Collection Universelle) 1789—1792. Tatabánya, 1979. (<i>Fülöp, Géza.</i>)	206
Une bibliographie de Gyula Krúdy. 1892—1976. Bp. 1978. (<i>Széles, Klára</i>)	208
<i>Kun, Éva</i> : Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (<i>Staud, Géza</i>)	209
<i>Kovács, Elisabeth</i> : Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-josephinischen Staat. Wien, 1975. (<i>Rosdy, Pál</i>)	210
<i>Van der Heide, A.</i> : Hebrew manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	212
Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Édition facsimile. Leipzig, 1979. (<i>Mme Sol-tész, Zoltán</i>)	212